

**ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОНДАРЕНКО ПОЛІНА СЕРГІЇВНА

УДК 94(47+57):323.281-055.2"193"

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЖІНОЧИЙ ДОСВІД СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ УРСР)**

032 Історія та археологія
(03 Гуманітарні науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело

П. С. Бондаренко

Науковий керівник:

Шліхта Наталія Василівна,

PhD, кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Бахмут / Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021.

У дисертації досліджено жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. на матеріалах Української РСР.

Проаналізовано стан наукової розробки теми, окреслено джерельну базу та методологічні засади дослідження. На сьогоднішній день українські та зарубіжні дослідники розглядають окремі аспекти цієї проблематики. Комплексний аналіз піднятого в роботі питання практично не став предметом спеціального дослідження. Тому у науковому плані робота є важливою, зважаючи на недостатню вивченість проблематики як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Наукова новизна одержаних результатів також полягає у введенні до наукового обігу нового масиву джерел – документів із Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, нещодавно розсекречених Законом України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 2015 року. На їхній основі проаналізовано жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр.

Залучений комплекс матеріалів центральних та галузевих архівних установ, опублікованих документів, джерел особистого походження, дозволив усебічно дослідити жіночий досвід репресій у 1930-х рр. Викладені в дисертації наукові положення й висновки зроблено дисертанткою особисто.

У роботі визначено характер репресій щодо жінок, засуджених як «вороги народу». З'ясовано, що в назване десятиліття одних і тих самих жінок

притягували до кримінальної відповідальності по декілька разів. Окрім того, у воєнний та післявоєнний період вони часто залишалися в полі зору репресивних органів і ставали «сталінськими повторниками».

У дисертації проаналізовано репресивну кампанію щодо «дружин ворогів народу», яку було ініційовано оперативним наказом № 00486 «Про репресування дружин та дітей зрадників батьківщини». З'ясовано, що майже всі, без винятку, жінки, чоловіків яких було засуджено як «зрадників батьківщини», підлягали арешту. Слідство над ними, а також їхні кримінально-слідчі справи відрізнялись від тих, кого було засуджено за «особистий» злочин: вони були короткими та мали формальний характер.

Радянський Союз – держава, якій для існування був потрібен не лише «зовнішній», але й «внутрішній» ворог. Дійсна відсутність останнього проблемою не була, адже його могла легко «призначити» сама влада. Нами було виявлено, що чітких принципів потрапляння жінок до категорії «ворог народу» або «член сім'ї зрадника батьківщини» не існувало. Ні стать, ані освіта, ні соціальний статус чи посада тощо не могли вберегти людину від репресій.

На основі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської було реконструйовано біографію жінки та розглянуто особистісний вимір репресій. Аналізуючи кримінально-слідчі справи, дисертантка приділяє увагу їхній інформативній наповненості, відповідності нормам радянського кримінального законодавства, а також порушує питання достовірності документів.

Дослідивши специфіку ходу слідчих дій, вивчивши наявні в справі документи, з'ясовано, що Цилю Заславську було заарештовано за розповідь двох анекдотів і у подальшому саме через це її було засуджено декілька разів. У роботі прослідковано, як її обидві кримінально-слідчі справи порушували радянське кримінальне законодавство.

У дисертації зроблено спробу реконструювати життя жінок в умовах ув'язнення. На основі комплексу джерел особового походження разом із залученням офіційних документів, розглянуто різноманітні аспекти життя арештанток у місцях позбавлення волі. Продемонстровано, що специфічний

простір ув'язнення радянських в'язниць, період етапування до ГУЛАГу та перебування у самому таборі характеризувалися жахливими побутовими умовами, відсутністю мінімально необхідного харчування. Виявлено, що щоденна праця, яка була головною складовою повсякденного життя у ГУЛАГУ, відігравала важливу роль у житті арештанток. Незважаючи на те, що у більшості випадків робота у таборах була фізично важкою для жінок, вона допомагала їм вижити психологічно.

Для жінок, засуджених як «дружини ворогів народу», створювали спеціальні місця ув'язнення. Найбільшим табором для «членів сімей зрадників батьківщини» став Акмолінський. Було встановлено, що він відрізнявся від інших таборів системи. Жінок утримували в окремому, закритому просторі. Арештантки, перебуваючи в ув'язненні не розуміли за що засуджено їхніх чоловіків та їх самих. Вони довгий час продовжували вірити у справедливість партійного керівництва і особисто Сталіна. На основі проаналізованих егосвідчень, з'ясовано, що вижити в екстремальних умовах ув'язнення їм допомагала різноманітна щоденна праця та віра в майбутнє якнайшвидше звільнення. Пережити горе від втрати родини, своїх близьких, жінкам допомагала дружба; організовуючи своє табірне дозвілля, арештантки відволікалися від усвідомлення того, що перебувають під вартою.

Отже, дисертаційна робота піднімає актуальні для історичної науки теми. Становище жінок в Радянському Союзі, а особливо їхній шлях через горнило політичних репресій, у період Другої світової війни та пізнього сталінізму залишається відкритим для подальшого дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання матеріалів дисертації для подальшого наукового вивчення цього питання, створення комплексних досліджень, присвячених історії тоталітарних режимів у XX ст., жіночій історії тощо. Емпіричні дані та висновки можуть бути використані в процесі підготовки спеціальних курсів із вітчизняної новітньої історії.

Розширення та подальший розгляд аналізованої проблематики є важливими й для формування в Україні історичної пам'яті та подолання тоталітарного минулого.

Ключові слова: Українська РСР, сталінські репресії, Великий терор, ГУЛАГ, історико-антропологічний підхід, жіноча історія, повсякденна історія, політв'язнена.

ABSTRACT

Bondarenko P.S. «Women's Experience of Stalinist Repressions in the 1930s (based on the materials of the Ukrainian SSR)» – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis on competing a scientific degree of Doctor of Philosophy by specialty 032 – History and Archeology. –Horlivka Institute of Foreign Languages of State higher educational establishment «Donbass State Pedagogical University», Bakhmut / Mariupol State University, Mariupol, 2021.

The thesis analyzes the women's experience of Stalinist repressions of the 1930s on the materials of the Ukrainian SSR.

The state of scientific development of the topic is analyzed, the source base and methodological bases of the research are outlined. To date, Ukrainian and foreign researchers are considering some aspects of this issue. A comprehensive analysis of the issue raised in the work has not become the subject of a special study. Therefore, from a scientific perspective the work is important due to insufficient study of the specified issues in both domestic and foreign historiography.

The scientific novelty of the obtained results is the introduction into scientific circulation of a new array of sources – documents from the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, recently declassified by the Law of Ukraine of 2015 «On Access to Archives of Communist Totalitarian Regime 1917-1991». Based on them, the issue of the female dimension of Stalinist repressions of the 1930s was studied.

The complex of materials of central and branch archival institutions, published documents, sources of personal origin, allowed to study comprehensively the female experience of repressions in the 1930s. The scientific provisions and conclusions presented in the work were made by the dissertation student personally.

The thesis identifies the nature of repression against women convicted as «enemies of the people». It was found out that in the mentioned decade, the same women were prosecuted several times. In addition, during the war and postwar period, they remained in the field of view of the repressive authorities and became «Stalinist repeaters».

The thesis analyzes the repressive campaign against the «wives of enemies of the people», which was initiated by the operational order № 00486 «On the repression of wives and children of traitors of the Motherland». It was discovered that almost all women, without exception, whose husbands were convicted as «traitors of the Motherland», were to be arrested. The investigation of them, as well as their criminal cases, differed from others: they were short and formal.

The Soviet Union is a state that needed not only an «external» but also an «internal» enemy to survive. The real absence of the last one was not a problem, because it could easily be «appointed» by the government itself.

While working on the thesis, we found out that there were no clear principles of Soviet women's falling into the category of «enemy of the people» or «family member of a traitor of the Motherland». Neither gender, nor education, nor social status or position, etc. could protect a person from repression.

Based on the criminal investigation cases of Tsilia Zaslavska, the woman's biography was reconstructed and personal dimension of repressions was considered. Analyzing criminal investigation cases, the dissertation student focuses on their informative content, compliance with Soviet criminal law, as well as raises the issue of authenticity of documents.

Examining the specifics of the course of investigative actions, examining the documents available in the case, etc., we conclude that the woman was arrested for

telling two anecdotes. Moreover, she was later convicted several times for this. The paper shows that both of her criminal investigations violated Soviet criminal law.

The attempt to reconstruct the lives of women in prison is made in the thesis. On the basis of a set of sources of personal origin, together with the involvement of official documents, various aspects of the life of detainees in the places of imprisonment are considered. It is shown that the specific detention space of Soviet prisons, the period of transfer to the GULAG and the stay in the camp itself were characterized by appalling living conditions and the lack of the minimum necessary food. It was found that daily work, which was the main component of daily life in the GULAG, played an important role in the lives of detainees. Although in most cases the work in the camps was physically difficult for the women, it helped them to survive psychologically.

Special prisons were set up for women convicted as «wives of enemies of the people». Akmola camp became the largest one for «family members of traitors of the Motherland». It was found that Akmola camp was different from other camps in the system. The women were kept in a separate, closed space. While in prison, the detainees did not understand why their husbands and they were convicted. For a long time, they continued to believe in the justice of the party leadership and Stalin`s personally.

According to the analyzed ego-testimonies, daily work and faith in the future early release helped them to withstand the imprisonment. Friendship helped women to survive the grief of losing their family, relatives; while organizing their camp leisure, the detainees were distracted from realizing that they were in custody.

Therefore, the thesis raises topics relevant to historical science. The situation of women in the Soviet Union, and especially their path through the crucible of political repression, during World War II and late Stalinism, remains open for further study.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of using the dissertation materials for further scientific study of this issue, the creation of comprehensive research on the history of totalitarian regimes in the twentieth

century, women's history etc. Empirical data and conclusions can be used in the process of preparing special courses on modern national history.

Expansion and further consideration of the analyzed issues are also important for the formation of historical memory in Ukraine and overcoming the totalitarian past.

Keywords: Ukrainian SSR, Stalinist repressions, Great Terror, GULAG, historical and anthropological approach, women's history, everyday history, political prisoner.

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у виданнях країн ЄС:

1. Омельченко П. С. Блочная форма выполнения заданий как способ активизации учебной автономии студентов (на материалах спецкурса «Повседневная жизнь женщин в лагерях ГУЛАГа в 1933-1953 гг.»). *Announcements of union of scientists*. Sliven, 2017. Vol. 32 (2). С. 47–51.

Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Омельченко П. С. Досвід виживання жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини (на основі его-свідчень). *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. № 1 (62). С. 88–104.
3. Бондаренко П. С. Роль та місце дозвілля й стосунків арештанток в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Київ, 2019. Т 30 (69) №3. С. 10–16.
4. Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій (на прикладі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : «Історія. Філософія. Політологія»*. Одеса, 2019. Вип. 18. С. 12–19.

5. Bondarenko P.S. Informative saturation of ego documents as a historical source. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк, 2020. № 3 (259). P. 9–12.
6. Бондаренко П.С. Державний терор в СРСР після Другої світової війни (на прикладі архівно-слідчих справ Цилі Заславської). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2020. Вип. 153 (№ 2). С. 26–30.

Наукові праці апробаційного характеру:

7. Омельченко П. С. Спецоперація проти дружин і дітей «ворогів народу» (до історії одного радянського наказу). *Тоталітаризм у повоєнній Європі: матеріали міжнар. наук. інтернет конф.* (Бахмут, 16 лист.-15 груд. 2016 р.). Бахмут, 2016. С. 54–56.
8. Омельченко П. С. Неофіційна творчість політичних арештантів у таборах ГУЛАГУ. *Перспективи розвитку сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 15-16 лип. 2017 р.). Київ, 2017. С. 26–28.
9. Омельченко П. С. «Викривлена радянська свідомість» арештантів Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини». *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів: міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 8-9 вер. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
10. Омельченко П. С. Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини (1938-1941 рр.). *Перспективи розвитку сучасної науки: міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 29-30 вер. 2017 р.). Київ, 2017. С. 110–112.
11. Омельченко П. С. Повсякденна праця ув'язнених жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Сучасна наука: проблеми і перспективи: міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 6-7 жов. 2017 р.). Київ, 2017. С. 33–35.
12. Омельченко П. С. Дозвілля арештанток Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини. *Modern methods, innovations and operational*

experience in the field of social sciences: International research and practice conference (Lublin, 20-21 oct. 2017). Lublin, 2017. P. 34–37.

13. Омельченко П. С. Дистанційне вивчення історії повсякдення: варіанти завдань (на прикладі щоденного життя жінок у таборах ГУЛАГУ). *Modern problem of management: economics, education, health care and pharmacy: International Scientific Conference (Opole, 26-29 oct. 2017).* Opole, 2017. P. 154–156.

14. Омельченко П. С. Умови утримання жінок-політв'язнів в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії: міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 3-4 лист. 2017 р.).* Дніпро, 2017. С. 23–28.

15. Омельченко П. С. Творчість та культура у повсякденному житті арештантів ГУЛАГУ. *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття: міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22-23 груд. 2017 р.).* Хмельницький, 2017. С. 96–99.

16. Омельченко П. С. Репресовані жінки Донеччини в науково-дослідницькій серії книг «Реабілітовані історією». *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Бахмут, 27 лют. – 1 бер. 2018 р.).* Слов'янськ, 2018. С. 52–56.

17. Омельченко П. С. Щоденна праця як спосіб вижити в неволі (на прикладі повсякденного життя у Акмолінському таборі для дружин зрадників батьківщини). *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць.* Бахмут: ГПМ, 2018. С. 152–154.

18. Омельченко П.С. Повсякденне життя в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць: у 2 т.* Бахмут: ГПМ, 2019. Т.2. Історія. Літературознавство. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 38–40.

19. Бондаренко П. С. Донеччанки в Акмолінському виправно-трудоному таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф (Бахмут, 25-26*

жов. 2019 р.). Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск. Київ, 2019. Вип. 2(10). С. 82–87.

20. Бондаренко П. Делегатські збори як більшовицький варіант активізації жінок в громадському житті. *Вісник студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов: збірник наукових праць: У 2 т.* Бахмут: ГПМ, 2020. Т. 2. Літературознавство. Історія. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 95–98.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.....	28
1.3. Методологічні засади дослідження. Категоріальний апарат.....	40
Висновки до першого розділу.....	48
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСІЇ ЩОДО ЖІНОК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР.....	50
2.1. Особливості сталінського тоталітарного правління в УРСР.....	50
2.2. Репресії щодо жінок, звинувачених як «вороги народу».....	58
2.3. Спецоперація проти дружин і дітей «зрадників батьківщини» (серпень 1937 – 1938 рр.).....	85
2.4. Доля жінки в сталінський період: за матеріалами кримінально-слідчих справ Цилі Заславської.....	102
Висновки до другого розділу.....	120
РОЗДІЛ 3. ЖІНКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ 1930-Х РР.....	123
3.1. Перебування у в'язниці та етап до табору.....	123
3.2. Умови утримання в таборах ГУЛАГ.....	134
3.3. Морально-психологічний стан арештанток (на прикладі Акмолінського табору).....	154
Висновки до третього розділу.....	176
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ.....	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. АЛЖИР – Акмолінський табір «дружин зрадників батьківщини» (від рос.: Акмолинский лагерь жен изменников родины);
2. ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет;
3. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України;
4. ГУДБ – Головне управління державної безпеки;
5. ГУЛАГ/ГУТАБ – підрозділ НКВС, який керував системою виправно-трудова таборів (від рос.: Главное управление исправительно-трудова лагерей, трудовых поселений и мест заключения);
6. ДОПР – дім громадських примусових робіт;
7. ДПУ – Державне політичне управління;
8. ДТВ – дорожньо-транспортний відділ;
9. ЖИР – «дружина зрадника батьківщини» (від рос.: жена изменника родины);
- 10.КАРЛАГ – Карагандинський виправно-трудова табір;
- 11.КК – Кримінальний кодекс;
- 12.МВС СРСР – Міністерство внутрішніх справ СРСР;
- 13.МДБ СРСР – Міністерство державної безпеки СРСР;
- 14.НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ;
- 15.НКЮ – Народний комісаріат юстиції;
- 16.ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління;
- 17.РНК – Рада народних комісарів РСФРР;
- 18.СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
- 19.УАДЖІ – Українська асоціація дослідників жіночої історії;
- 20.УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ;
- 21.УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
- 22.УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
- 23.ЦВК – Центральний виконавчий комітет;
- 24.ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

- 25.ЦК ВКП (б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків);
- 26.ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України;
- 27.ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;
- 28.ЧСИР – «член сім'ї зрадника батьківщини» (від рос.: «член семьи изменника родины»).

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сталінські репресії є однією з найтрагічніших сторінок радянської історії. Для сучасної демократичної країни, якою є Україна, важливим є розширення поля вивчення вітчизняної історії за допомогою актуалізації раніше замовчуваної інформації щодо репресивної політики в СРСР.

Відповіддю на цей суспільний запит стало створення у 2018 р. Національної комісії з реабілітації, до складу якої увійшли представники, яких делеговано Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; Міністерством внутрішніх справ України; Службою безпеки України; Українським інститутом національної пам'яті – центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу; Офісом Генерального прокурора; громадськими об'єднаннями, що провадять діяльність у сфері дослідження вітчизняної історії ХХ ст. Крім того, вагому роль у роботі комісії відіграють наукові установи, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ ст.

Входження України до європейського й світового співтовариства, вимагає розробки й здійснення сучасної гендерної політики, створення умов для розвитку гендерної рівності у всіх сферах життя. У цьому контексті важливим є також залучення гендерного підходу в наукових роботах, який в останні десятиліття привертає увагу й вітчизняних істориків. Гендерні дослідження передбачають виокремлення та визнання жінок самостійним суб'єктом історії, що сприяє відновленню невідомих сторінок жіночої історії. Тому вагомим є вивчення жіночого досвіду сталінських репресій на рівні з чоловічим. Дослідження гендерного виміру державного терору в СРСР є важливим і для формування історичної пам'яті українського суспільства.

Складовою цього має бути й вивчення життя жінок-жертв репресій в умовах ув'язнення. Вивчаючи повсякденне життя в місцях позбавлення волі,

історики здебільшого беруть за основу досвід чоловіків і не розглядають окремо жіночий досвід.

Важливим аспектом такого дослідження є вивчення історії системи ГУЛАГу, як одного з найбільш жорстких виявів сталінського терору. Життя жінки в таборах – це особлива тема наукових пошуків. А тому необхідним є переосмислення безпосередньо жіночого табірною досвіду для привернення уваги суспільства до гендерної проблематики цієї сторінки вітчизняної історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної теми кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»: «Цивілізаційні виклики в призмі тоталітарних відносин: історичний дискурс» (державний реєстраційний номер: 0120U101373), яка є складником науково-дослідної діяльності Донбаського державного педагогічного університету.

Об'єктом дослідження є сталінська тоталітарна система 1930-х рр.

Предметом дисертаційної роботи є жінки – жертви сталінського терору в 1930-х рр., звинувачені та засуджені як «вороги народу» та «дружини зрадників батьківщини».

Хронологічні межі дослідження зумовлені проблематикою та періодизацією сталінських репресій і охоплюють період 1929-1939 рр. Нижня хронологічна межа пояснюється початком нового етапу репресій, спрямованих проти інтелігенції та селянства. Окрім того, у 1929 р. вперше в радянському законодавстві було згадано термін – «виправно-трудоий табір», а кількість таборів почала зростати.

За верхню хронологічну межу обрано 1939 р. – рік початку Другої світової війни, що зумовило суттєві зміни в репресивній політиці сталінського режиму. Під час аналізу окремих дослідницьких питань ми свідомо виходимо за означені межі задля дотримання логіки історичного дослідження.

Територіальні межі роботи охоплюють, насамперед, тодішню територію УРСР, а також інші республіки Радянського Союзу, де розташовувалися табори

системи ГУЛАГ, у яких відбували своє ув'язнення жінки української національності чи жінки, ув'язнені й засуджені на території Української РСР. З іншого боку, УРСР була складником загальносоюзної системи, а тому виокремити лише республіканський контекст під час аналізу окремих питань інколи не є можливим.

Мета роботи полягає в аналізі жіночого досвіду сталінських репресій 1930-х рр., базуючись на матеріалах УРСР. Для її досягнення визначено такі **завдання**:

- 1) провести історіографічний та джерельний аналіз означеного питання, окреслити методологію дослідження;
- 2) охарактеризувати особливості репресивної політики більшовицького режиму щодо жінок, засуджених як «вороги народу», а також за приналежність до категорії «член сім'ї зрадника батьківщини», передусім «дружини ворогів народу»;
- 3) за матеріалами кримінально-слідчих справ Цилі Заславської реконструювати біографію радянської жінки як об'єкта політичних репресій;
- 4) на основі его-свідчень проаналізувати: досвід перебування жінок у в'язницях, умови етапування до ГУЛАГу, повсякденне життя арештанток у різних таборах; морально-психологічний стан арештанток Акмолінського табору.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у дослідженні було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, спеціальні історичні методи (історико-порівняльний, хронологічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний), методологію повсякденної історії, метод кейсів, гендерний, історико-антропологічний, мікроісторичний підходи.

Наукова новизна. В українській історичній літературі спеціальних праць, присвячених комплексному дослідженню жіночого досвіду сталінських репресій, порівняно мало. Провідними дослідженнями в процесі розробки цієї тематики є монографії Тамари Вронської та Оксани Кісь. Репресивну політику

щодо жінок проаналізовано в конкретних дослідженнях у межах піднятої проблематики, а також в узагальнювальних працях з історії, політології, соціології тощо.

Зважаючи на недостатній рівень вивчення теми, у процесі проведеного дослідження *вперше*:

- визначено загальні риси сталінського терору проти жінок у 1930-х рр. та показано місце жінки, засудженої як «ворог народу», у репресивній політиці більшовицького режиму 1930-х рр;
- на основі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської та інших жінок зроблено спробу відтворити механізм репресування в СРСР;
- на основі аналізу его-документів жінок, засуджених як «дружин зрадників батьківщини», показано сприймання ними тавра «ворог народу», «член сім'ї зрадника батьківщини», «дружина ворога народу», «дружина зрадника батьківщини», а також способи вижити в умовах ув'язнення.

У процесі дослідження *уточнено*:

- процес репресування «дружин зрадників батьківщини»;
- історію створення Акмолінського табору для «дружин зрадників батьківщини»;
- повсякдення жінок у таборах ГУЛАГу.

Набули подальшого розвитку: питання гендерних аспектів репресивної політики в Радянському Союзі в 1930-х рр.

Практичне значення роботи. Матеріали та результати дослідження можуть становити інтерес для викладачів історії, здобувачів вищої освіти всіх рівнів, шкільної молоді, які вивчають процеси формування культури пам'яті, питання історичної провини, історичної та колективної пам'яті. Матеріали також можуть бути корисними для політикуму в процесі вироблення засад та розбудови політики національної пам'яті. У Горлівському інституті іноземних мов запроваджено спеціальний курс «Повсякденне життя жінок у таборах ГУЛАГу в 1933-1953 рр.».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський погляд на проблему жіночого досвіду сталінських репресій у 1930-х рр. Наукові результати дисертації належать особисто авторці дослідження й становлять теоретичний і практичний внесок здобувача в розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на науковому семінарі кафедри вітчизняної та зарубіжної історії ГІМ. Основні положення, висновки та результати викладено в доповідях на 14 конференціях Міжнародного, Всеукраїнського та регіонального рівнів, а саме: IV Міжнародній науковій інтернет-конференції «Тоталітаризм у повоєнній Європі» (Бахмут, 2016), III Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (Київ, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів» (Одеса, 2017), V Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (Київ, 2017), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна наука: проблеми і перспективи» (Київ, 2017), Міжнародній конференції «Сучасні методи, інновації та досвід роботи в галузі соціальних наук» (Люблін, Польща, 2017), V Міжнародній конференції «Сучасні проблеми управління: економіка, освіта, здоров'я та формація» (Ополе, Польща, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Дніпро, 2017), II Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття» (Хмельницький, 2017), Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» (Бахмут, 2018), XVI та XVII Міжрегіональних науково-практичних конференціях «Дослідження молодих учених у галузі гуманітарних наук» (Бахмут, 2018, 2019), Всеукраїнській конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» (Бахмут, 2019), XVIII Міжрегіональній конференції «Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук» (Бахмут, 2020).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладено в 6 одноосібних публікаціях, із яких 5 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, та виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 1 – у періодичному науковому виданні країни Європейського Союзу. Повний обсяг публікацій становить – 4,2 д.а., з них – 0,4 д.а. англійською мовою.

Структура дисертації. Мета й завдання роботи зумовили її структуру. Вона складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (404 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації 274 сторінки, із них основного тексту – 181.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань нами використано праці українських та зарубіжних дослідників. Також ми послуговуємося різноплановими джерелами (офіційними неопублікованими та опублікованими документами, архівно-слідчими справами, его-документами) і методами дослідження.

1.1. Історіографія проблеми

Упродовж останніх десятиліть питання жіночої історії, з одного боку, сталінських репресій – з іншого, привертають увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Для розкриття стану наукової розробки досліджуваної проблеми нами було залучено комплекс студій, представлених науковими монографіями, статтями, дисертаційними працями. Ці роботи характеризують сталінську тоталітарну систему, її вплив на окремі території та верстви населення. Також вони дозволяють дослідити жіночий досвід репресій 1930-х рр. на території УРСР та інших республік, де відбували покарання жінки, яких було заарештовано в Українській РСР чи які народилися на території республіки, але були засуджені на інших теренах Радянського Союзу.

Використані в дисертаційній роботі праці доречно систематизувати за проблемно-хронологічним принципом. А саме, ми виділяємо:

- узагальнювальні праці щодо характеру сталінського тоталітарного режиму загалом;
- дослідження масового терору впродовж 1930-х рр. на території УРСР;
- праці про роль та місце жінки в радянському суспільстві;
- розвідки безпосередньо про жіночий досвід репресій 1930-х рр.;
- роботи з історії ГУЛАГу.

У межах кожної групи праці досліджено за двома періодами: до кінця 1980-х рр. та з початку 1990-х рр. Такий поділ пов'язаний із відкриттям архівів у період горбачовської гласності. «Термін «архівна революція» – це не лише красива метафора, а й насамперед досить коректне визначення того, які наслідки це мало для радянських студій», – підкреслює Наталя Шліхта [395, с. 119]. Доступ вітчизняних і західних науковців до значного обсягу джерел відкрив нові можливості для дослідження радянського минулого.

До **першої групи** досліджень нами віднесено *узагальнювальні праці про характер сталінського тоталітаризму*.

У радянській історіографії, зі зрозумілих причин, проблематику сталінізму, як форми тоталітаризму, не було порушено загалом. Навіть у 1980-х рр., наприклад, у посібниках з історії СРСР для студентів вишів, ішлося про те, що в 1933–1938 рр. соціалізм переміг у СРСР, одним із показників чого стало «значне розширення прав і політичних свобод радянського народу, збагачення радянської демократії» [Тут і надалі переклад із російської наш – П.Б.] [136, с. 165]. Лише в 1987 р. Михайло Горбачов під час виступу на Лютневому пленумі ЦК закликав позбавити історію «білих плям», «переосмисливши» та «переписавши» радянську історію [396, с. 52], чим офіційно дозволивши звернутись до недосліджених раніше сторінок вітчизняної історії.

Тож до початку політики гласності дослідження сталінського тоталітаризму здійснювалися переважно західними дослідниками. Базовими роботами тут стали праці Ханни Арендт [21], Карла Фрідріха та Збігнева Бжезінського [6].

Класикою тоталітарного підходу є фундаментальне дослідження Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (Origins of Totalitarianism, 1951). Подання матеріалу здійснено в історіософському руслі на межі різних напрямів гуманітаристики – філософії, політології, етики, соціальної психології, історії. Перші дві частини присвячено визначенню витоків тоталітаризму, зокрема в

історичному плані, наприклад формуванню ідеології тоталітаризму, історичній обумовленості його виявів у різних країнах тощо. Основну увагу дослідниці сфокусовано на двох країнах – Німеччині та СРСР, які їх вона вважає власне модерними тоталітарними державами, на відміну від більш традиційних авторитарних режимів.

Фокус нашого дослідження визначив предметну увагу до частини III – «Тоталітаризм», у якій авторка однозначно класифікує події 1930-х рр. як «сталінську війну проти України» і до того ж вважає її більш кривавою, аніж нацистська окупація [21, с. 543]. Важливим стало вивчення оцінок Ханни Арендт щодо форм і методів здійснення тоталітарного панування, зокрема системи таборів [21, с. 568-591], які вона означила як центральний інститут тоталітарної влади [21, с. 569] та доволі вичерпно описала зміни людської природи як на рівні фізіології, так і на рівні психіки в умовах обмеженого табірної існування. Виклад матеріалу уможливорює поставити знак рівності між тоталітаризмом і масовим терором (тоталітаризм = масовий терор). Тому для авторки у висновках немає двозначності, відповідаючи на питання про історичну долю тоталітаризму: ідеться про засудження та вивчення уроків його існування. «Тоталітарні рухи продовжують використовувати терор навіть тоді, – підсумовує дослідниця, – коли психологічні цілі досягнуті, коли реальний жах панує над беззастережно втихомиреним населенням» [21, с. 454].

У праці Карла Фрідріха та Збігнева Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія» (*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 1956) було систематизовано риси тоталітарних режимів та визначено їх основні ознаки (ідеологія, яка охоплює всі сфери життя суспільства; єдина партія, яка має ієрархічну структуру та контролює чи переплітається з державною організацією; повний контроль партії над засобами масової інформації, збройними силами та економічним життям). Як неодмінну рису цих режимів автори виділили наявність системи терористичного контролю, який підтримує партію та спрямовується не лише проти «ворогів» режиму, але й проти випадково обраних верств населення [6, с. 22].

В умовах Холодної війни, у якій СРСР бачився ворогом демократичних держав Заходу, фокус уваги західних дослідників закономірно зосередився саме на сталінському варіанті тоталітаризму. До важливих робіт можна віднести доробок радянологів Роберта Конквеста [157], Абдурахмана Авторханова [17] та інших, хто розглядав Радянський Союз періоду правління Сталіна як класичну тоталітарну державу. Праця Роберта Конквеста «Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років» (The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties, 1968), у якій автор висвітлює підготовку, здійснення та наслідки репресій проти різних верств населення упродовж 1937–1938-х рр., так само стала класикою тоталітарної школи.

Безперечно, написані в умовах пропагандистської конфронтації з СРСР у період існування Залізної завіси, праці західних дослідників «тоталітарної школи» мали відверте ідеологічне забарвлення та дуже обмежену джерельну базу [396, с. 107].

На протипагу тоталітарній концепції в середині 1970-х рр. серед західних дослідників почала формуватись ревізіоністська течія, представники якої пропонували робити акцент на соціальних процесах і динаміці радянського суспільства, звертали увагу, що Радянський Союз є складною системою, здатною до змін у політичній, соціальній та культурній сферах [180, с. 173].

Наведемо також думку Наталі Шліхти про те, що попри всі зміни й розвиток західна радянологія «залишалась ізольованою від магістрального розвитку західної гуманістики другої половини – кінця ХХ ст.» і лише після розпаду СРСР вийшла із самоізоляції та почала використовувати сучасний методологічний інструментарій [395, с. 107].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розпочався новий етап дослідження сталінського тоталітаризму як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії. Це пов'язано з початком демократичних перетворень часів перебудови, коли дослідникам відкрились радянські архіви, а потім і з розпадом СРСР. При цьому центр дослідження проблематики, зі зрозумілих причин, перемістився на пострадянський простір.

У вітчизняній історіографії цього періоду осмислення сталінізму розпочалось науковими розвідками Юрія Шаповала [387], Станіслава Кульчицького [174] та інших істориків. Так, у збірці «Про минуле – заради майбутнього» (1989) колективом авторів на чолі з Юрієм Шаповалом на основі дослідження біографій українських політичних лідерів було розпочато наукову дискусію про «білі плями» в історії СРСР 1920–1960-х рр. [287].

Вагомим здобутком української історичної науки стало оприлюднення численних архівних джерел, які розкривали характер і зміст сталінського тоталітаризму. У працях істориків розкривалися особливості сталінізму в Україні, його вияви в економіці, політиці, культурі, соціальному та духовному житті. Центральне місце в історіографії незалежної України посіла тема селянського терору – репресій, депортацій, Голодомору 1932–1933 рр.

Однією з перших узагальнювальних праць стала видана в 1991 р. монографія Віктора Даниленка, Георгія Касьянова та Станіслава Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки» [79], де поруч із введенням нового фактологічного матеріалу, було здійснено комплексне дослідження сталінської тоталітарної моделі, виділено та проаналізовано її економічні та ідеологічні вияви, а також вплив на культуру. Уже в цій роботі починає формуватися нова парадигма у вітчизняній історичній науці, що базувалася на запровадженні концепції тоталітаризму, запозиченої із західної історичної науки. До активного вжитку входять терміни «тоталітаризм», «сталінізм», «сталінщина», «партія-держава» тощо. Ірина Терлецька, підсумовуючи історіографічний дискурс сталінізму кінця 1980-х – 1990-х рр., зауважує, що тоталітарний підхід став основним у процесі дослідження сталінської епохи серед вітчизняних дослідників [351, с. 433].

Дотепер саме теорія тоталітаризму залишається базовою в українській історичній науці, що стосується як традиційних напрямів вивчення СРСР, так і відносно нових. До останніх належить, зокрема питання формування суспільної свідомості, її викривлення в тоталітарних умовах, до чого наразі звертаються українські автори, вивчаючи радянське суспільство. Саме з такої перспективи

Юрій Каганов представив процес формування радянської людини в повоєнний період [143]. Його твердження про окрему людину як об'єкт впливу системи має безумовну актуальність і для нашого хронологічного періоду.

Як уже згадувалось, розпад СРСР спричинив оновлення радянознавчих студій у західній історіографії. Наталія Лаас звертає увагу, що в 1990-х – 2000-х рр. в американській історіографії відбувається методологічний переворот. «Передусім, – зауважує історикиня, – дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної...і модерністської. Точніше, не відмовились, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші» [180, с. 173]. Як альтернатива тоталітарному підходу, пропонуються підходи нової культури та нової соціальної історії щодо сталінського періоду. Показовими є роботи Шейли Фіцпатрик [379], зокрема «Повсякденний сталінізм: звичайне життя в надзвичайні часи: Радянська Росія в 1930-х» (Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s, 1999). Авторка зосереджує увагу на характеристиці повсякденного життя в радянських містах, стратегіях існування радянської людини в умовах становлення тоталітарної системи, на її «екстремальному повсякденні».

Андреа Граціозі в монографії «Велика селянська війна в СРСР. Більшовики та селяни. 1917-1933» (The Great Soviet Peasant War. Bolshevics and Peasants. 1917-1933, 1996) зауважує, що сталінський режим ближчий до особливо жорсткого виду деспотизму, аніж до «класичного» тоталітарного режиму [74, с. 67]. На це вказує низка рис сталінської системи: «збір данини та методи її проведення, відновлення у селах особливого роду кріпацтва, широке використання квазі-рабської праці у промисловості та будівництві тощо» [74, с. 67-68]. Проте, на думку дослідника, це «не означає заперечення або недооцінку тоталітарних прагнень сталінського режиму» [74, с. 68]. Загалом, автор називає «ідеологію та більшовизм статичним феноменом, подібних до якого в історії не було» [74, с. 68].

Поза тим, не можемо говорити й про повну дискредитацію тоталітарного підходу в західній історіографії. Так, наприклад, у монографії «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним» (2011) [329] американський історик Тімоті Снайдер здійснив чергову спробу порівняльної характеристики нацистського режиму та радянського варіанту тоталітаризму. Робота написана в публіцистичному жанрі з покликаннями як на наукові праці, так і на художні твори. На думку автора, репресивні методи, насильство різних форм відбувалося «заради утвердження влади» [329, с. 87]. Дослідник один із розділів роботи приділяє аналізу подій 1932-1933 рр. і затверджує в науковому обігу термін «політичний голод» [329, с. 393], вважаючи, що «Сталін навмисне морив голодом радянську Україну» [329, с. 6].

На межі 1980-х – 1990-х рр. сталінській період стає темою зацікавлення російських науковців. Наприкінці 1980-х рр. з'являються їхні розвідки про особистість Сталіна та його роль у соціально-економічних процесах 1930 – 1940-х рр. [301, 70]. У 1990-х рр. дослідники (Ірина Павлова, Яков Дрбакін, Вадим Дам'є) підтримують західну тоталітарну концепцію [352, с. 239]. Олександр Бакунін у монографії «Історія радянського тоталітаризму. Книга 1: Генезис» (1996) зауважує, що ще з перших місяців Жовтневої революції почав утверджуватися тоталітарний режим з усіма притаманними для нього рисами [28]. Продовжуючи дослідження, автор у роботі «Історія радянського тоталітаризму. Книга 2: Апогей» (1997) аналізує період 1930-х – 1940-х рр., коли характерні риси тоталітаризму проявлялись із найбільшою силою [29].

Проте з кінця 1990-х рр. теорія тоталітаризму в колах російських дослідників зазнала серйозної критики [352, с. 239]. Зокрема Дмитро Гаврилов зауважує, що концепція тоталітаризму ігнорувала наявність у радянському суспільстві широких соціальних верств, які підтримували чинну владу, а тому є непридатною як методологічна доктрина для об'єктивного вивчення радянської історії [65].

Отже, праці першої групи дозволили скласти уявлення щодо поглядів дослідників на трактування сталінського режиму як тоталітарного та стали концептуальною основою нашої дисертації. Наукові розробки, у яких було виокремлено тему державного терору як одну з головних умов існування сталінського режиму, дали поштовх до розвитку спеціальних історичних досліджень, присвячених масовим репресіям 1930-х рр.

Друга група включає *роботи з історії репресій 1930-х рр. на території УРСР*. Саме питання радянського терору та складників репресивної системи СРСР і його окремих республік у 1930-х рр. привертало найбільшу увагу дослідників із пострадянського простору (Сергій Білокінь, Володимир Нікольський, Роман Подкур тощо). З кінця 1980-х рр. в історіографії неодноразово розглядалися форми терору, його масштаби, виконавці, контингент репресованих тощо [35, 224, 261 та ін.].

Іван Білас у монографії «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953» (1994) [34] звертає увагу на організаційну структуру репресивно-карального апарату. На основі аналізу широкої джерельної бази, дослідник доходить висновку: «Провідне місце у механізмі більшовицької державності належало репресивно-каральному апаратові, який був наділений необмеженими повноваженнями. Він відігравав особливу роль на всіх етапах становлення та розвитку радянської неоімперії, адже фактично був поставлений на вершині державної піраміди» [34, с. 107].

Репресії влади проти різних верств населення (інтелігенції, військових, селянства, партійно-радянських діячів) одним із перших вивчив Юрій Шаповал [388]. Важливим висновком автора стала думка про те, що терор в УРСР розпочався раніше, аніж загалом по країні.

Вітчизняні науковці окрему увагу приділяють дослідженню Голодомору 1932-1933 рр. Історію, причини, форми застосування, масштаби терору голодом тощо розглядають Георгій Папакін [256], Станіслав Кульчицький [175, 173], Василь Марочко [198] та інші. Регіональні особливості Голодомору досліджують Світлана Маркова [197], Єлизавета Яценко [404].

У 2008 р. у Гарвардському університеті за ініціативи Українського наукового інституту було проведено конференцію та укладено збірник «Великий голод в Україні: Голодомор та його наслідки від 1933 р. по сьогодні» (2008 р.) [1]. Учасники конференції, якими стали дослідники США, України, Франції, Нідерландів тощо, обговорили низку питань про наслідки Голодомору, що проявилися вже в перші десятиліття після трагедії (демографічні втрати, ситуація в містах, зміни в національній політиці СРСР, реакція світової спільноти та ін.) та довгостроковій перспективі (повоєнний голод, архівне наповнення щодо подій 1932–1933 рр., реакція партійного керівництва в післясталінський період, сучасні оцінки тощо). Результатом обговорення вказаних проблем стало визнання Голодомору 1932–1933 рр. як вияву тоталітарного режиму та репресивної політики радянського керівництва СРСР [1, с. 11, 51, 153].

Іншим напрямом наукових пошуків є аналіз державного терору щодо національних меншин на території УРСР. Антипольські репресії 1930-х рр. досліджують Оксана Сушко [347], Олександр Рубльов [314], Іван Ващенко [50], Олег Бажан та Вадим Золотарьов [27]. Репресії щодо єврейської національної меншини розглядає Ольга Придибайло [275]. Терор щодо німецького населення аналізує Наталя Романець [312].

Реакцію українського соціуму на репресивну політику радянської держави в період Великого терору аналізує Олег Бажан. Дослідник звертає увагу, що значна кількість репресованих разом із сім'ями довгий час були «внутрішніми «вигнанцями»» [25, с. 455]. Події 1937-1938 рр., на його думку, не лише завдали «шкоди економіці та обороноздатності СРСР, а й негативно позначилися на морально-психологічному стані радянського суспільства напередодні та у початковий період Другої світової війни» [25, с. 455].

Також історики вивчають регіональний аспект політичних репресій в УРСР. Наприклад, ідеться про вивчення Великого терору на Дніпропетровщині [141], Житомирщині [161], на Півдні України [392], Полтавщині [184, 44, 24], Донбасі [260]. Історикині Наталія Ніколаєва [223],

Руслана Маньковська [195] та Людмила Маринич [196] розглядають долю науково-творчої інтелігенції в період 1937–1938 рр. Механізми реалізації Великого терору аналізують Наталія Романець [311], Володимир Золотарьов [129]. Геннадій Васильчук зауважує, що новітній історіографічний дискурс сприяв виокремленню відповідного напрямку досліджень – «репресології» [49, с. 281]. Віктор Шарпаций трактує цей термін, як вивчення обставин та наслідків ленінсько-сталінського терору [390, с. 134].

Зоя Лихолобова в монографії «Тоталітарний режим та політичні репресії другої половини 1930-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецького регіону)» (2006) [188] аналізує історичні умови формування сталінського тоталітаризму в СРСР. Авторка визначає сутність, мету, особливості, етапи та наслідки масових репресій, а також подає узагальнену соціальну характеристику жертв Великого терору.

Важливий внесок у розвиток досліджень сталінських репресій зроблено колективом авторів (Олег Бажан, Олександр Рубльов, Руслан Пиріг, Георгій Папакін, Микола Литвин, Роман Подкур тощо) у межах розробки Державної програми «Реабілітовані історією» [289]. Багатотомні видання, окрім значного обсягу джерел, містять оригінальний аналітичний матеріал. Тематика наукових розвідок дослідників, опублікованих у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією», пов'язана з регіональними особливостями функціонування більшовицького режиму. Книги цієї серії містять дослідницькі узагальнення щодо державного терору в різних областях України, біографічні нариси репресованих та їхніх сімей тощо.

У 1994 р., за сприяння головної редакційної колегії Державної програми «Реабілітовані історією», з'явився перший випуск науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [217]. За період існування журналу редакційною колегією (Руслана Давидюк, Олександр Рубльов, Роман Подкур, Ксенія Кузіна, Олег Бажан тощо) було видано більше 30 випусків, у яких автори досліджують історію сталінського тоталітаризму, державний терор

радянської доби тощо. Також у журналі надруковано історіографічні та джерелознавчі дослідження.

Вітчизняні історики також розробляють методику опрацювання радянських кримінально-слідчих справ. Так, колектив авторів (Ольга Гранкіна, Дмитро Омельчук, Наталія Московченко) опублікували методичні рекомендації задля вивчення єдиних узагальнених засад, систематичного аналізу архівно-слідчих справ тощо [72]. Іншою важливою роботою в цьому напрямі є збірник наукових праць колективу авторів на чолі з Русланом Пирогом – «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (1998) [22].

Українська проблематика, зокрема увага до сталінських репресій 1930-х рр., ставала темою досліджень західних учених як до розпаду СРСР, так і після нього. У 1986 р. Роберт Конквест опублікував книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» (The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine) [158]. Дослідник першим на Заході реконструював картину подій 1929-1933 рр., які, на його переконання, «можна охарактеризувати як терор голодом (голодомором) проти колективізованих селян України та значної частини заселеної українцями Кубані (разом із деякими регіонами Подоння й Поволжя)» [158]. Окрім того, події Голодомору, на думку автора, «супроводжувалися масовими погромами української культури, інтелігенції й церкви» [158].

Серед інших виділимо розвідку американського історика Гіроякі Куромії [176], присвячену історії Донбасу. Одним із фокусів дослідження автора є історія сталінського тоталітаризму та репресій. Дослідник звертає увагу на той факт, що в регіоні домінувала надзвичайно важлива для економіки (а отже, і для потреб військово-промислового комплексу) вугільна промисловість, а тому була доволі значна кількість робітників, зайнятих у ній, що вочевидь, трохи пом'якшувало сталінський терор на Донбасі [176, с. 20]. Водночас автор підкреслює, що «терор 1930-х рр. у Донбасі був страшним, а насильство було складовою частиною політичного життя регіону і до цього

періоду і згодом» [176, с. 20]. На думку дослідника, у періоду Великого терору саме на Донбас «була спрямована найвища хвиля терору», а удар по ньому був найнищівніший в Україні [176, с. 291].

Одним із найновіших здобутків зарубіжної україністики стало дослідження Енн Епплбом «Червоний голод: Війна Сталіна проти України» (2018) [116]. Спрямованість дослідження визначається вже самою назвою – дії сталінського режиму в Україні оцінено як війну проти українського населення. У роботі подано історичний огляд передумов Голодомору, визначено його наслідки. За наявності деяких дискусивних оцінок, наприклад, щодо оцінок Голодомору як геноциду [116, с. 341], дослідження має вагомe значення з декількох причин. По-перше, воно є свідченням постійного інтересу зарубіжної україністики до періоду 1930-х рр., по-друге, масові репресії першої половини 1930-х рр. представлено як прагнення знищити національний рух, уніфікувати суспільний устрій, а тогочасна союзна влада – як ворожа щодо власного народу.

Роботи другої групи надають важливий дослідницький матеріал для контекстуалізації подальшого аналізу власне жіночого досвіду репресій.

Дослідження *щодо ролі та місця жінки в радянському суспільстві* нами віднесено до **третьої групи** праць.

Як окремий напрямок досліджень жіноча історія постала ще на початку 1970-х рр. [149, с. 159]. А вже в 1990-х рр. на території України починають утворюватися центри гендерних студій, що сприяє появі наукової літератури з цієї проблематики [67, с. 12]. У 2003 р., за сприяння науково-дослідницького центру «Жінка і суспільство», було опубліковано хрестоматію «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство» [67], за редакцією Ліліани Гентош та Оксани Кісь. Головним завданням цієї збірки є ознайомлення читачів із маловідомими класичними дослідженнями з гендерної проблематики. Ця хрестоматія містить наукові розвідки західних авторів із різноманітних тем, проблем і методів дослідження.

У жовтні 2010 р. у Львові на перших установчих зборах було створено Українську асоціацію дослідників жіночої історії (УАДЖІ) [377], що об'єднала фахових істориків, які досліджують та/або викладають жіночу та гендерну історію. Метою діяльності Асоціації є підтримання, сприяння розвитку та координація досліджень і викладання жіночої та гендерної історії в Україні.

Членкині асоціації (Марина Вороніна [59], Ольга Лабур [181] Катерина Кобченко [150]) особливу увагу в дослідженнях приділяють «новій» ролі жінки в радянському суспільстві. Зокрема Катерина Кобченко зауважує, що в процесі масових репресивних заходів проти інакодумців та «класових ворогів», жінки зазнавали не менших знущань і принижень, ніж чоловіків. Це відбувалось одночасно зі здійсненням більшовицького «гендерного проєкту», який потребував використання ресурсу жіноцтва в різних галузях виробництва й набув ідеологічного обґрунтування в гаслах рівноправності жінок [150, с. 59, 69].

Метою Асоціації є розвиток гендерного підходу, а також його впровадження в науково-освітній процес. Так, наприклад, Оксана Кісь надає критичний огляд теоретичної дискусії західних істориків щодо проблем вивчення, які опинилися в центрі феміністської полеміки. Авторка розглядає концептуальні підходи до вивчення жіночого досвіду, особливості джерельної бази для дослідження жіночої історії. Дослідниця робить висновок, що «теоретико-методологічні дебати у середовищі західних істориків-феміністок 1970-х – початку 1980-х рр. оминули вітчизняну історичну науку, тож більшість порушених ними питань усе ще очікують свого належного осмислення в Україні» [149, с. 172].

У дисертаційній роботі «Суспільно-політичне становище жінки в Радянській Україні (20-30 рр. ХХ ст.)» (2015) Олена Коханова зауважує, що в умовах державного терору жінки, як і чоловіки, могли бути засуджені за своє інакодумство чи неправильну (з погляду репресивних органів) поведінку. «Жіноча свобода, про яку йшлося на багатьох партійних з'їздах чи конференціях, у ЗМІ, ставала примарною. Жінку припинили розглядати як

окремий суб'єкт політики держави з окремими правами привілеями, представницькими органами тощо», – підкреслює дослідниця [165, с. 60].

Зарубіжні історики також приділяють значну увагу дослідженню гендерного аспекту радянської соціальної політики та жіночого питання в СРСР. Спробу радянської ідеологічної машини створити «нову радянську жінку» проаналізувала Лінн Етвуд [3]. Історикиня Чой Чаттер'є розглянула як в СРСР утілювались ідеологічні тези про гендерну рівність, як реалізувалась державна політика щодо жінок [385]. Законодавчі зміни в соціальному статусі жінки розглянула Ольга Дорохіна [109]. Цю тематику вивчають у своїх дослідженнях також історикині Шейла Фіцпатрик [379], Марта Богачевська-Хом'як [38], Юлія Градкова [71], Олена Здравомислова та Ганна Тьомкіна [126], Ірина Алфьорова [19], Юлія Костенко [163], Наталя Лавриненко [182], Ірина Ситнік [348], Ольга Тарабріна [349], Олена Шабатура [386] та ін.

Дослідження цієї групи праць мають важливе значення для розуміння гендерного підходу, для його впровадження в нашу дисертаційну роботу й, загалом, дослідження з нашої та дотичних проблематик.

Четверта та п'ята групи містять роботи, у яких розглянуто *безпосередньо жіночий досвід репресій 1930-х рр.*, а також праці, які розглядають різні аспекти *історії ГУЛАГу*.

Загалом, дані щодо репресованих громадян в історіографії подають, переважно, узагальнено, без поділу осіб на жінок та чоловіків. Історико-статистичні дослідження, здебільшого, обмежуються визначенням окремих категорій репресованих чи їхньої загальної кількості. Наукових робіт, які було б присвячено аналізу конкретно жіночого досвіду репресій у той чи той період радянської історії, на сьогодні недостатньо.

Центральним науковим дослідженням із цього питання є монографія «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади» (2013) Тамари Вронської [62]. Науковиця дослідила каральну політику щодо жінок та дітей у роки Великого терору, подала кількісну характеристику

засуджених жінок. Тамара Вронська вперше ввела до наукового обігу статистичні відомості про заарештованих жінок – «дружин ворогів народу» на території УРСР. Дослідниця також звернула увагу на умови утримання арештанток та дітей у таборах ГУЛАГу. Водночас, авторка не ставить собі завданням аналізувати інші аспекти повсякденного життя.

Оксана Кісь у дисертації «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентації» (2018) [147], одним із фокусів роботи обрала дослідження гендерного виміру досвіду Голодомору. Авторка показує форми спротиву жінок – жертв розкуркулення, – їхні стратегії виживання в умовах голоду тощо.

Жіночому досвіду сталінських репресій присвячено також статтю Володимира Нікольського «Статистика політичних репресій проти жінок Донецького регіону у 1937–1938 роках» (1998) [221]. У роботі науковець називає кількість заарештованих у певний період, географію арештів, подає інформацію про національність арештанток та розподіляє жінок за професійною приналежністю. У період Великого терору значну кількість жінок було засуджено як «членів сімей зрадників батьківщини», але дослідник окремо не розглядає цю групу арештанток.

Базуючись, на мікроісторичному підході, науковці досліджують дію радянської каральної машини на прикладі окремих осіб. Зазвичай, об'єктом дослідження стають відомі діячки (письменниці, науковиці, мистикині та інші). Долю Софії Нелепінської-Бойчук описує Сергій Білокінь [36]. На основі архівно-слідчої справи, Василь Даниленко висвітлює життєвий шлях Ізидори Косач-Борисової [78]. Тамара Вронська аналізує незаконність процесу повторного засудження Зінаїди Тулуб [61]. Лілія Іваневич на основі документів висвітлює факти біографії Надії Суровцової [140]. Також дослідники звертають увагу на долю пересічної людини, яка стала жертвою сталінського терору. Алла Довжик за матеріалами кримінальної справи досліджує біографію викладачки Польського педагогічного інституту в Києві – Теофілії Войславської [100].

Дослідниця крізь призму мікроісторичного аналізу розглядає репресії проти науково-педагогічної інтелігенції, а також представників польської національної меншини в Україні в другій половині 1930-х рр. Наталія Ніколаєва на основі кримінально-слідчих справ описує життєвий шлях випускниці Київського державного університету, директорки однієї з Київських шкіл – Фаїни Хмари. Дослідниця звертає увагу, що доля жінки є досить типовою для репресованих у 1936-1937 рр. [222].

В українській історіографії питання повсякденного життя жінок у таборах залишається малодослідженим. Робіт, які було б окремо присвячено вивченню жіночого табірному досвіду, наразі небагато. Фрагментарно це питання розглядають українські історикині Лариса Якубова та Яна Примаченко [402].

Грунтовним дослідженням у цьому напрямі є робота Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти» (2017) [148]. На основі аналізу особистих спогадів колишніх ув'язнених історикиня висвітлила різні аспекти табірному досвіду українок у повоєнний період. Дослідниця в статті «Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті» (2013) [145] окремо наголошує, що загалом досвід українських арештанток ГУЛАГу й досі є невивченим та неосмисленим.

Питання репресій проти жінок також окремо досліджують зарубіжні історики. Жіночий досвід репресій у Радянському Союзі та Східній Європі розглядає колектив авторів Келлі Хігнетт, Мелані Іліч, Даля Лейнарте, Корина Снітар [7] та дослідниця Голфо Алексопулос [2].

Гендерну методологію під час дослідження доль репресованих використовують науковці Альбіна Жанбосінова, Айнур Казбекова, Гулжанат Ніясханкізі [118]. Особливості кримінальних справ «членів сімей зрадників батьківщини» аналізують В'ячеслав Бітюцький та Ігор Новінський [33].

Мелані Іліч у статті «Забуті п'ять відсотків: жінки та політичні репресії» (2006) [8] наголошує, що жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. є недостатньо вивченою темою, а в наявних наукових розвідках це питання представлено лише фрагментарно. Дослідниця аналізує положення наказу

№ 00486 «Про операцію з репресування дружин і дітей зрадників батьківщини», передумови його прийняття, реалізацію тощо. Окрім того, авторка в праці звертає увагу на те, що жінок засуджували не лише як «членів сімей зрадників батьківщини». Значну їхню кількість було репресовано за «особистий злочин». Наприклад, за їх політичні чи релігійні переконання. На думку історикині, такі жінки наразі забуті історією [8]. Зауважимо, що дослідниця оминає увагою жінок засуджених на території УРСР.

Система ГУЛАГу привертає значну увагу зарубіжних дослідників. Стан радянських в'язниць та таборів у період Великого терору характеризує у своїх дослідженнях Кристофер Джойс [9]. Табірну тематику, а саме різні аспекти історії ГУЛАГу, у працях розглядають Олег Хлевнюк [381], Бенжамін Пассі [13], Михайло Дєтков [94], Олександр Дугін [111], Віктор Іванов [130].

Щоденне життя в таборах досліджують Галія Жумасултанова [120] та Роберт Конквест [157]. Повсякденне життя ув'язнених, зокрема дозвілля в таборах, розглядає Макінен Ілка [11]. Роботу культурно-виховної частини, яка мала коригувати вільний час ув'язнених, а також неофіційну творчість арештантів у Карагандинському таборі, вивчають Аймар Ванцель, Дінара Хамідулліна, Бауржан Жангутін [16]. Спортивні змагання в повсякденному житті ув'язнених досліджує Стівен Меддокс [10].

Ґрунтовними дослідженням історії ГУЛАГу та повсякденного життя в'язнів є праця Енн Епллбом «ГУЛАГ. Павутиння великого терору» (2006) [399].

Спеціальних наукових робіт про табори такого особливого типу як Акмолінське спецвідділення наразі небагато. Анфіса Кукушкіна на основі архівних матеріалів показує особливості створення та функціонування Акмолінського табору для «дружин зрадників батьківщини», а також механізм здійснення репресій проти дружин і дітей «ворогів народу» [172]. Фрагментарно в нашому дослідженні використано праці Галини Іванової «Історія ГУЛАГу 1918-1958: соціально-економічний і політико-правовий

аспект» (2006) [132], а також статті Галини Салтик [319], Олександра Даніеля та Арсенія Рогінського [81], дисертацію Світлани Єлеуханової [114].

Аналіз історіографії доводить, що окремі аспекти обраної нами проблематики досліджують і вивчають як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Однак комплексний аналіз сталінського терору 1930-х рр. проти жінок (від з'ясування основних напрямів репресій проти них та характеристики особливостей утримання жінок у місцях позбавлення волі) представлено порівняно в небагатьох спеціальних дослідженнях. Водночас, через звернення до наукових праць із ширшої проблематики (сталінський тоталітарний режим, терор і репресії 1930-х рр, Великий терор, система ГУЛАГу тощо) і залучення різнопланової джерельної бази, можна провести ґрунтовне дослідження про жіночий досвід сталінського терору.

1.2. Джерельна база дослідження

Історичне джерелознавство на сьогодні пропонує декілька підходів до класифікацій джерел, розподіляючи їх за способом кодування та відтворення інформації, за походженням, за хронологічно-географічною ознакою, за формою тощо. Зважаючи на методичні рекомендації фахівців із джерелознавства, а також на мету та завдання роботи, нами залучено переважно письмові та візуальні джерела [142, с. 95–100].

Характеристику джерел здійснено з погляду їх значення та важливості для вивчення вказаної теми й побудовано за родово-видовим принципом. Першочергове значення для нашого дослідження мають документальні джерела, до яких віднесено законодавчі (сучасні нормативно-правові документи міжнародного та внутрішньодержавного значення та радянські нормативні акти, що діяли в період 1930-х рр.), кримінально-слідчі та статистичні документи, документи правлячої партії – ВКП(б). Окрему важливу групу джерел становлять документи особового походження.

Нормативні документи міжнародного права: Загальна декларація прав людини 1948 року [123], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [156], резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи: № 1096 (1996) від 27 червня 1996 року щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів [307]; № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів [303]; № 1495 (2006) від 12 квітня 2006 року щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології [14]; № 1652 (2009) від 29 січня 2009 року щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію в державах – членах Ради Європи [15]; резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 29 червня – 3 липня 2009 року щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів, відкриття історичних та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення поінформованості громадськості [305]; декларація Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 року щодо проголошення 23 серпня Днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму [5]; резолюція Європейського Парламенту від 23 жовтня 2008 року в пам'ять про Голодомор – штучний голод в Україні 1932-1933 років [304]; резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 року щодо європейської свідомості та тоталітаризму [302]; резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1723 від 28 квітня 2010 року про вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) на території колишньої СРСР [306]; Спільна заява з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932-1933 років в Україні, прийнята на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН [335]. Перелічені документи визначають ставлення міжнародної спільноти до наслідків діяльності тоталітарних режимів як політику засудження та підтримки їхніх жертв.

Сучасні нормативні правничі документи внутрішньодержавного значення: Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» № 376-V від 28.11.2006 [284], за яким державою було офіційно визнано Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу; Закон України

«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 09.04.2015 [286], за яким держава зобов'язана оприлюднювати інформацію про злочини, здійснені представниками тоталітарних режимів; Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 2325-VIII від 13.03.2018, який суттєво розширив коло осіб, які підпадають під реабілітацію та вдосконалив процедуру повернення законних прав несправедливо засудженим [283];

Важливою складовою дисертаційної роботи стали *радянські нормативні акти*. Першочергово йдеться про Конституцію СРСР 1936 року та Конституцію УРСР 1937 року [159, 160], які закріпили перелік прав та свобод громадян. Так, ст. 127 Конституції СРСР і ст. 126 Конституції УРСР гарантували громадянам забезпечення недоторканості особи. «Ніхто не може бути заарештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора» [160]. Однак в реаліях радянського життя ці положення існували лише на папері, а невдовзі після їх прийняття розпочалася чергова хвиля репресій.

У нашому дослідженні залучено низку *нормативних актів*, які стали підставою для здійснення репресивних дій в означений хронологічний період: Кримінальний кодекс УСРР 1927 року (діяв до 1960 р.) [170]; Постанова Центрального виконавчого комітету й Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року [270]; оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [252], оперативний наказ НКВС № 00486 «Про репресування дружин та дітей зрадників батьківщини», підписаний тодішнім керівником органу Миколою Єжовим 15 серпня 1937 року [279] тощо.

Характерною рисою правових документів означеного періоду є: «а) забезпечення пріоритету загальнодержавних інтересів; б) надання державі права у разі потреби втручатися у будь-які врегульовані законом відносини,

незважаючи на «традиційні права і свободи» (наприклад, порушуючи класичний юридичний принцип «немає злочину, якщо він не передбачений законом»))» [378, с. 218].

Тема дослідження обумовила використання документів органів державного управління й, насамперед, ОДПУ, НКВС. Демократизація суспільно-політичного життя в незалежній Україні, поширення доступу до використання архівних матеріалів призвели до появи низки збірок документів. Працівниками міжнародного фонду «Демократія» було підготовлено видання «Луб'янка. Сталін і Головне управління держбезпеки НКВС» [190, 191]. Це видання присвячено ролі радянських карних органів у зміцненні режиму диктатури.

Важливим джерелом для відтворення реалій повсякденного життя та умов утримання жінок у місцях позбавлення волі є публікації офіційних документів [238, с. 48]. Однією з основних використаних у роботі збірок опублікованих джерел стала робота: «ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960» [77], підготовлена фондом «Демократія». Матеріали збірки надали можливість проаналізувати офіційні документи, які регулювали режим утримання та повсякдення ув'язнених. Також важливим джерелом, використаним у роботі, є збірка документів «Історія сталінського ГУЛАГу» [137, 138, 139].

Цінною для збереження пам'яті незаконно репресованих є науково-документальна серія книг: «Реабілітовані історією», яка на основі оригінального фактичного матеріалу надає широкі можливості для наукових досліджень. Вона містить матеріали про масові репресії громадян різних областей України, а саме: документи, списки реабілітованих осіб та їх біографічні дані тощо [289].

Публікаціям важливих джерельних матеріалів з історії репресій та діяльності репресивних органів (кримінально-слідчі справи, статистичні матеріали, обвинувальні висновки тощо), зокрема і в 1930-ті рр., присвячені

випуски науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [217].

Важливими джерелами дисертаційної роботи стали *неопубліковані архівні матеріали*. Основний масив *неопублікованих джерел*, використаних у роботі, зберігається в архівах:

- центральних, а саме: Центральний державний архів громадських об'єднань України (фонд 263 – Колекція позасудових справ реабілітованих);
- галузевих, а саме: Галузевий державний архів Служби безпеки України (фонд 9 – «Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КДБ»; фонд 13 – «Колекція друкованих видань КДБ УРСР»; фонд 16 – «Документи секретного та несекретного діловодства (документи довоєнного періоду (1930-1941 рр.)»); фонд 42 – «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР»; фонд 6 – «Кримінальні справи на реабілітованих осіб»).

До недавнього часу більшість вказаних фондів були закритими для науковців. Після прийнятого Закону № 316-VIII від 09.04.2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» [285], дослідники мають можливість ознайомитися з розсекреченими документами, а саме: з матеріалами слідства та судових засідань, протоколами допитів, статистичними даними тощо. Слід розрізнити такі підгрупи судово-слідчих документів: слідчі – протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допитів обвинувачених та свідків, донесення агентів тощо; судові – протоколи судових засідань, вироки судів тощо. У 1930-х рр. з'явилися нові види судово-слідчих джерел, які є свідченням позасудового переслідування людей: рішення надзвичайних позасудових органів – «трійок», «особливих нарад», розстрільні списки тощо.

Дослідження такої специфічної категорії джерел як кримінально-слідчі справи дає можливість визначити причини, наслідки та масштаби терору, показати деформацію свідомості репресованих під тиском тогочасних політичних та суспільних подій. Аналізуючи ці документи, не можна не

погодитись із твердженням Сергія Білоконя: «Вражає той винятково примітивний рівень, на якому провадилось розслідування справ» [35, с. 13].

У роботі залучено звіти радянських репресивних органів, які містяться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Вони стали важливим джерелом для дослідження кількості заарештованих та засуджених громадян СРСР. У статистичних звітах немає окремої інформації щодо репресованих жінок. Лише в 1931 та 1939 рр. органи ДПУ УРСР виокремили графу для жінок. Для характеристики та аналізу операції проти «дружин і дітей ворогів народу» нами використано кримінально-слідчі справи жінок, які зберігають у ЦДАГО та ГДА СБУ. Для визначення кількості жінок, репресованих на території УРСР як «членів сімей зрадників батьківщини», використано оперативно-статистичні звіти радянських репресивних органів.

Тема роботи зумовила звернення до групи джерел особового походження, *его-документів*.

Термін «его-документ» у зарубіжній історіографії активно застосовується вже з середини минулого століття [12, с. 11]. Питання особливостей его-документів та їхніх інформативних можливостей безпосередньо пов'язано з історичним контекстом. У нашому дослідженні важливим є проаналізувати гендерні аспекти репресивної діяльності у СРСР, зокрема перебування жінок у місцях позбавлення волі, особливості організації їхнього життя в ув'язненні. Оксана Кісь зазначає, що документи особистого походження (мемуари, автобіографії, усні та письмові спогади) колишніх політв'язнів є найважливішими та найбільш інформативними джерелами для вивчення життя жінок в умовах політичного ув'язнення в Радянському Союзі [148, с. 52].

Для дослідження умов перебування жінок у місцях позбавлення волі важливим є аналіз джерел різних видів. Повсякденне життя ув'язнених регулювалося відповідними офіційними документами. Однак для з'ясування дійсних умов утримання першочергове значення мають джерела особистого походження. Адже, на основі їх аналізу, можна розглянути ті аспекти життя

ув'язнених, які неможливо відтворити базуючись лише на офіційних документах. Наприклад: дійсні умови утримання у місцях позбавлення волі, дозвілля ув'язнених, їхній морально-психологічний стан тощо.

У представленому дослідженні здійснено спробу відтворення особливостей перебування жінок в умовах ув'язнення: арешт, дорога до табору, перебування у ГУЛАГу. Для цього нами було проаналізовано спогади: 6 жінок репресованих на території УРСР (Надії Суровцової, Ізидори Косач-Борисової, Хави Волович, Зої Марченко тощо) і 6 жінок, які народилися на території України (Марія Сандрацька, Ганна Розіна, Адди Войтоловської тощо).

Обрані нами для аналізу спогади включають: неопубліковані та опубліковані мемуари репресованих; листи, що відправляли жінки з табору до своїх рідних; усні розповіді жінок, використані в документальних фільмах тощо.

Для дослідження щоденного життя та морально-психологічного стану арештанток у Акмолінському таборі нами було залучено спогади не тільки жінок, засуджених на території Української РСР або тих, хто народилися в Україні, але також і жінок-арештанток із інших республік Радянського Союзу, усього – 25 жінок. Оксана Кісь підкреслює, що «дружини зрадників батьківщини» були специфічною групою політв'язнів [147, с. 22, 48]. Базуючись на її твердженні, можемо висновувати, що жінок-арештанток Акмолінського табору об'єднувала не так національність, освіта, релігія, місце проживання тощо, як приналежність до категорії «член сім'ї зрадника батьківщини» чи «дружина зрадника батьківщини». Тому, ми свідомо виходимо за територіальні межі означені в роботі, використовуючи для з'ясування відповідного дослідницького завдання спогади жінок з інших республік.

Усі обрані спогади жінок, ув'язнених у Акмолінському таборі, розповідають про період від 1938 до 1941 рр., бо саме в цей час табір був спецвідділенням і відрізнявся від інших жіночих таборів.

Також, варто зауважити, що аналіз особистих свідчень ув'язнених Акмолінського табору мав свої особливості та складнощі: по-перше, йдеться про малочисельність спогадів означеного періоду, коли в Акмолінському таборі перебували лише «дружини ворогів народу»; по-друге, про відсутність в его-документах біографічної інформації про жінок, що ускладнювали визначення їхнього місця проживання, походження тощо.

Для глибшого аналізу та розуміння специфіки жіночого досвіду в екстремальних умовах виживання та морально-психологічного стану арештанток в Акмолінському таборі в роботі також було використано спогади жінок-арештанток з інших спеціальних таборів, призначених для «дружин ворогів народу» та ув'язнених із таборів звичайного режиму змішаного типу. Цінність означених джерел у тому, що вони дають змогу виокремити особливості Акмолінського табору серед інших жіночих таборів системи ГУЛАГу.

Его-документи, як окремий вид джерел, є специфічними та вимагають ретельного опрацювання. Альона Торопцева наголошує, що для критичного дослідження змісту спогадів необхідно якомога детальніше ознайомитися з особистістю автора [355]. На її думку, однією з важливих умов використання спогадів, є створення загального аналітичного нарису біографії людини (національність, громадянство, професійна діяльність, політичні погляди, особливості різних етапів життя тощо) [355]. Нами було зроблено спробу реконструювати біографії жінок. Довідки про жінок-авторів спогадів, що були проаналізовані в роботі, подано в додатку В. Також, у ньому подано довідки про тих жінок, спогади яких було написано їхніми дітьми. У довідках зібрано всю можливу інформацію про колишніх арештанток: дата та місце народження, освіта та місце роботи, дата арешту та звільнення, реабілітація, смерть.

Ольга Коляструк звертає увагу, що використання мемуарів потребує не тільки глибокого знання особи автора та його долі, а й урахування часу, місця й обставин їхнього написання [155, с. 149]. Однак сьогодні визначити дату написання тих чи тих его-документів є складним завданням, що пояснюється

декількома причинами. По-перше, мемуари могли писатися впродовж багатьох років; по-друге, неопубліковані або опубліковані спогади, які зберігаються в архівах (як от у архівах товариства «Меморіал»), не завжди мають датування [397]. Так, наприклад, у нашій роботі використані неопубліковані спогади донеччанки єврейської національності Маріани Анцис, які не мають датування [20]. Окрім того, з огляду на політичні обставини, абсолютна більшість колишніх в'язнів мовчала протягом десятиліть через дійсний ризик переслідувань чи покарань [148, с. 60].

Цілковито новий етап в історії публікацій спогадів настає в період перебудови, коли єдиним джерелом історичної правди про терор стають саме его-документи [397]. У 1989 р. з'являються спогади Хави Волович «Про минуле» [58]. У цьому ж році опубліковано спогади Надії Суровцової [345].

Після розпаду СРСР з'являються книги дітей репресованих, де спогади про батьків могли підтверджуватися архівними документами [397]. Наприклад, спогади Юрія Ігнаткіна про матір Марію Ігнаткіну були видані у 2003 р. та доповнені архівними документами [133].

Велика кількість використаних нами его-документів з'являються у 2000-х рр. Наприклад, спогади Катерини Кустової (2001) [177], Марії Даниленко (2002) [80], Вазіпи Майжолової-Куленової (2002) [192], Галини Колдомасової (2003) [153], Тетяни Афоніної (2003) [23] тощо.

Зрозуміло, що рік публікації спогадів не завжди свідчить, що вони були написані саме в цей період. Наприклад, мемуари Олени Мамаєвої було видано її дітьми у 1998 р. [194]. Однак жінки померла у 1963 р. [60]. Тобто її спогади були написані набагато раніше. Також, спогади Зінаїди Бушуєвої були видано у 1998 р., але жінка померла у 1992 р. [46]. У випадку публікацій інших жінок також можемо припустити, що їх спогади були записані набагато раніше ніж у зазначений рік публікації спогадів.

Дату написання спогадів жінок відомо у випадку Вазіпи Майжолової-Куленової. Їх було записано у 2001 р. у рік свого дев'яносторіччя [60].

Оксана Кісь зауважує, що попри суб'єктивність кожного окремого спогаду, при критичному неупередженому прочитанні, у своїй цілості вони дають достатньо матеріалу для пізнання різних сторін власне людського виміру і реконструкції суто жіночого досвіду репресій [148, с. 54].

Зауважимо, що проаналізовані нами спогади, листи колишніх ув'язнених жінок та їх дітей, представлені як в окремих публікаціях так і в узагальнених виданнях [193, 344, 101, 102].

Важливим для нашого дослідження джерелом є збірка-мартиролог «Нескорена Березина. Жертви московсько-комуністичного терору ХХ ст.» (2002), яку було видано за сприяння Світової федерації українських жіночих організацій [220]. Дана книжка містить біографії та спогади 115 жінок із різних частин України, яких було репресовано в період існування СРСР. Значну частину жінок із мартиролога було засуджено саме в період 1930-х років.

Найбільше зібрання его-документів про події 1930-х рр. минулого століття містить «Громадська комісія збереження спадщини академіка Сахарова» (більше відома як Сахаровський центр), яка офіційно існує з 1999 р. Одним із напрямів роботи центру є збір спогадів, листів, записи бесід із колишніми в'язнями та членами їхніх родин [60].

В Україні центром дослідження подій радянського періоду є Український інститут національної пам'яті, одним із завдань якого стала реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, зокрема здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв політичних репресій [264].

Найбільш характерними рисами цих документів, на нашу думку, є:

- опис подій на рівні своєї родини, свого оточення, тобто історію суспільства, держави подано крізь призму історії індивідуальної;
- висока емоційність, що є цілком логічним для авторок – жінок, тим більше під час описів таких трагічних подій життя;
- значну увагу приділено опису побутових моментів, наприклад, меблів, одягу тощо;

- неструктурованість тексту, навіть хаотичний, виклад матеріалу із частими «вкрапленнями» хронологічно попередніх подій та ін. [4, с. 10].

Саме ці особливості визначають значення цих документів для дослідника, бо вони надають можливість осягнути увесь трагізм тогочасної ситуації, зрозуміти внутрішній світ звичайних людей, визначити справжні, а не показово пропагандистські риси «радянської людини».

Загалом, як зазначає Оксана Кісь, ці документи – «важливий матеріал для повноцінних наукових досліджень» [148, с. 47]. Сергій Білокінь також стверджує: «Спогади, листування, щоденники історик совєцької епохи повинен вивчати, навпаки, – у першу чергу. Головна й непроминальна їхня вартість у тому, що вони документують численні подробиці життя в ту страшну епоху, подробиці, які режим намагався, скільки міг, затерти» [35, с. 42].

Статистичні матеріали. Важливе джерельне значення мають статистичні матеріали. Окрім використаних оперативно-статистичних звітів радянських репресивних органів, необхідним є залучення збірників перепису населення в означений період. Специфічним, з огляду на обставини проведення та обробки даних, є «Загальносоюзний перепис населення 1937 р.» [64]. Радянська статистика і особливо статистика 1930-х рр. подавала обмежену, регламентовану і, навіть, сфальсифіковану інформацію. Перепис 1937 р. надто показовий в цьому аспекті, адже на його матеріали було накладено арешт, їх офіційно оголосили «дефектними», а багатьох працівників статистичних органів репресували. У 1939 р. частину матеріалів перепису знищили, а решта була опублікована лише в 1991 р. [64, с. 3]. З уцілілих матеріалів дослідники можуть отримати інформацію про співвідношення жінок та чоловіків у загальній структурі радянського населення, що є необхідним для виділення гендерного аспекту сталінських репресій.

У нашому дослідженні використано бази даних репресованих: «Національний банк репресованих» та «Відкритий список» [219, 55, 255]. Ці бази продовжують наповнювати новими прізвищами. На сьогоднішній день у «Національному банку репресованих» нами знайдено 12 осіб із 81 згаданих у

дисертаційні роботі жінок, що обґрунтовує актуальність та доцільність дослідження долі саме цих жінок. Список жінок, заарештованих на території УРСР у 1930-х рр. та на основі яких здійснено дослідження подано у додатку Б.

У нашій розвідці додатково використано *кіно-, фотодокументи*, які сприяють візуалізації нашої теми, допомагають зрозуміти повсякденне життя суспільства загалом, і жіноцтва зокрема. Більшість таких документів зберігають у музеях, державних та особистих архівах.

У процесі розгляду дослідницької проблеми також було проаналізовано документальний фільм – «Ми будемо жити» (реж. Дарина Віоліна, Сергій Павловський, студія – «Ризик», 2009 р.) [215], який містить у собі інформацію для аналізу поставленої мети.

Додаткові візуальні джерела є доступними в експозиціях музеїв. Вони дають можливість реалістично відтворити устрій табору, умови утримання ув'язнених, їхній побут та заняття тощо. Проблематиці названого питання відповідають експозиції таких музеїв: Музей пам'яті жертв політичних репресій селища Долинка (Музей КАРЛАГ) (додаток Н) [212]; Музейно-меморіальний комплекс жертв політичних репресій і тоталітаризму «АЛЖИР» (додаток П) [213]. Також, наводячи дані щодо статистики перебування українок в Акмолінському таборі, ми покликаємось саме на дані музейно-меморіального комплексу «АЛЖИР».

Окрім того, як візуальні джерела використано фото жінок, що містяться в їхніх кримінально-слідчих справах, а також у базі даних репресованих «Відкритий список».

Отже, основними джерелами для нашого дослідження стали неопубліковані та опубліковані документи органів радянського державного управління, які містять у собі: радянські нормативні акти, на підставі яких було здійснено репресії, кримінально-слідчі справи, оперативно-статистичні звіти репресивних органів, документи історії ГУЛАГу тощо. Окремий блок становлять его-документи, які дозволили відтворити умови перебування жінок в ув'язненні.

Загалом, для джерельної бази роботи характерною є різноплановість та репрезентативність, що надає можливість відтворити складну картину репресій проти жінок у тогочасній радянській тоталітарній державі.

1.3. Методологічні засади дослідження. Категоріальний апарат

Для вирішення поставлених у дисертації завдань нами застосовано загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні історичні методи.

Основою роботи є *наукові принципи та методи пізнання*, спрямовані на всебічний розгляд історичних подій, явищ і фактів. Робота ґрунтується на таких принципах наукового пізнання як принципи історизму, усебічності, неупередженості та ін. *Принцип історизму* дозволяє дослідити та вивчити основні напрями діяльності спеціальних органів, які в теоретичній площині повинні були захищати права людей і бути правоохоронними, але в тодішній реальності стали основним знаряддям репресій. *Принцип усебічності* орієнтований на виявлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків об'єкта дослідження.

Джон Тош зауважує, що «історичне дослідження не можна відмежовувати від поглядів автора» [356, с. 53]. Тому необхідним в історичному дослідженні є дотримання *принципу неупередженості* в оцінках емпіричного матеріалу. У нашому дослідженні принцип неупередженості спрямований на виявлення чинників й умов, що детермінували побудову тоталітарної політичної системи з незмінною та беззаперечною ієрархічністю її складників на фундаменті провідної ролі керівної партії та підпорядкування їй усіх інших складників, зокрема правоохоронних органів.

Окрім того, відповідно до принципу неупередженості нами зроблено спробу критично проаналізувати джерела особистого походження. Его-документи «на відміну від документальних, не позбавлені певної суб'єктивності, оскільки репрезентують авторське бачення подій» [69]. Для

дотримання відповідного принципу поряд із документами особового походження нами використано додаткові документальні джерела.

Реалізація зазначених принципів є можливою через конкретні методи наукового історичного дослідження, які доречно поділити на три категорії: загальнонаукові, міждисциплінарні та власне історичні. Зокрема *загальнонаукові методи* з властивим їм аналізом і синтезом, дозволили визначити причинно-наслідкові зв'язки між структурними елементами політичної системи тоталітарного режиму, визначити основні напрями й характерні риси діяльності репресивної машини означеного періоду.

Міждисциплінарність є вимогою сучасної історичної науки, яка дозволяє акцентувати її антропоцентричний вимір, посилити увагу до загальної системи норм поведінки, уявлень та цінностей певної епохи [187]. Антропоцентричний вимір історичної науки надає можливість простежувати особисте життя людини, її особисті переживання та реакцію на ті чи ті події в суспільстві. Радянська дійсність 1930-х років – період своєрідного «анти» антропоцентризму, коли людину сприймали не більше як «гвинтик» суспільного механізму й людське життя було підпорядковано завданням політичної доцільності. Тому одними з основних дослідницьких підходів у нашому дослідженні є *історико-антропологічний* та *соціокультурний підходи*. Основним об'єктом історичної антропології стала людина, а не окремі історичні події [384, с. 108]. Віднайти справжню людину – жінку – за шаблонною офіційною картинкою є важливим завданням нашої роботи. *Соціокультурний підхід* дозволяє поглянути під новим ракурсом на суспільство, на його структуру, інститути, культуру, спосіб життя різних соціальних верств, проаналізувати їхню трансформацію в певних історичних умовах [209, с. 12]. Антропологічний складник соціокультурного підходу виявляється в увазі до людини з її почуттями, умонастроями, реакціями на те, що її оточує [209, с. 12].

Ураховуючи визначений об'єкт дослідження, методологічним підґрунтям нашого дослідження стали базові положення з характеристики тоталітаризму як історичного та політичного явища, зокрема було використано концепцію про

«тоталітарний синдром», що його дослідили Карл Фрідріх та Збігнєв Бжезинський [6, с. 21]. З-поміж визначених ними основних критеріїв тоталітаризму в праці специфічно досліджуються система терористичного поліцейського контролю [6, с. 22].

Не втратили актуальності й концептуальні підходи Ханни Арендт до визначення сутності тоталітаризму, особливо в частині опису «перманентного беззаконня». Саме це положення стало основою для з'ясування особливостей дій органів правопорядку та законності, які створили в країні атмосферу страху [21, с. 452, 512].

Засадничими в нашому дослідженні є *гендерний аналіз* історичних подій. Оксана Кісь підкреслює, що в сучасних історичних науках для «формування гендерної теорії та методології гендерних досліджень» вирішальне значення мав феміністський етап розвитку жіночої історії (1970-1980-ті рр.) [149, с. 159, 172]. «Саме феміністська жіноча історія утвердила жінок як рівноцінних і рівноправних суб'єктів історичного процесу та історієписання» [149, с. 172]. Уперше про гендерні підходи почали говорити в західній гуманістиці у 1980-х рр., зокрема США, Канаді, Великобританії, Нідерландах, скандинавських країнах, Австралії, Італії, Франції, де застосовувався такий підхід в антропології та соціології.

Наталія Пушкарьова звертає увагу на «практичне значення» гендерного підходу. Дослідниця зауважує, що за допомогою використання концепції гендерної методології історики змогли показати, як жіночий досвід співвідносився з чоловічим у минулому [67, с. 45]. Мар'яна Рубчак зауважує, що «гендер виявляється найефективнішим засобом, аби перемістити жінок з узбіччя історії до її центру, тим самим змінюючи підхід до написання їхньої подальшої історії» [67, с. 8].

У нашому дослідженні *гендер* розуміємо як поєднання біологічної та соціально-культурної категорій, бо в роботі розглядають і суто біологічні характеристики жіноцтва, особливо під час перебування в таборах, де жінок без урахування фізіологічних особливостей відправляли на чоловічі роботи. В

узагальненому вигляді гендерний підхід «розуміють як складне соціокультурне утворення, що передбачає відмінності в поведінці, ролях, емоційних і ментальних ознаках між чоловічим і жіночим, що приписуються суспільством» [189, с. 67, 68].

Наше дослідження здійснюється також і в напрямі *історії повсякдення*. Дослідження історії повсякдення стало ознакою гуманізації та демократизації історіографічного дискурсу [241, с. 155]. Історія повсякдення – багатоплановий напрям історичної науки, предмет якого містить: житлово-побутові умови, особливості праці, відпочинку, морально-психологічні переживання осіб [93, с. 100]. За допомогою методології повсякденної історії нами було здійснено спробу відтворити життя репресованих жінок в умовах політичного ув'язнення.

Для вивчення повсякдення ув'язнених жінок нами також було використано *мікроісторичний підхід*. Важливість мікроісторичного підходу в процесі дослідження повсякденності полягає в тому, що він надає можливість узяти до уваги велику кількість окремих людських доль [31, с. 136]. На думку Джованні Леві, сутність мікроісторичного дослідження полягає в тому, що «окреме приймається за відправний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним та індивідуальним і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення встановлюється у світлі власного специфічного контексту» [185, с. 133]. Віктор Берека зазначає, що «мікроісторики завданням свого дослідження поставили вивчення способів життя й екстремального виживання в умовах воєн, революцій, терору, голоду тощо» [31, с. 135]. Загалом, мікроісторичний підхід визначив нове місце джерел особистого походження в процесі вивчення історії [31, с. 136].

Мікроісторичний підхід також полягає в мікроскопічному аналізі документальних матеріалів [185, с. 121]. «Мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальних явищ», – зауважує Джованні Леві [185, с. 136]. Дослідник підкреслює, що «мікроісторія прагне не

жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень» й фактично наголошує на окремих людях та конкретних подіях [185, с. 136].

У праці було використано *case study* («метод кейсів»). Як конкретний кейс у дослідженні розглянуто дії державного репресивного механізму на прикладі долі однієї людини – робітниці Цилі Заславської. Реконструкцію та аналіз біографії радянської жінки як об'єкта політичних репресій здійснено на основі кримінально-слідчих справ. Розгляд такого кейсу дозволив проаналізувати інформативну наповненість кримінальних-слідчих справ, їх відповідність до норм радянського кримінального законодавства тощо.

Циля Заславська є прикладом «нової радянської жінки», яка пройшла шлях від звичайної робітниці до директорки фабрики. Кримінально-слідчі справи жінки привертають увагу тим, що в 1930-х рр. її було репресовано двічі. Слідчі справи проти неї відрізнялись між собою, адже одна була груповою, а інша – індивідуальною. Це дозволило розглянути різні варіанти притягнення до кримінальної відповідальності. Засудження 1930-х рр. послуговували приводом до подальших репресій проти неї в післявоєнний період, коли її було засуджено до довічного заслання. Аналіз біографії саме цієї жінки дозволив простежити долю пересічної людини, яку було репресовано впродовж 20 років життя.

Зазначену методологію також використано для аналізу морально-психологічного стану ув'язнених у таборах ГУЛАГу. Для цього як конкретний кейс було обрано Акмолінський табір для «дружин зрадників батьківщини». Приклад саме цього табору переконливо ілюструє гендерний аспект державного терору сталінської доби. Наявні джерела дозволяють проаналізувати стратегії виживання жінок в умовах ув'язнення, сприйняття ними власного статусу «дружини зрадника батьківщини».

Долю Цилі Заславської та морально-психологічний стан арештанток Акмолінського табору, як конкретні кейси, досліджено за допомогою використання мікроісторичного підходу.

Складний хронологічний період, проаналізований у нашому дослідженні, вимагає системного вивчення суспільства в часі й просторі. У центрі нашої

уваги перебуває людина з її повсякденними турботами, думками та поведінкою, але для всебічного вивчення необхідний аналіз економічної та політичної діяльності, особливостей культурної взаємодії між людьми, цінностей і правил, форм й інститутів шлюбу, родини тощо, що було особливо актуальним у процесі вивчення організації життя арештанток у в'язницях і таборах. У цьому полягає значення *системного підходу*, який дозволяє розглядати суспільство та його культуру в їх цілісності як систему в усіх взаємозв'язках її складників [209, с. 9].

Близьким до *системного підходу* є *структурний*. Основою цього методу є виявлення зв'язків усередині системи, які забезпечують збереження її основних властивостей та рис [350, с. 402]. Ці підходи можуть бути об'єднані [350, с. 405]. У нашому дослідженні *системно-структурний метод* відіграє важливу роль, дозволяючи розкрити найпомітніші явища в радянському варіанті тоталітаризму, зокрема державний терор, виявити його зміст та генезу.

У дослідженні застосовано також і *специфічно історичні методи*: метод критичного аналізу джерел, хронологічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, метод архівної евристики.

Застосування методу критичного аналізу джерел дало можливість проаналізувати офіційні неопубліковані та опубліковані документи, постанови комуністичної партії, НКВС тощо.

Хронологічний метод передбачає виклад історичного матеріалу в хронологічній послідовності з урахуванням особливостей окремих періодів.

Порівняльно-історичний метод полягає в зіставленні явища, що вивчають, з йому подібними в плані зовнішньої схожості та внутрішнього змісту. Цей метод було використано нами для визначення спільних і відмінних рис репресивних дій щодо жінок, заарештованих та засуджених як «вороги народу» та «дружини зрадників батьківщини». Метод сприяє зіставленню форм та методів діяльності репресивних органів, зокрема особливостей кримінально-слідчих справ, специфіці перебування жінок у місцях позбавлення волі тощо.

Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося виокремити із широкої теми низку вузьких аспектів, визначених у розділах і підрозділах, у яких історичні події розглядають у хронологічній послідовності.

Історико-генетичний метод означає розгляд будь-якого історичного явища в його розвитку. Він дозволив простежити зміни репресивної політики щодо жінок, розкрити їхні особливості, виявити причини та характер.

Метод архівної евристики допоміг систематизувати наявні джерела (доповідні записки репресивних органів, оперативно-статистичні звіти тощо) для проведення дослідження.

Ураховуючи, що робота має міждисциплінарний характер, ми використовували також спеціальні методи статистичного аналізу та соціальної психології.

Статистичний метод і метод кількісного аналізу дозволяє опрацювати статистичні дані, що використовують у дослідженні та завдяки цьому глибше вивчити предмет дослідження. Наприклад, ідеться про кількість заарештованих та засуджених тощо. І хоч ми розуміємо умовний характер «сталінської» статистики [167, с. 113], коли цифри теж демонстрували політичну доцільність, їх використання підсилює цілісність викладу та значення висновків.

Соціальна психологія надала можливість розглядати процеси, явища, події з позицій гуманізму, що є основним аспектом їх соціально-психологічного відображення та активності й творчої діяльності, що вказує на активний діалог людей у процесі спільної діяльності [333, с. 13, 14]. Саме із цих позицій було проаналізовано повсякденне життя в таборах радянського тоталітаризму.

Наукова обґрунтованість дослідження та логічність висновків наукової розвідки багато в чому залежать від чіткості у визначенні *категоріального апарату*.

1. Нормативною основою для нашого дослідження став Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 2325-VIII від 13.03.2018 [288]. Згідно із Законом поняття *репресії комуністичного тоталітарного режиму* розглядають як засоби

примусу, що здійснювалися репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму, зокрема позасудовими органами проти окремих осіб, груп населення, народів із класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів.

Положення цього Закону склали юридичне підґрунтя дослідження, бо в ньому наведено значення важливих термінів (вислання, депортація, інтернування, репресивні органи, класовий мотив, національний мотив, релігійний мотив, соціальний мотив, позбавлення житла, примусова репатріація та ін.). У нашому дослідженні ми послуговуємось визначеннями Закону певних важливих категорій, а саме:

- *репресована особа* – особа, яка зазнала репресій із мотивів та у формах, визначених цим Законом;

- *політичний мотив* – застосування репресій проти особи, яка сповідувала певну ідеологію, дотримувалася чи здійснювала вираження поглядів, цінностей, позицій, учиняла дії, що суперечили ідеології комуністичного тоталітарного режиму, на підставі того, що така особа становила реальну чи потенційну небезпеку для радянської влади, радянської держави чи радянського ладу;

- *вислання* – примусове виселення особи з місця її проживання з встановленням заборони на проживання у визначеній місцевості або примусове виселення чи переселення особи з місця її проживання в іншу місцевість або за межі СРСР;

- *заслання* – примусове переміщення особи з місця її проживання з обов'язковим поселенням у певній місцевості, спецпоселенні, установленням обмеження на право пересування та заборони виїзду з місця спецпоселення тощо.

2. Для розуміння специфіки сталінських репресій 1930-х рр., у дисертаційному дослідженні авторка вживає тогочасні радянські ідеологічні кліше, які передавали суть звинувачень тієї чи тієї особи, а саме: «ворог народу», «член сім'ї зрадника батьківщини», «дружина зрадника батьківщини», «дружина ворога народу». У 1930-х рр. термін «ворог народу»

використовувався щодо «куркулів», «троцькістів», «шпигунів», «зрадників батьківщини» тощо. Усі радянські терміни беруться в лапки.

Терміни: «член сім'ї зрадника батьківщини», «дружина зрадника батьківщини» – у дослідженні використані щодо жінок, заарештованих відповідно до оперативного наказу № 00486 «Про операцію по репресуванню дружин і дітей зрадників батьківщини». Проте репресії проти «членів сімей» репресованих здійснювалися не лише щодо родичів «зрадників батьківщини», але й родичів репресованих за іншими «злочинами», такими як участь у «право-троцькістських», «шпигунсько-диверсійних» організаціях тощо. Тому в нашому дослідженні як синонім до вищезазначених використовуємо термін – «дружина ворогу народу».

У дисертаційній роботі використані терміни «особистий» та «власний» злочин. Їх запропоновано авторкою та використано щодо жінок, яких було засуджено за «політичними статтями» та які автоматично ставали «ворогами народу». Таку термінологію використано для розрізнення з жінками, репресованими як «члени сімей зрадника батьківщини», тобто за «злочин» їхніх чоловіків чи родичів.

Отже, для досягнення поставленої мети та всебічного аналізу порушених у дисертації проблем нами було використано міждисциплінарні та загальнонаукові принципи, історико-антропологічний, гендерний підходи, методології історії повсякдення тощо. Також в основі методологічної бази дослідження – загальнонаукові методи аналізу та синтезу, власне історичні методи.

Висновки до першого розділу:

Проведений історіографічний і джерелознавчий аналіз підтвердив актуальність і наукову новизну обраної теми, аналіз методологічних засад визначив спрямування нашого дослідження.

Історіографічне висвітлення проблеми жінок, які стали жертвами сталінського терору 1930-х рр. як «вороги народу» та «дружини зрадників батьківщини», залишається недостатньо репрезентативним. Зарубіжних та українських дослідників названа тематика починає цікавити здебільшого з 1990-х рр., але наразі кількість публікацій залишається малочисельною. Спеціальних робіт, які присвячені суто жіночому досвіду сталінського терору в означений період, порівняно небагато. Тому для аналізу гендерного аспекту сталінської репресивної політики треба розглядати ширші контексти зазначеної теми: сталінську тоталітарну систему, терор і репресії 1930-х рр., «жіноче питання» у СРСР тощо.

Для вирішення поставлених завдань було залучено широке коло джерел. Опрацьована джерельна база є репрезентативною та містить різні види джерел: документи державного управління, кримінально-слідчі справи, его-документи. Аналіз джерельної бази дозволив проаналізувати різні аспекти жіночого досвіду сталінських репресій (особистісний вимір репресій, сприйняття себе як «ворога радянської держави», способи виживання в умовах політичного ув'язнення тощо).

Для дослідження жіноцтва як об'єкта репресивної політики тоталітарної держави використано власне історичні методи, методологію історії повсякдення, історичної антропології, гендерний та мікроісторичний підхід, міждисциплінарні та загальнонаукові методи дослідження.

Розділ 2. РЕПРЕСІЇ ЩОДО ЖІНОК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

В умовах політичних та соціальних потрясінь кінця 1920-х – 1930-х рр. радянське керівництво потребувало міцної державної влади задля контролю над суспільними процесами. Саме державний терор відігравав вирішальну роль у процесі становлення та зміцнення тоталітарного режиму, а на теренах Української РСР ще й вирізнявся особливою жорстокістю.

У розділі на конкретних прикладах відтворено загальну картину репресій проти жінок. Здійснено спробу визначити основні види «злочинів», за якими їх засуджували.

На основі розгляду конкретного кейсу – кримінально-слідчої справи робітниці Цилі Заславської – у розділі проаналізовано особистісний вимір сталінських репресій та здійснено докладну реконструкцію радянського репресивного механізму.

2.1. Особливості сталінського тоталітарного правління в УРСР

У першій третині ХХ ст. на теренах Європи постали тоталітарні режими. Найпершим постав і найдовше проіснував радянський (комуністичний) тоталітаризм [151, с. 165]. Свого апогею він досяг у період сталінізму.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники активно вивчають явище сталінізму в різних у його виявах. Попри те, що сьогодні термін «сталінізм», як і «тоталітаризм», широко використовують в науковому дискурсі й публічній сфері, чіткого їх визначення досі немає.

Наталя Шліхта зазначає, що західні советологи, ґрунтуючись на класичних працях Ханни Арендт («Джерела тоталітаризму», 1951 р.) та Збігнева Бжежинського й Карла Фрідріха («Тоталітарна диктатура і автократія», 1956 р.), наголошували на «специфічній комуністичній системі як продукту помилкової (марксистсько-ленінської ідеології) і злої (Сталінової) політичної волі» [395, с. 109,110]. «Радянську дійсність при цьому було зведено до

основних політичних параметрів: офіційної ідеології, масової партії, що її очолює вождь, узаконеного терору, монополії на інформацію, монополії на озброєння, централізованої економіки», – підкреслює дослідниця [395, с. 110].

Одним із виявів тоталітаризму, за визначенням Ханни Арендт, стало «перманентне беззаконня» [21, с. 515], коли відбувається вибіркове правосуддя, порушуються норми і послідовність процесуального впровадження та ін. Зневага до правових норм починається з ігнорування Конституції, появу якої так широко пропагували в СРСР та вітали за кордоном. Проте, на практиці на Конституцію, по суті, ніхто не звертав уваги. Авторка зауважувала, що ставлення до неї визначалося тезою: не використовуємо, але й не відмінємо [21, с. 516]. Ханна Арендт підкреслює: «За тоталітаризму страх, імовірно, куди частіше явище, ніж коли-небудь раніше» [21, с. 607].

В українській історичній науці термін «сталінізм» почали використовувати з кінця 1980-х рр., проте системний науковий аналіз явища сталінізму в теоретико-концептуальній площині розпочався у першій половині 1990-х рр., коли новою пізнавальною парадигмою в процесі вивчення цього феномену стала запозичена із західної совітології теорія тоталітаризму [352, с. 234]. Тому зрозуміло, що найпридатнішою методологічною парадигмою для трактування «сталінізму» стала саме ця концепція.

Так, Володимир Томахів у дисертаційній роботі доводить, що «сталінізм» був різновидом тоталітаризму [354]. Зоя Лихолобова підкреслює, що в середині 1930-х рр. у Радянському Союзі утвердилась саме тоталітарна система [188, с. 26]. Загалом, вітчизняні дослідники, наслідуючи класиків «тоталітарної школи», виділяють такі риси радянського тоталітарного режиму: головна роль комуністичної партії в державі, становлення культу особи, широке використання єдиної ідеології, заборона приватної власності, повна централізація системи управління, заборона автономії особистості і, як неодмінний складник, масові репресії.

Як підкреслюють дослідники, головною системоутворювальною ланкою тоталітаризму в СРСР стала комуністична партія [178, с. 236]. Партійно-державна бюрократія, зосередивши у своїх руках усю повноту влади, прикривалася фальшивими гаслами формального демократизму, а в реальному житті громадяни зустрічалися з безмежним деспотизмом та свавіллям тоталітарної держави [188, с. 26]. Для збереження монопольного партійно-державного управління на основі легітимізації авторитарної моделі культу особистості Сталіна було впроваджено використання каральних механізмів репресивного апарату для придушення та знищення справжніх та уявних політичних опонентів [76, с. 29]. Терор був спрямований не лише проти дійсних чи уявних опонентів режиму, але й використовувався як інструмент управління суспільством [164, с. 166]. Масовий терор як основний елемент сталінської тоталітарної системи викликав усезагальний панічний страх [318, с. 270].

Формування тоталітарного режиму в СРСР було тісно пов'язане з процесом сталінської індустріалізації [188, с. 31]. Наприклад, Станіслав Кульчицький стверджує, що комуністичне будівництво здійснювалось терористичними засобами [175, с. 135]. А Тімоті Снайдер звертає увагу, що ГУЛАГ формувался паралельно з колективізацією сільського господарства й залежав від неї, бо масові депортації селян збіглися в часі з масовим використанням примусової праці в радянській економіці. Селяни перетворилися на рабську робочу силу [329, с. 39].

Вітчизняні дослідники підкреслюють, що процес утвердження сталінського тоталітарного режиму на території УРСР мав свої певні відмінності, порівняно з рештою теренів СРСР. На думку Станіслава Кульчицького, у 1930-х рр. республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, становила особливу небезпеку для сталінської влади. Для боротьби з нею Сталін знав лише один засіб – превентивні репресії [175, с. 56]. Суспільні сили, які протистояли формуванню радянського тоталітаризму (дореволюційна українська інтелігенція, молода інтелігенція, сформована вже в період «українізації», українські націонал-комуністи,

селянство), як наголошують дослідники, в Україні виявились порівняно сильнішими, як власне в СРСР загалом [353, с. 46, 47]. Це призвело до особливо жорстоких репресій порівняно із загальносоюзними, значно більшого використання терору на території Української РСР [353, с. 46, 47].

На основі аналізу відповідних джерел та враховуючи вже наявні підходи до визначення особливостей сталінської тоталітарної системи на території України, Володимир Томахів виділяє такі періоди в процесі становлення та функціонування тоталітаризму в його «сталінському» варіанті:

- 1927-1932 рр. – перший період становлення сталінізму, коли саме на території України вперше було апробовано практику боротьби з «націонал-ухильництвом»;
- 1932-1934 рр. – період реалізації сталінських унітаристських та уніфікаційних ідей і планів, завершення колективізації. Для досягнення цих цілей було застосовано терор щодо цілого покоління молоді, уже радянської, творчої інтелігенції («розстріляне відродження»), діячів українського націонал-комунізму та втілювачів українізації, організацію штучного Голодомору 1932-1933 рр.;
- грудень 1934 – перша половина 1941 рр. Його початком стало вбивство Кірова й зміни в Кримінально-процесуальному кодексі, а завершенням – початок німецько-радянської війни. Характерним для цього періоду було те, що терор заторкнув представників усіх верств населення. У цьому періоді дослідник окремо виділяє вересень 1939-1941 рр., як початковий період радянської заходу українських земель [354, с. 97, 98].

Тобто масовий терор на території Української ССР розпочинається не в 1934 р. (убивство Сергія Кірова), який звично вважають початком розгортання масових репресій в СРСР, а раніше.

Тоталітарні практики державного правління, які були впроваджені сталінським керівництвом після «великого зламу» 1929 року, передбачали викорінення інакодумства та національних культурних особливостей, установлення панівної ідеології, на заваді чого стояло, зокрема різноманіття

національно-культурного життя [151, с. 166]. Іван Лисяк-Рудницький зауважує, що «швидкий та могутній підйом українства в 1920-х рр. підкопував гегемонію Москви» й став загрозою, яку «можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами» [186, с. 297]. А тому будь-які репресивні кампанії всесоюзного масштабу в Україні набували ще й «націоналістичного» забарвлення [184, с. 122].

Цілеспрямоване переслідування тоталітарним комуністичним режимом української інтелігенції на початку 1930-х рр. пояснюється тим, що системі, яка перебувала в стані становлення, украї потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні помилки й прорахунки [315, с. 250]. Саме в цей період на території УСРР відбуваються перші відкриті судові процеси. Зоя Лихолобова зазначає: «Ще з кінця 1920-х років сталінське керівництво розпочало нищівну боротьбу проти українського «націонал-ухильництва», яка згодом переросте в більш масштабну боротьбу проти т. з. «українського буржуазного націоналізму»» [188, с. 213]. У 1930 р. тільки у справі СВУ (Спілка визволення України) було засуджено 45 осіб, заарештовано 400, а всього постраждало понад 30 тисяч [354, с. 91].

Катерина Кобченко зазначає, що Сталін, не задовольнившись переслідуванням національно культурної та політичної еліти, застосував в Україні «терор голодом як форму карально-репресивних акцій та винищення людського потенціалу для національного спротиву» [151, с. 166]. Масовий спротив колективізації з боку українського селянства, підкреслює Іван Лисяк-Рудницький, загрожував зірвати амбітні господарські плани Сталіна, а це зумовлювало й особливий гнів і мстивість Сталіна проти України [186, с. 297].

Однією з причин більш жорсткого терору голодом на території України Андреа Граціозі вважає усе той же національний чинник [74, с. 64]. Дослідник звертає увагу, що на українських теренах під час селянських повстань лунали націоналістичні лозунги, і припускає, що через це села бачились Сталіну та його оточенню «джерелом та середовищем живлення націоналізму» [74, с. 53].

Для знищення такого «середовища» необхідним бачились більш жорсткі методи [74, с. 64].

За оцінкою Юрія Шаповала, саме Голодомор став прологом до репресій та терору в Радянській Україні: зокрема відбулось зміщення акцентів у репресивній політиці до пошуків та розвінчання «національної контрреволюції» [1, с. 107].

Провісником Великого терору в Україні дослідники звично називають 1933 рік. Катерина Кобченко зазначає, що у результаті масового терору Україна постраждала більше за Росію, адже останній почався для неї не в 1937 р., а в 1933 р. і мав декілька хвиль [151, с. 166]. Лев Копелєв зауважує, що «на території України тридцять сьомий рік почався у тридцять третьому» [354, с. 91]. Унаслідок чергової «чистки» партії та масових репресій, що пішли згодом, чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі [110, с. 452]. Зважаючи на загострення політичної ситуації та наслідки Голодомору, радянська влада посилила боротьбу з потенційною «опозицією», і насильство дедалі більше ставало нормою для суспільства [402, с. 376, 377].

1 грудня 1934 р. почалася нова хвиля репресій, пов'язана з убивством Сергія Кірова [208, с. 67]. У закритому листі до партійців (від 18 січня 1935 р.) Сталін закликав: «Покінчити з опортуністичною добродушністю, що виходить з помилкового припущення про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більш ручним і нешкідливим» [124, с. 284]. На законодавчому рівні були прийняті рішення, що передбачали прискорене ведення слідства щодо політичних супротивників, позбавлення права на касаційні скарги, клопотання про помилування, вимагалось негайне здійснення вироків [261, с. 38].

Кульмінацією терору стали масові репресії 1937-1938 рр. [263, с. 16]. Саме цей період вирізнявся максимальною частотою репресій. На лютнево-березневому пленумі ЦК (1937 р.) з усією однозначністю Сталін вимагав: «Розбити й відкинути геть гнилу теорію про те, що з кожним нашим просуванням уперед класова боротьба в нас повинна нібито все більш і більш затухати» [103, с. 105]. З 1 червня 1937 до 4 січня 1938 р. в республіці було

заарештовано 177 350 осіб: 6705 «троцькістів» і «правих», 1264 учасники «військово-фашистської змови», 14 919 українських націоналістів, 7245 причетних до церковно-сектанської контрреволюції, 7181 «дружину зрадників батьківщини», 167 сіоністів, 379 членів антирадянських партій, 61 425 «куркулів», 42 201 польський «націоналіст», 5915 румунів, 3879 греків, 1508 латишів [402, с. 500]. Окрім того, для 1937-1938 рр. характерною є набагато більша кількість засуджень до розстрілу.

Таким чином, у 1930-х рр. державний терор в УСРР став неодмінною ознакою повсякденного життя радянського населення. Складником населення в республіці були також етнічні меншини, а тому жертвами репресій ставали як українці, так і представники інших національностей. Унаслідок Голодомору загинули мільйони громадян республіки, зокрема й представники етнічних меншин [171, с. 229]. Тімоті Снайдер зауважує, що «поляки стали головною жертвою серед національностей у СРСР». На його думку, саме «на польську національну меншину, як і «куркулів», поклали вину за провали колективізації» [329, с. 102]. Лариса Якубова підкреслює: «Більшість дослідників схиляється до думки, що поодинокі випадки політичних репресій щодо етнічних громад набули масового характеру з 1933 р. Окремі історики вважають їх продовженням Голодомору і геноциду як проти українців, так і проти поліетнічного населення УСРР загалом» [401, с. 73].

Новий етап боротьби проти етнічних меншин розгортається з прийняттям постанов ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.) та «Про Мархлевський та Пулінський район» (серпень 1935 р.), у яких було прописано цілий комплекс із ліквідації польсько-німецької агентури [48, с. 435]. Вони розпочали загальнодержавну кампанію боротьби з націоналізмом та фашизмом, стали провісниками репресій проти етносів, які бачились «найбільш проблемними» радянському керівництву [400, с. 81].

Так, відповідно до першої постанови, партія вимагала посилити роботу правоохоронних органів щодо виявлення «фашистських агентів» – ініціаторів організації іноземної допомоги тим, хто голодував. Отримання міжнародної

допомоги було віднесено до переліку «контрреволюційних злочинів» (статті 54-4 КК УСРР («надання допомоги міжнародній буржуазії») або 54-11 КК УСРР («всяка участь у контрреволюційній організації»)) [171, с. 231, 232]. Цими статтями репресивні органи кваліфікували будь-який «злочин», що містив ознаки надання іноземної допомоги [171, с. 234].

Пізніше, на початку 1935 р., відповідно до зазначених постанов, з території України було депортовано близько 40 тисяч поляків, а з листопада цього року було ініційовано виселення 6-7 тисяч польських та німецьких господарств [400, с. 81]. Загалом, на території УРСР після українців найбільше репресованих було серед польської та німецької національних меншин [48, с. 440].

Оцінюючи дії тоталітарного режиму на українських теренах у 1930-ті рр., Енн Епплбом привертає увагу й до їх довгострокових наслідків, які безпосередньо впливають на політичну ситуацію і в сучасній Україні:

«Також залишається актуальним питання ліквідації національної еліти України в 1920 – 1930-х рр....Навіть досі, через три покоління по тому, багато політичних проблем України...можна безпосередньо пов'язати з втратою пореволюційної патріотичної еліти...чоловіків і жінок, які могли б очолити країну, людей, яких поважало населення, різко прибрали зі «сцени». Ті, хто їх замінив, були переляканими, мовчазними і слухняними. Їх добре навчили бути обережними, обачними й покірними» [116, с. 346].

Масовий терор став головним інструментом утвердження та закріплення сталінізму. Окрім того, за допомогою терору радянське керівництво виправдовувало невдачі індустріалізації. Розпочавшись раніше, аніж в інших регіонах Радянського Союзу, державний терор на теренах Української РСР мав більш жорсткий характер. Таку політику щодо республіки можна пояснити декількома чинниками: необхідністю придушення селянського спротиву колективізації; репресіями проти української інтелігенції, яка могла завадити уніфікації політичного життя в державі. Більш жорсткі репресії в УРСР

безпосередньо впливали не лише на українців, але й на інші національності, які проживали на території республіки.

2.2. Репресії щодо жінок, звинувачених як «вороги народу»

У період 1930-х рр. функціональну спрямованість органів державної безпеки на різних етапах репресій можна простежити завдяки покажчикам статистичної звітності радянських карних органів. У ГДА СБУ міститься блок оперативно-статистичної звітності (фонд 42). У цьому фонді є відомості щодо результатів оперативно-слідчої роботи за 1927-1991 рр. Однак, жінок було виокремлено лише у звітах ДПУ за 1931 та 1939 р. [309, 340]. За підрахунками Володимира Нікольського, у 1931 р. органами ДПУ УСРР було завершено слідством 38052 справи на 71008 осіб, з яких: 1095 ос. (1,5%) було засуджено до розстрілу, 6035 ос. (8,5%) відправлено в концтабори, 220 ос. (0,3%) – у ДОПРи (назва місць попереднього ув'язнення в радянські часи – авт. П. Б.), щодо 9301 ос. (13,1%) було застосовано заслання, 1750 ос. (2,3%) «отримали» інші покарання, 31522 ос. (44,4%) було звільнено; справи на 18667 ос. перерахували в суди НКЮ, а на 2518 ос. (3,5%) – в інші органи [224, с. 381]. Дослідник робить висновок, що майже половину з притягнутих до відповідальності було звільнено, майже кожного восьмого відправили в заслання, а позбавили волі в концтаборах та місцях попереднього ув'язнення кожного одинадцятого [224, с. 381].

У «Статистичній таблиці на обвинувачених, що проходили за припиненими справами та за справами, переданими до органів НКЮ та інших органів – по всіх органах ДПУ УСРР за весь 1931 р.» та «Статистичній таблиці на обвинувачених, що проходили за припиненими справами та за справами, переданими до органів НКЮ та інших органів по Транспортним органам ДПУ УСРР» (1931 р.) [309], «злочини», здійснені радянськими громадянами класифіковано так:

1) контрреволюційні злочини (участь у контрреволюційних організаціях та угрупованнях, шпигунство, контрреволюційне шкідництво, терористичні

акти, антирадянська агітація та пропаганда, недонесення про підготовку контрреволюційного злочину, активна боротьба проти робітничого класу);

2) особливо небезпечні злочини проти порядку управління (масові заворушення, бандитизм, підробка грошових знаків, контрабанда, незаконний перетин державного кордону, порушення постанови про монополію та валютні операції, спекуляція, соціально-шкідливі та небезпечні елементи);

3) службово-посадові злочини (зловживання владою, привласнення та розтрати, хабарництво, підробка, розголошення державної таємниці, безгосподарність);

4) військові злочини (військове шпигунство, дезертирство, перевищення влади, невиконання наказу та образа керівного складу, інші). У згаданих таблицях уміщено інформацію щодо статі заарештованих, віку, освіти, партійності та національного складу.

Перш за все, звертає на себе увагу умовність розподілу злочинів на: «контрреволюційні», «особливо небезпечні злочини проти порядку управління», службово-посадові та військові. Так, «контрреволюційні» можна тлумачити також як небезпечні проти порядку управління і навпаки. Одночасно й службово-посадові злочини можна було кваліфікувати як такі, що спрямовані проти порядку управління та визнавати їх як «контрреволюційні». Ця умовність розподілу давала можливість слідчим органам досить вільно тлумачити кримінальну складову та дозволяла перевести, наприклад, суто господарську справу, в політичну, кваліфікувавши її, наприклад, як «контрреволюційне шкідництво». Це – перший висновок, що випливає з аналізу характеру злочинів.

Другий – це високий ступінь політизації кримінальних діянь, що інкримінувалися громадянам. При наявності щонайменшого бажання з боку слідчого, будь-яку справу можна було подати в політичній площині, що створювало пряму загрозу безпеці мільйонів громадян. У випадку, коли «антирадянські» дії розгледіти було неможливо, справу можна було порушити навіть за такою умовною ознакою як «активна боротьба проти робітничого класу за часів царської влади». При цьому, звернімо увагу на ту обставину, що

від часу повалення влади царату минуло майже півтора десятка років. Практично неможливо також було довести зміст злочину. По суті, його можна було встановити лише за показаннями свідків, що давало слідчим органам додатковий важіль для пересмикування фактів та їх фальсифікації. Знову ж таки, за необхідності звичайна «недбалість» умовного робітника під час виконання службових обов'язків і, відповідно штраф, накладений за це на нього, багато років потому давало слідчому формальну підставу тлумачити цей випадок як «активну боротьбу проти робітничого класу».

За підсумками роботи органів ДПУ, у 1931 р. було розпочато 49 206 справ, із яких 1 675 були жіночими [309, арк. 6]. У відсотках це 3,4% від загальної кількості осіб, яким було пред'явлено звинувачення. З 9 873 звинувачених транспортними органами ДПУ, жінки складали 228 осіб, або 2,3% [309, арк. 9].

Проаналізувавши «результати» діяльності репресивних органів бачимо, що одними з найбільш поширених «злочинів», які інкримінували заарештованим жінкам були «контрреволюційні». За підрахованими нами даними з 1903 заарештованих жінок – 869 було звинувачено саме за «контрреволюційні злочини», що у відсотках дорівнює 45,6%. Понад 30% жінок були заарештовані за «особливо небезпечні державні злочин проти порядку управління» (див. додаток Г). Чільне місце в цій «категорії» посіла та частина жінок, яких було віднесено до «соціально-шкідливих і небезпечних елементів». Це, загалом, – 271 особа з 582 (понад 45%). 15,6% від загальної кількості жінок було заарештовано за «службово-посадові злочини».

Наведемо долі тих репресованих жінок, які приховані за поданими цифрами. Наприкінці 1920-х рр. на початку 1930-х рр. репресивні органи почали викривати різноманітні «антирадянські» міфічні організації. Над такими групами проводили сфальсифіковані закриті та відкриті судові процеси, а слідство проходило із застосуванням фізичної сили. Одним із перших таких став процес над Спілкою визволення України, учасницею якого була Людмила Старицька-Черняхівська. Жінку було звинувачено в тому, що вона здійснювала

зв'язок «організації» із капіталістичними державами [51, т. 1, арк. 223]. У матеріалах справи було зазначено, що вона займалася керівною організаційною діяльністю [51, т. 1, арк. 223]. Припускаємо, що йдеться про керівну діяльність Людмили Старицької-Черняхівської саме на теренах Української СРР. Наприклад, нарком освіти Микола Скрипник писав про існування двох центрів «СВУ» – внутрішнього та закордонного, зауважуючи, що на чолі першого стояла «замкнута...строго законспірована група», учасницею якої була Людмила Старицька-Черняхівська [282, с. 19].

Також учасницями «організації» було визнано вчительок Ніну Токаревську та Любов Біднову [51, т. 1, арк. 224, 226]. Обох було засуджено до трьох років позбавлення волі умовно [282, с. 86, 88]. Усіх трьох названих жінок було засуджено 19 квітня 1930 р. [282, с. 14] та визнано винними в проведенні активної «контрреволюційної діяльності» в складі «Центральної групи СВУ», її осередків та філій [224, с. 76].

Після цього сфабриковані органами ДПУ процеси над різними «організаціями» стали звичайним явищем. Навесні 1930 р. було викрито так звану НРСП – Народну революційну соціалістичну партію [229, арк. 1]. Серед засуджених була Євдокія Кротенко, малограмотна батрачка, яку звинувачували в підготовці пограбування типографії та в тому, що вона була зв'язковою в організації по одному з округів [229, арк. 88].

У вересні 1930 р. у Донецькій області було розкрито та ліквідовано «контрреволюційну повстанську» організацію «Союз визволення робітників та селян», у якій із 66 осіб [230, арк. 63] було заарештовано дві жінки: Марію Вашкевич (провину визнала частково) [230, арк. 40] було засуджено до 3-х років позбавлення волі [219]. Єлизавету Булатникову (винною себе не визнала) [230, арк. 41] було засуджено до 3-х років позбавлення волі умовно [219].

У 1931 р. у Дніпропетровську було розкрито «контрреволюційну організацію» мікробіологів, учасниками якої були також і жінки [233].

Об'єктом уваги репресивних органів стали також військові. У 1929-1930 рр. серед військовослужбовців було ліквідовано 594 «контрреволюційних» організацій та угруповань, заарештовано 2603 особи [393, с. 103]. Найбільшого розмаху арешти набули в грудні 1930 – січні 1931 р., коли радянські карні органи «викрили» військово-офіцерську «контрреволюційну організацію» «Весна» [393, с. 104]. Операція «Весна» відрізнялась всесоюзним масштабом за якою було засуджено тисячі осіб [393, с. 104].

У серпні 1930 р. ДПУ УСРР ліквідувала «контрреволюційну диверсійно-повстанську організацію» «Весна» на території Конотопського, Ніжинського та Чернігівського округу [236, с. 212]. Однією з 12 обвинувачених була Євдокія Шкляревська [236, с. 220]. У січні 1931 р. судова «трійка» засудила 47-річну жінку та інших 11 учасників організації до розстрілу [53, с. 224].

Центральне місце серед обвинувачень займали злочини, за такими звинуваченнями – «антирадянська агітація» та участь в «контрреволюційних угрупованнях», що можна пов'язати з внутрішніми змінами в ОДПУ. У відповідності з наказом ОДПУ СРСР №95/54 від 3 березня 1931 р. було проведено об'єднання його таємного та інформаційного відділів. Перед новим підрозділом заступник Голови ОДПУ Генріх Ягода та Голова ОДПУ УРСР Всеволод Балицький поставили такі завдання: «Виявлення всіх організаційних контрреволюційних центрів і ліквідації їх у самому зародку» [262, с. 66]. Здійснити задумане планувалося за рахунок розширення мережі позаштатних інформаторів і підвищення їхнього професійного рівня [262, с. 66, 67].

Сфера використання кадрів інформаторів була надзвичайно широкою: від «культурного фронту» до колгоспного будівництва. «Культурний фронт є важливою ділянкою української контрреволюції» [262, с. 67], – вважали в ДПУ. Не менш складною була робота в сільській місцевості, де треба було одночасно вибудовувати мережу інформаторів серед одноосібників, і в соціалістичному господарстві. У селі навіть окремо формувалися жіночі резидентури [262, с. 68]. Органи ДПУ особливо високий рівень «засміченості» визначали в колгоспах. Зокрема в доповідній записці інформаційного відділу ОДПУ «Про засміченість

колгоспів класово-чужими елементами» від 30 травня 1931 р., зазначалося, що в деяких районах подібні елементи склали 2-3% і більше відсотків від загального числа колгоспників [106, с. 573].

Особливе місце в репресивній політиці влади займали позасудові каральні органи, які були найбільше відкриті для втручання влади. Вони почали формуватися ще з 1922-1923 рр. у вигляді «трійок» і діяли аж до 1938 р. Їх створювали при всіх повноважних представництвах ДПУ [211].

На основі архівних даних, нами з'ясовано, що за рік своєї «роботи» – 1931 – в УРСР «трійки» засудили 474 жінок, з яких 16 осіб (3,3%) було засуджено до розстрілу, 143 (30,1%) засуджено до відбування покарання у виправно-трудовах таборах, 198 (41,7%) було відправлено на заслання, а 56 (11,8%) – вислано. Більшість жінок було репресовано за участь у «контрреволюційних організаціях» та за «антирадянську агітацію та пропаганду» (див. додаток Д). Загалом, трійками ДПУ УСРР у 1931 р. було розглянуто справи на 21 762 людини, із яких 21 208 чоловіки, 554 жінки (2,55%) [309, арк. 16].

Механізм репресій з боку «трійок» наочно розкриває наказ народного комісара внутрішніх справ за номером 00447 від 30 липня 1937 р. У ньому йдеться про порядок розслідування та передачу до розгляду «трійок» 12 категорій громадян. У документі вони всі окреслюються досить специфічним йменням «контингент» й розподіляються на дві категорії. До першої було віднесено «найбільш вороже» налаштовані «елементи». Вони підлягали негайному арешту, а після розгляду на «трійках» мали бути засуджені до розстрілу. Звернімо увагу на те, що цей вирок у документі, фактично, виносився до розгляду справи.

Всі інші відносилися до другої категорії. Їх у згаданому документі позначено як «менш активні, але все ж таки ворожі». Їм загрожували виправно-трудова табора від 8 до 10 років. З юридичної точки зору таке визначення як «менш активні, але все ж таки ворожі» навряд чи здатне витримати щонайменшу критику. З семи українських областей та Молдавської АРСР до плану репресій було включено 21 тис. осіб [252].

Характерно, що цитований документ не вимагав переслідувань членів родин репресованих, за певним виключенням, звичайно.

Загалом, репресії щодо жіноцтва збігалися із загальною динамікою терору в державі. Спрямованість діяльності репресивних органів чітко відповідала основним соціально-політичним явищам у житті радянського суспільства. Так, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. репресії були пов'язані з *колективізацією*, «розкуркуленням», державними хлібозаготівлями та призвели до масових арештів, висилок, депортацій, розстрілів.

Суцільну колективізацію почали здійснювати в особливо прискореному режимі після прийняття 5 січня 1930 р. постанови ЦК ВКП (б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» [338, с. 81]. Відповідно до неї, Україну було зараховано до групи регіонів, де суцільна колективізація мала завершитись восени 1931 р. або навесні 1932 р. [216, с. 44]. Здійснити усупільнення господарств на території УСРР в зазначені строки було можливо лише примусово та завдяки жорстким методам. «Дослідники не вважали за потрібне (або не мали можливості) представити статистичні дані у гендерному розрізі, із зазначенням частки чоловіків та жінок серед репресованих селян», – зауважує Оксана Кісь [147, с. 124]. Науковиця зазначає, що упродовж січня-травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянську сім'ю загальною кількістю 98 743 особи, а також 32 сім'ї і 14 894 чоловіків одинаків, а загалом до 10 травня 1930 р., за неповними даними, на території України було розкуркулено 61 887 селянських сімей [147, с. 123. 124].

Відомості щодо жінок знаходимо у доповідній записці ДПУ України від 25 березня 1930 р. про результати роботи по виселенню «куркулів» у республіці [105]. Керівники ДПУ УСРР засвідчили, що внаслідок операції (з 18 лютого до 10 березня) з 29 округів було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб: чоловіків – 32 436; жінок – 28 480; дітей – 32 054 [105, с. 337].

Проведення насильницької колективізації викликало масовий опір селян. На території України повстанський рух охопив понад тисячу населених пунктів, особливо в прикордонних районах [389, с. 57]. У січні-березні 1930 р.

кількість масових селянських виступів досягла 3 190 випадків, а за весь 1930 р. ДПУ зафіксувало 4 098 виступів [147, с. 123]. Навесні 1930 р. Україну сколихнула хвиля антиколгоспних виступів, найчастіше очолюваних жінками, які вимагали розпуску колгоспів, повернення усуспільненого ренаменту, посівного матеріалу та землі тощо [253, с. 57]. Придушуючи опір селянства, влада вдавалася до репресій: в 1930 р. за рішенням трійок та особливих нарад було розстріляно 1 033 особи, засуджено до концтаборів 4 858, вислано 8 430; за січень-травень 1931 р. – розстріляно 328, кинуті до концтаборів 1 083, вислано 3 320 селян [147, с. 123].

Роберт Конквест зауважує, що найбільш своєрідною формою опору селянства, особливо на території України, були повстання жінок («жіночі бунти», «бабські бунти») [158]. Андреа Граціозі підкреслює, що «бабські бунти» відігравали вирішальну роль у селянському опорі [74, с. 52]. Тетяна Орлова зазначає, що серед мітингарів нерідко траплялися перевдягнені в жіноче чоловіки, які так намагалися вберегтися від можливого покарання з боку влади [253, с. 57]. 3 грудня 1930 р. керівництво діяльністю Головного управління міліції та карного розшуку стало здійснювати ДПУ УСРР, під егідою якого участь в усуспільненні сільського господарства брала й робітничо-селянська міліція [389, с. 57]. Тисячі учасниць антиколгоспних заворушень було засуджено на два-три роки, десятки тисяч депортовано за Урал [253, с. 57]. У червні 1931 р. відбулось повстання у с. Михайлівка на Поділлі, унаслідок якого триста чоловіків і п'ятдесят жінок було відправлено до таборів [158]. У травні 1932 р. відбулись «волинки» (назва форми селянського опору – П. Б.), які охопили Велико-Багачанський, Чорнухинський, Миргородський, Любенський райони [207, с. 81]. Загалом, у них взяли участь 3-4 тисячі осіб, серед яких переважали жінки (60-70 %) [207, с. 81]. У багатьох селах названих районів метою «волинок» був грабунок колгоспних складів з посівним матеріалом, а також зерна, яке зберігалось у млинах, технікумі, лісництві тощо [207, с. 82]. У серпні 1932 р. у с. Михайлівка Сумської області стався «жіночий бунт», учасниці якого вимагали зменшення податку, виплати

заборгованої селянам платні, а основне – зменшення зернових норм [158]. У результаті судового процесу 67 осіб відправили до концтабору, а деяких селян було розстріляно [158].

7 серпня 1932 р. було прийнято закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» [270]. Цей репресивний нормативний акт став відповіддю влади на зростання крадіжок колгоспного майна в умовах голоду та хлібозаготівель [313, с. 110]. У с. Плешки Полтавської області навесні 1933 р. групі жінок вдалося проникнути до зернової комори й забрати зерно [158]. Частина з жінок – учасниць цього виступу було розстріляно міліцією, інших – депортовано [158].

Крім групових жіночих виступів, були випадки й одноосібного «розкрадання» колективного майна. У 1933 р. у Дніпропетровській області комірницю Уляну Дорохову було заарештовано за «разбазаривание колхозного хлеба». Справу жінки було направлено до обласного суду [204, арк. 381]. Так само, було відправлено до суду справу членкині правління артїлі одного з селищ Павлоградського району (Дніпропетровська обл.) Єфросинії Перець із формулюванням «за саботаж и разбазаривание колхозного хлеба» [204, арк. 399]. Також на Дніпропетровщині комірницю артїлі Тетяну Безбатько було заарештовано «за саботаж выполнения хлебозаготовок и хищение» [204, арк. 399]. У 1933 р. Меланію Руденко, голову колгоспу в Петриховському районі (Дніпропетровської обл.), за «за систематическое расхищение хлеба и связь с кулачеством» [Тут і надалі документи цитуємо мовою оригіналу зі збереженням стилістичних особливостей – П.Б.] було засуджено на 10 років із поразкою в правах (вид кримінального покарання, передбачений ст. 21 КК УСРР (1927 р.)) на 5 років [204, арк. 400]. Наталія Романець зазначає, що так зване «розбазарювання хліба», тобто його приховування, розкрадання, використання особливого режиму обмолоту, було специфічною формою протидії селян хлібозаготівлям, виявом їхніх антиколгоспних настроїв, а основне – способом виживання [313, с. 110].

За опір колективізації заарештовували не лише селян, але й тих, хто висловлював незадоволення щодо її проведення. Для прикладу, у 1931 р. економіст Наркому легкої промисловості УСРР Вікторія Лисянська висловила незгоду з генеральною лінією партії в питаннях колективізації [203, арк. 49], за що в жовтні 1932 р. їй було засуджено до 3-ох років висилки до Казахстану [200, арк. 916]. Жінка проходила в справі контрреволюційної організації «Союз марксистів-леніністів» (1932-1933 рр.) [226]. У так званому маніфесті цього «Союзу» було наголошено на необхідності відмови від насильницької колективізації, описувалось, у якому важкому економічному становищі опинилась держава через допущені сталінським керівництвом перегини в питаннях суцільної колективізації, яка супроводжувалась насильством над селянами [226]. У липні 1938 р. жінку було знову заарештовано, але, на відміну від інших жінок, їй пощастило, бо в липні 1939 р. її справу було припинено за недоведеністю обвинувачення [55].

Не менш важливим суспільно-політичним процесом стала *коренізація* (1920-ті – початок 1930-х рр.) та пов'язані з нею кардинальні зміни в галузі національної політики. Політика коренізації завершилась депортаціями, репресіями щодо представників національностей та національних меншин, які набули масового характеру. По всьому Радянському Союзі відбувалися показові маленькі судові процеси над місцевими «націонал-буржуазними організаціями».

Жінки фігурували в «*національних операціях*» репресивних органів, які стосувалися як українців, так і громадян інших національностей. Наприклад, у справах «Польської контрреволюційної організації на Правобережній Україні» (1930 р.) [235], «Польської контрреволюційної шпигунської організації південно-західної залізниці» (1930 р.) [232], «Шпигунсько-диверсійної контрреволюційної розвідки чеського генерального штабу» (1931 р.) [234], «Польської військової організації» (ПОВ) (1934 р.) [322].

Розглянемо більш детально репресії проти жінок – учасниць «справи» польських педагогів Києва (кінець 1929 – поч. 1930-х рр). 15 квітня 1931 р. було

розпочато слідство над учительками 11 «трудової» польської школи міста Києва: Діонісією Штурц [327, арк. 143], Яніною Мошинською-Шнель [327, арк. 146], Марією Закржевською-Леонтович [327, арк. 147], Вандою Демченко [327, арк. 148], Людвігою Рудницькою [327, арк. 149], а також Ядвігою Шумович [327, арк. 1]. Зауважимо, що Ядвігу Шумович, яка була директоркою школи з 1920 р., усунуто з посади восени 1929 р. [50, с. 300]. Жінок було звинувачено в протидії нормальній діяльності школи та перешкоді радянзації. Крім того, зазначалося, що жінки виховували учнів у «польському шовіністичному дусі та в інтересах польської державності» [327, арк. 1, 143, 146-149].

Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р., усіх цих жінок з-під варті було звільнено [327, арк. 200]. Ця справа була своєрідною пробною акцією, бо ув'язнені «польські радянські педагоги» невдовзі вийшли на волю й продовжили працювати за своєю спеціальністю [50, с. 299]. Але у випадку Ядвіги Шумович та Людвіги Рудницької все склалося інакше.

Справу Ядвіги Шумович було направлено до особливої наради [327, арк. 199]. Вірогідно через те, що вона впродовж 1920-1929 рр. була директоркою вищезазначеної школи й, відповідно, під її «керівництвом» там проводилась «контрреволюційна робота». Проте вирок жінці було винесено судовою трійкою при колегії ДПУ УРСС (20 серпня 1931 р.): вислати на п'ять років до м. Курськ [327, арк. 201, 203]. Удруге жінку було ув'язнено в 1937 р. і засуджено до розстрілу (вирок було виконано 27 березня 1938 р.) [119].

Щодо Людвіги Рудницької, то її в 1931 р. було звільнено [327, арк. 200], але через деякий час знову було відкрито кримінальне слідство.

Масові чистки та репресування польського населення широкого розмаху набувають із 1933 р. [117, с. 60]. Загалом обвинувачення щодо участі в «ПОВ» до кінця 1930-х років було зручною матрицею, якою користувалася радянська влада в репресіях проти поляків [314, с. 209]. У 1933 р. було розпочато справу проти Польської організації військової [228]. Учасників цієї «організації», серед яких було 4 жінки, звинуватили в завданні шкоди радянській владі та праці на

користь «Великої Польщі» [117, с. 61]. Однією з підсудних знову стала Людвіга Рудницька [228, арк. 150].

Удруге слідство над жінкою було відкрито 13 червня 1933 р. [92, т. 45, арк. 3]. Людвігу Рудницьку було заарештовано 17 червня 1933 р. у Харкові та направлено спеціальним конвоєм до Київського обласного відділу ДПУ [92, т. 45, арк. 1]. Рудницька лише через чотири місяці слідства та постійних допитів визнала «свій злочин» перед СРСР [92, т. 45, арк. 4]. За рішенням трійки при колегії ДПУ УСРР від 25 лютого 1934 р. її було направлено до виправно-трудових таборів на 3 роки [92, т. 45, арк. 98].

На основі наказу № 00485 у 1937 р. було засуджено до розстрілу дружину Михайла Бойчука Софію Нелепинську-Бойчук [358, арк. 54]. Її було розстріляно за «шпигунство на користь» Польщі та за участь у «антирадянській націоналістичній терористичній організації» [358, арк. 49]. Також на виконання цього наказу, до розстрілу було засуджено українську письменницю Мирославу Сопілку [85, арк. 73].

До розстрілів засуджували й пересічних жінок. Учительку Яніну Майзель було звинувачено за статтею 54-6 КК УРСР у так званому «шпигунстві» [360, арк. 22]. Через три місяці від початку слідства її було розстріляно [360, арк. 23]. Вирок жінці було винесено на основі одного допиту [360, арк. 22] та за відсутності речових доказів [360, арк. 9-13]. Свою «провину» вона не визнала [360, арк. 22].

Слідство над «польською шпигункою» Марією Бжеською було розпочато 3 листопада 1937 р. [365, арк. 3]. На момент арешту жінці було 64 роки, а в анкеті заарештованої було зазначено, що вона інвалід [365, арк. 7]. Жінку було звинувачено в тому, що вона співпрацює з Польським консульством у Києві [365, арк. 16]. Цікаво, що на першому допиті жінка категорично відповідала слідчим, що вона ніколи не була в Польському консульстві [365, арк. 9]. Але, уже на другому допиті, визнала, що упродовж багатьох років ходила туди [365, арк. 14]. Загалом у справі було три короткі допити. Свою провину Марія Бжеська визнала частково [365, арк. 16]. 17 листопада на основі наказу № 00485 жінку було засуджено до розстрілу [365, арк. 21].

Схожа ситуація була з вихователькою дитячого садка Софією Козачківською [357, арк. 6]. Жінку було заарештовано в червні 1938 р. [357, арк. 4]. Жінка, звинувачена в «контрреволюційній діяльності» та «шпигунстві» на користь Польщі, на допиті від 4 вересня 1938 р. відмовилась визнати свою «провину» [357, арк. 9 зв.]. У кінці жовтня слідчий зауважив, що Козачківська впродовж 4,5 місяців заперечує свою «контрреволюційну діяльність» [357, арк. 10]. На цьому ж допиті жінка свою думку змінила: «Убедившись в том, что я следствием достаточно изоблечена в антисоветской деятельности и мое дальнейшее упирательство считаю бесцельным, а поэтому решила рассказать следственным органам всю правду о своей антисоветской деятельности» [357, арк. 11]. За тиждень жінку було розстріляно [357, арк. 41]. Тобто, Софія Козачківська майже п'ять місяців намагалася довести свою невинуватість.

Загалом зміна свідчень під час ведення кримінально-слідчої справи була поширеною практикою, бо радянські карні органи використовували методи як фізичного, так і морального тиску й насильства. Крім того, перебування в переповнених в'язницях із жахливими умовами, що буде охарактеризовано у наступному розділі, також штовхало арештантів до визнання свого «злочину».

До розстрілу на основі наказу № 00485 було засуджено вчительку Емілію Яцкевич [368, т. 1, арк. 13, 30], виховательку Софію Стрильчик [84, арк. 10, 25], акторку Яніну Сліпко [362, т. 1, арк. 7, 48], учительку Валерію Поплавську [359, арк. 23, 35] (див. додаток Р), викладачку Ядвігу Мошинську [361, арк. 8, 34], викладачку музики Ганну Козачинську [83, т. 1, арк. 8, 70], викладачку Олену Клімач [371, арк. 6, 22], педагога Еллу Зейберт [87, арк. 4, 27а] (див. додаток С), домогосподарку Ядвігу Запольську [363, арк. 9, 24], викладачку польського Чеславу Ангельчик [370, т. 1, арк. 47, 51], педагога Лідію Бендліну [367, арк. 6, 26], учительку Валентину Гурську [364, арк. 12, 31], домогосподарку Олену Єзерську [86, арк. 9, 25] та багато інших.

11 грудня 1937 р. було введено в дію директиву НКВС СРСР № 50215, яка дала початок масовим репресіям проти представників грецької національності.

На кінець 1937 р. було заарештовано 3001 особу [96, с. 9]. Іван Джуха зазначає, що хоча греків у першій половині 1937 р. заарештовували не як шпигунів та учасників грецьких «націоналістичних організацій», а як «колишніх» «куркулів», торговців (тобто у відповідності до наказу № 00447), засуджували їх вже тоді за директивою № 50215 [96, с. 8]. Дослідник наводить дані стосовно арештів маріупольських греків: з 4982 людей – 4237 було розстріляно [96, с. 31]. Так, наприклад, у грудні 1937 р. до розстрілу було засуджено Просковію Цікілюк [255], Кіріакію Тахтарову [255], Акуліну Шельтик [255].

У досліджуваній період розкручується й ідея боротьби з *українським «буржуазним націоналізмом»*, яка на тривалі роки стане стратегічним напрямком у діяльності органів державної безпеки. Поширеною практикою були засудження за «українську контрреволюцію». Відомою є справа «Української революційно-демократичної спілки» – 1932 р. [122]. Документи й матеріали кримінальної справи УРДС показують те, як органи ДПУ фабрикували справи, розправляючись із представниками різних верств населення, (потенційно) невдоволених політикою радянської влади [122, с. 16]. Як стверджував слідчий, спілка мала керівний центр і мережу осередків у регіонах (Київ та область, Вінницька область, Кривий Ріг та інші) та ставила за мету «повалити радянську владу та встановити самостійну демократичну Українську державу» [122, с. 16]. У цій справі проходили науковці, студентство, які висловлювалися проти насильницьких хлібозаготівель [122, с. 24]. Із 70 заарештованих у справі проходили дві жінки. Однією з них була звичайна студентка, Марія Татарченко [122, с. 18]. Дівчина була наймолодшою серед усіх учасників організації [122, с. 18]. Мірою покарання було визначено 3 роки таборів [121, с. 318]. Але за рішенням судової трійки від 23 січня 1933 р. Марію Татарченко засуджено до 5 років виправно-трудоих таборів (від 13 вересня 1932 р.) [54, с. 352]. Дослідниця Тетяна Григор'єва зауважує, що підставою для арешту її та інших учасників «спілки» було невдоволення політикою радянської влади, яка призвела народ до голодного існування [122, с. 24].

У грудні 1934 р. у Києві відбувся процес над міфічною контрреволюційною організацією «Об'єднання українських націоналістів» [107, арк. 56]. На лаві підсудних опинилися 37 осіб, переважно письменники, діячі культури [297, с. 54]. Однією з обвинувачених була Ганна Скрипа-Козловська [107, арк. 38а], донька священника з середньою освітою, яка деякий період у 1920-х роках перебувала в Польщі [231, арк. 38а]. До 1929 р. вона була дружиною депутата польського сейму Йосипа Скрипи [227]. Її звинувачували в тому, що за кордоном вона була учасником ПОВ; була пов'язана з «організацією УВО» в Україні, а з весни 1934 р. увійшла до цієї організації та співпрацювала з активом та ін. [231, арк. 38а, 39]. Винною в злочинах, передбачених 54-11 та 54-8 КК УСРР, вона себе не визнала [231, арк. 39]. З 37 підсудних 27 засудили до розстрілу [297, с. 54]. Справу Ганни Скрипи-Козловської було передано на дослідження [297, с. 54]. Пізніше жінку було засуджено до 5 років і направлено до Біломорсько-Балтійського виправно-трудоного табору [227]. У таборі жінка захворіла на туберкульоз і була визнана інвалідом [227]. У 1936 р. мати жінки написала листа до голови Міжнародного Червоного Хреста з проханням допомоги політв'язням, аби не перевозити Скрипу-Козловську з лазарету на острови (припускаємо, що йдеться про Соловецькі острови, на яких був розташований Соловецький табір особливого призначення, який з 1933 р. став частиною Біломорсько-Балтійського табору), бо, зважаючи на її хворобу, вона не зможе вижити там [227]. Подальша доля жінки не відома.

У 1937 р. було заарештовано 21-річну Хаву Волович [372, арк. 2]. Дівчину було звинувачено в антирадянській пропаганді та агітації, а також у диверсійній діяльності [372, арк. 60]. На закритому судовому засіданні визнала себе винною [372, арк. 68 зв.]. Вирок жінки – 15 років таборів та 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна [372, арк. 70].

Жінку було звільнено у 1953 р. [60]. Однак ще три роки вона перебувала у засланні, після чого повернулася на Батьківщину [60]. Лише в грудні 1963 р.

рішення Військового трибуналу від 20 березня 1938 р. було скасовано, а справу припинено за відсутності складу злочину [372, арк. 144].

10 вересня 1937 р. було у Києві було заарештовано Ізидору Косач-Борисову [115]. Їй інкримінувалися злочини, передбачені статтями 54-10, 54-11 КК УРСР – участь у «контрреволюційному націоналістичному угрупованні» та «контрреволюційній діяльності». 20 листопада 1937 р. репресивні органи винесли рішення, засудивши жінку до 8 років виправно-трудових таборів за те, що вела серед студентів Київського сільгоспінституту «контрреволюційну націоналістичну діяльність, поширюючи провокаційні чутки» [78, с. 18]. 4 лютого жінку було вислано до Онезького виправно-трудового табору [78, с. 19].

Подальше перебування Хави Волович та Ізидори Косач-Борисової у місцях ув'язнення буде описано наступному розділі.

У розпал Великого терору чималу кількість жінок, звинувачених за «українську контрреволюцію», було засуджено до розстрілу. Так, за участь у «антирадянській націоналістичній терористичній організації» було розстріляно директорку однієї з Київських шкіл Фаїну Хмару [326, арк. 5, 51]. Доля Фаїни Хмари є досить типовою для репресованих у період 1937-1938 рр. [222, с. 52]. Її кримінально-слідча справа є показовою щодо ведення слідства в цей період: власноруч написані свідчення про свою «контрреволюційну діяльність» [326, арк. 18-29]; закрите судове засідання, що тривало декілька хвилин [222, с. 52]. І відповідне покарання – розстріл.

У жовтні 1937 р. до розстрілу було засуджено студентку КНУ Ганну Крупеник [325, арк. 4, 74]. Вона була сестрою Марії Крупеник [325, арк. 63, 64], дружини Голови Раднаркому УРСР Панаса Любченка, який після звинувачень у «контрреволюційних злочинах» 30 серпня 1937 р. застрелив дружину та себе [388, с. 85].

Наведені приклади підтверджують думку про безперервну боротьбу з «буржуазним націоналізмом» і «націонал-ухильництвом», яку проводили компартійно-радянський центр та його органи у республіках [263, с. 15].

Однією з найбільш масштабних репресивних акцій 1930-х рр. став розгром *«троцькістської опозиції»*. Обвинувачення в участі у «контрреволюційній троцькістській організації» стало поширеною практикою. Жінок, заарештованих за таким обвинуваченням, було засуджено як за індивідуальні злочини, так і притягнуто до групових кримінальних справ.

Розглянемо долю харківської історикіні Катерини Абраменко. Вона була співробітницею Інституту історії, завідувачкою кафедри історії народів СРСР Харківського університету [391]. У першій половині 1930-х рр. жінку звільнили з роботи «за полную потерю большевистской бдительности к троцкистам-контрреволюционерам, в частности к троцкисту Бронову (Бронов – чоловік К. Абраменко – П. Б.), за защиту троцкиста-контрреволюционера Бронова, за затушевывание его контрреволюционной деятельности и протягивание в своих литературных работах троцкистских и националистических установок» [391]. Після арешту Катерину Абраменко було виключено з партії, а сам арешт відбувся 16 лютого 1935 р. [391] як учасниці «контрреволюційної троцькістської групи Пероцького» [206, арк. 93]. Винною жінка себе не визнала [206, арк. 326]. Катерину Абраменко було засуджено до 5 років Соловецьких таборів [55]. У жовтні 1937 р. жінку було засуджено особливою трійкою до розстрілу й 4 листопада – розстріляно [55].

Не оминула сталінська каральна машину Катерину Кулікову – дружину Менделя Хатаєвича. Чоловіка було заарештовано 9 липня 1937 р. у Москві, куди він прибув на конференцію ЦК ВКП(б). Постать цього історичного діяча є суперечливою. Він, за допомогою репресивних заходів, активізував темпи хлібозаготівель на Дніпропетровщині, але пізніше, починаючи з жовтня 1932 р., не раз інформував Сталіна про випадки масового голодування на Дніпропетровщині [210, с. 364]. Першим серед членів політбюро ЦК КП(б)У він поставив перед союзним центром питання про зменшення для України і, зокрема Дніпропетровщини, плану хлібозаготівель [210, с. 364]. 15 липня 1937 р. з'явився лист «пильного» комуніста Кулякіна (ініціали в документі відсутні – П.Б.) від 15 липня 1937 р. до ЦК ВКП(б) щодо діяльності

секретаря Дніпропетровського обкому партії Менделя Хатаєвича. Дописувач звинувачує партійного секретаря в тому, що понад 20 осіб, що обійняли при ньому керівні посади, згодом виявилися «ворогами народу» [134, с. 113-116].

29 серпня 1937 р. Хатаєвича виключено зі складу політбюро ЦК КП(б)У, а вже у жовтні того ж року засуджено до розстрілу за звинуваченням у керівництві «правотроцькістським блоком» на Дніпропетровщині [210, с. 364].

Доля чоловіка позначилася й на долі його дружини. Кримінально-слідчу справу проти неї, працівниці Київського міського партійного комітету, було відкрито 17 липня 1937 р. (чоловік у цей час вже знаходився під арештом) [324, арк. 1, 18]. Справа розпочалася зі стандартного обвинувачення: участь у «контрреволюційній троцькістській» організації [324, арк. 1, 18]. Жінку було звинувачено за статтями 54-8 та 54-11, а запобіжним заходом було обрано утримання під вартою в спеціальному корпусі Київської в'язниці [324, арк. 2]. Постанову про арешт було видано 19 липня, але сам арешт відбувся раніше – 16 числа [324, арк. 3, 4]. Жінка була членом комуністичної партії з 1918 р. до 16 липня 1937 р. [324, арк. 18 зв.]. Зробимо припущення, що це перша кримінальна справа жінки, адже, якщо до цього її було притягнуто до кримінальної відповідальності, то мали б виключити з партії.

Перший допит відбувся 4 вересня 1937 р. і був зосереджений на «троцькістській діяльності» її чоловіка [324, арк. 18-21]. Другий допит відбувся через місяць. На ньому жінку допитували про зустрічі учасників «контрреволюційної троцькістської організації» на їхній сімейній квартирі [324, арк. 24]. Крім того, слідчий цікавився її зв'язком з «контрреволюційним підпіллям троцькістів» у місті Дніпропетровськ [324, арк. 26].

Катерину Кулікову було звинувачено в порушенні статей КК 54-8 та 54-11, а саме в тому, що «являлась активним учасником антисоветской троцкистско-зиновьевской террористической организации, совершившей 1-го декабря 1934 года злодейское убийство тов. С.М. Кирова...» [324, арк. 64]. 21 листопада відбулося закрите судове засідання в її справі, на якому винною вона себе не визнала [324, арк. 67 зв.]. У протоколах суду повинна була зазначитися

тривалість судового розслідування [72, с. 22], але в протоколі засідання суду жінки термін не вказано [324, арк. 67]. Жінку було засуджено до розстрілу [324, арк. 68 зв.]. Цього ж дня її було розстріляно [324, арк. 69]. 21 травня 1955 р. Катерину Кулікову посмертно реабілітовано [324, арк. 118].

Мали місце й повторні притягнення до кримінальної відповідальності. Наприклад, кримінальну справу Софії Ліхоніної було припинено в 1929-1931 рр. [203, арк. 55], але вже на початку 1938 р. жінку було засуджено до 8 років виправно-трудоих таборів [56].

Людмила Караджа в агентурних даних радянських спецслужб проходила як активна учасниця так званої Харківської троцькістської організації [200, арк. 66]. У 1929 р. її було вислано за межі УСРР строком на 3 роки [203, арк. 41]. У 1934 р. жінку знову було засуджено до 3 років заслання в Казахстані, а в 1936 р. – засуджено до 5 років виправно-трудоих таборів [119].

Наталію Сервут, звичайну 29-річну робітницю, у 1929 р. було звинувачено в «троцькізмі» та на три роки заслано до Сибіру (м. Мінусінськ) [271, арк. 399]. Її було достроково звільнено після поданої нею заяви про «разрыв с оппозицией» [271, арк. 399]. Після звільнення проти жінки було відкрито нову справу (дата невідома) і звинувачено в тому, що на початку 1930-х рр. її квартира в Києві була місцем зібрання групи «троцькістів», а також у веденні листування з іншими «троцькістами» [271, арк. 399]. На допиті жінка засвідчила, що повернувшись із висилки, вона дійсно зустрічалася з деякими людьми, але на «троцькістські теми» розмови не вела й не давала приводу, аби її розмови були розцінені як антирадянські [271, арк. 400]. Речових доказів у справі не було [271, арк. 401]. У квітні 1934 р. Наталію Сервут було засуджено за статтею КК 58-10 до висилки строком на 3 роки до Башкирії [271, арк. 393].

У 1928 р. у Дніпропетровську було відкрито справу проти Ольги Зусь. Жінку було заарештовано та засуджено за «контрреволюційну троцькістську» діяльність на 3 роки заслання до Уралу [273, арк. 547]. У 1936 р. її знову заарештовано й зазначено, що на момент арешту вона була пенсіонеркою [55].

В обвинувальному висновку було зазначено, що жінка проводила «контрреволюційну троцькістську роботу» та підтримувала зв'язок з іншими «троцькістами» [273, арк. 545]. Крім цього, Ольгу Зусь було звинувачено в тому, що вона в 1934 р., виступаючи на засіданні касаційної інстанції Дніпропетровського обласного суду в якості захисника, проголосила промову, спрямовану проти судової політики партії та радянської влади: «Выступая... в качестве защитника по делу, по коему обвинялось ряд лиц в искривлении революционной законности произнесла троцкистскую речь сводившуюся к тому – зачем этих людей судить и искусственно увеличивать количество осужденных» [273, арк. 546, 547]. Жінка визнала себе винною частково, а справу було передано до особливої наради [273, арк. 547]. Її було засуджено до 5 років таборів [219]. У 1937 р. було засуджено трійкою при УНКВС Дальстрою до розстрілу [55]. Розстріляно 26 жовтня 1937 р. [55]. Така ж доля спіткала й інших жінок. Наприклад, Клару Зільберман у жовтні 1935 р. було засуджено до 3-х років виправно-трудова таборів [205, ч. 3, арк. 548]. А в 1938 р. її було засуджено до розстрілу [55].

Жінок, звинувачених за «троцькістську діяльність», було притягнуто не лише до індивідуальних, але й до групових кримінальних справ. У 1933 р. було відкрито справу № 1940, за якою проходило 6 осіб, серед них було дві жінки: Гіся Чаусовська (див. додаток Т) та Віра Бухарцева [272, арк. 236]. В обвинувальному висновку зазначено, що жінки є «децистами» і вони встановили зв'язок з іншими присутніми в справі «троцькістами-мінусами» (Михайлом Михайловичем, Миколою Сермуксом, Борисом Ємел'яненком, Борисом Шапіро) для налагодження та проведення організаційної діяльності, направленої проти партії та Радянської влади в місті Дніпропетровськ [272, арк. 236]. Жінок було звинувачено в тому, що, займаючи відповідальні посади в різних господарських організаціях та маючи високі доходи, систематично матеріально допомагали «троцькістам» [272, арк. 237]. Справи чотирьох осіб було передано на розгляд особливої наради при Колегії ДПУ УСРР із різними мірами покарання [272, арк. 241]. Справи звинувачених

жінок, на основі директиви ДПУ УСРР, було направлено до Ленінграду, де їх мали виділити в окреме провадження [272, арк. 241].

Зауважимо, що Гісю Чаусовську тоді було засуджено вже вдруге. Уперше її було репресовано ще в 1928 р. [203, арк. 26]. У період першого засудження жінці виповнилось усього 33 роки [55]. Її було вислано до Середньої Азії на 3 роки за «троцькістську» діяльність [203, арк. 26].

За рішенням особливої наради від 27 квітня 1933 р. Гісю Чаусовську було засуджено до висилки до Казахстану строком на три роки починаючи з січня 1933 р. [272, арк. 310]. Улітку 1936 р. жінку знову було заарештовано й 8 жовтня 1937 р. в Алматі засуджено до розстрілу [55].

Іншу учасницю справи – Віру Бухарцеву – у квітні 1933 р. у Ленінграді було засуджено до трьох років політизолятору [55]. До речі, там жінка неодноразово оголошувала голодування [55]. Як і Гісю Чаусовську, Віру Бухарцеву вперше заарештували в 1928 р. у віці 33 років і засудили до трьох років заслання [55]. У жовтні 1936 р. її було знову заарештовано й за вироком Воєнної колегії Верховного суду СРСР засуджено до 10 років в'язниці [55]. У жовтні 1937 р. особливою трійкою засуджено до розстрілу. Вирок приведено в дію 2 листопада 1937 р. [55].

У 1933 р. було відкрито групову слідчу справу № 10757. «Троцькістська група», яка складалася з Белли Глазер, Ганни Едельштейн, Ганни Бокал, Лідії Іващенко та Льва Познанського [271, арк. 215]. Членів групи було звинувачено за статтями 54-11 КК УСРР [271, арк. 215]. Учасників групи було заарештовано в листопаді 1933 р. [271, арк. 216]. Усі жінки визнали себе винними, а Лев Познанський – винним частково [271, арк. 220, 221].

Мірою покарання для педагога з вищою освітою Ганни Едельштейн, педагога, викладачки робітфаку Лідії Іващенко, службовця Льва Познанського було обрано висилку за кордон УСРР строком на три роки [271, арк. 222, 223].

Таку ж міру покарання було визначено для педагога з вищою освітою Ганни Бокал [271, арк. 222]. Жінку було вислано до Марійської автономної

області РСФРР [56]. Удруге заарештовано в липні 1936 р. і засуджено до 5 років Воркутинського виправно-трудоного табору [55].

В обвинувальному висновку було зазначено, що всіх жінок – учасниць групи, було «завербовано» саме Беллою Глазер [271, арк. 122]. Ще будучи студенткою Одеського інституту в 1931 р. Белла Глазер нібито організувала роботу «контрреволюційної групи» [271, арк. 215]. Цю «групу» було виявлено та ліквідовано облвідділом ДПУ в середині 1931 р., але жінка продовжувала роботу «групи», вербуючи нових членів [271, арк. 215]. У жовтні 1933 р. Белла Глазер, як стверджувалось, очікуючи обшуку та арешту, знищила наявний у неї архів «групи», а також попередила інших про необхідність тимчасового згортання активної «діяльності групи» та знищення наявних документів [271, арк. 220].

Попри те, що за матеріалами кримінальної справи жінка була «лідером групи», мірою її покарання також була висилка до 3 років за межі УСРР [271, арк. 222]. У грудні 1936 р. жінку було знову заарештовано, а в червні 1937 р. військовим трибуналом засуджено до розстрілу [119]. Розстріляно 3 вересня 1937 р. [119].

У жовтні 1936 р. у Дніпропетровську було складено обвинувальний висновок на «контрреволюційну троцькістську групу» із 8 людей [201, арк. 99-107]. Однією з учасників групи була начальниця будівництва Держбанку в Дніпропетровську Есфір Фельдман-Голубенко [201, арк. 105]. Групу було створено «троцькістом» Миколою Голубенко [201, арк. 99]. Есфір Олександрівна була його дружиною [331]. Її було засуджено до 10 років ув'язнення [331]. Жінка не визнала себе винною [201, арк. 105], але через півроку у вересні 1937 р. її вирок змінили на розстріл. Причиною став вірш «контрреволюційного змісту» [331]. Який саме вірш не зазначено. Інших же учасників «групи» було засуджено до 5 або 10 років таборів.

Репресії проти жінок «троцькістів» у період спаду Великого терору не припинилися. Мотрону Трісочку, наприклад, було звинувачено в тому, що в її квартирі в Полтаві проходили засідання «троцькістів» і загалом полтавські

«троцькісти групувалися» навколо неї [200, арк. 51]. Жінку було заарештовано в липні 1938 р. і засуджено до 8 років позбавлення волі [55].

Ускладнення міжнародної ситуації у другій половині 1930-х рр. призвели до активного пошуку «шпигунів» та «агентів» іноземних розвідок. Тімоті Снайдер звертає увагу на «політичний талант» Сталіна, який полягав у вмінні поставити знак рівності між іноземною загрозою і провалами у внутрішній політиці. Така тотожність звільняла його від провини за політичні помилки і дозволяла виставляти «внутрішніх ворогів» агентами іноземних держав [329, арк. 83].

Так, викладачку німецької мови Емму-Ірину Пляц (див. додаток У) у 1938 р. за «контрреволюційну фашистську агітацію» на користь Німеччини було засуджено до 10 років виправно-трудових таборів [90, арк. 31]. На всіх допитах жінка категорично заперечувала свою «контрреволюційну діяльність» і провини не визнала [90, арк. 20]. У 1938 р. жінка написала заяву на ім'я Микити Хрущова про перегляд своєї справи [90, арк. 39]. Через рік після додаткового слідства карні органи встановили, що жінка дійсно є «антисоветской личностью» [90, арк. 39].

У березні 1938 р. було заарештовано домогосподарку Єлизавету Ракуц [91, арк. 3, 6]. Її чоловіка заарештували ще в грудні 1937 р. [91, арк. 6 зв.]. На початку листопада жінку було засуджено до розстрілу за «контрреволюційну фашистську пропаганду», у якій винною вона себе не визнала [91, арк. 33]. Вирок було виконано 6 листопада 1938 р. [91, арк. 34]. Через майже 20 років свідоцтво про смерть жінки просила видати її онука Ірина Жуховська [91, арк. 39]. Але заступник голови комітету держбезпеки вирішив зареєструвати смерть Єлизавети Ракуц 1942 роком у місцях позбавлення волі від гіпертонії [91, арк. 40] Крім того, онуці було оголошено, що Єлизавету Ракуц було засуджено до 10 років таборів [91, арк. 43].

У 1926-1930 рр. завідувачкою жіночого відділу ЦК КП(б)У була Ольга Пілацька [259]. За допомогою «жінвідділів» упродовж 1920-х рр. жінок було залучено до управлінської діяльності [166, с. 20]. Основними напрямками їх

роботи були: боротьба проти релігії і церкви, підвищення рівня політичної свідомості, робота серед жінок під час виборчих кампаній, підготовка жінок для роботи в державних і громадських установах тощо. Проте, найбільш важливим досягненням «жінвідділів» було виконання партійних директив [237, с. 146, 147]. Упродовж 1930-х рр. і до самого арешту Ольга Пілацька обіймала найвищі партійні посади на території УРСР (член Президії Всеукраїнського ЦВК, член ЦК КП(б)У, директорка Інституту історії партії та Жовтневої Революції при ЦК КП(б)У України тощо) [259]. У 1937 р. її було заарештовано за «контрреволюційну діяльність» [257]. Жінку було розстріляно 22 грудня 1937 р. [259]. Цікавим фактом є те, що після арешту жінки, її чоловіка (за одними джерелами пара перебувала в законному шлюбі, за іншими – у цивільному) – Василя Гнедова, відомого російського поета-футуриста, 8 січня 1938 р. було заарештовано [257]. Чоловіка було засуджено як «члена сім'ї зрадника батьківщини» [214, с. 389] до 5 років адміністративного заслання [257].

Репресії не минули й секретних працівників та агентів радянських спецслужб. У серпні 1937 р. як учасницю «контрреволюційної організації» та агента іноземної розвідки було заарештовано Катерину Бородчак (див. додаток Ф). Після слідства, яке тривало півтора місяці, жінку крім вищеперерахованого, було також звинувачено ще й у тому, що вона, як працівниця НКВС, дезінформувала та провокувала правоохоронні органи [366, арк. 1, 2, 107]. В обвинувальному висновку було зазначено: «Будучи секретним співробітником органів НКВД, свою зв'язь використовувала в контрреволюційних цілях...» [366, арк. 107]. Уже у вересні жінку було розстріляно [366, арк. 109].

Вік жінок для репресивних органів не відігравав жодної ролі. У вересні 1938 р. за «контрреволюційну агітацію» до розстрілу було засуджено двох сестер: 72-річну працівницю музею Єлизавету Потоцьку та 71-річну пенсіонерку Любов Давидову [82, арк. 40, 41]. Крім того, Єлизавету Потоцьку звинуватили в співпраці з німецьким консульством: «Неоднократно имела встречи с сотрудниками немецкого консульства, которых информировала о

состоянии музея и об отношении к нему населения и в частности, о настроениях населения» [82, арк. 41]. Обоих сестер розстріляли в один день [82, арк. 42, 43].

Наведені конкретні приклади здійснення державного терору проти жіноцтва на території УРСР надають можливість, по-перше, показати всеохопність дій репресивної машини без огляду на стать, вік, національність, соціальну належність тощо. По-друге, акційний характер функціонування цієї машини, коли репресії проходять за «сценарієм» певних акцій: боротьба з «куркульством», «троцькізмом», «буржуазним націоналізмом», «шпигунством» тощо, й під ці акції «підганяють» стандартні звинувачення та вироки.

У документах ГДА СБУ за 1939 рік (фонд 42) зберігаються аналітичні узагальнені матеріали, що були підготовлені для керівництва органів держбезпеки стосовно кількості справ, заведених цього року за даними 11 областей УРСР з 15 існуючих на той час (див. додаток Е) [340].

За даними справи 46 загалом у 1939 р. було заведено справи на чоловіків – 13 266; жінок – 759, з яких звільнено 502 жінки та 9072 чоловіка. Засуджено до тієї чи тієї міри покарання жінок – 257; чоловіків – 4194. На початку 1939 р. територія УРСР поділялася на 15 областей. Зауважимо, що в справі немає даних щодо 4 областей: Миколаївської, Запорізької, Донецької та Харківської.

Вищезазначені дані є важливими з кількох позицій; по-перше, сам факт подання матеріалів щодо засуджених жінок, адже подібне ми простежували лише в матеріалах за 1931 рік; по-друге, відсутність щодо жінок покарань у вигляді розстрілу та ув'язнення на строк більше 10 років і перевага покарання у вигляді ув'язнення до 5 років, а також висилки, заслання та примусових робіт – 76,26%. Припускаємо, що певне «пом'якшення» покарань пов'язано зі спадом Великого терору.

Наступні дані (див. додаток Ж) певною мірою можуть слугувати на користь останнього припущення, оскільки надають кількісну інформацію про звільнених жінок та чоловіків у 1939 р. Увагу привертає участь у звільненні заарештованих різних державних установ та інстанцій. На першому місці – органи НКВС: ними звільнено 88,84% від загальної кількості (абсолютна

більшість). Натомість, судові органи звільнили тільки 9,56% засуджених, а прокуратура – 1,6%. Особлива нарада не провела жодного звільнення. Співвідношення кількості звільнених чоловіків до звільнених жінок 94,75% до 5,25%, що майже співпадає з кількісними показниками засуджених – 94,23% до 5,55%.

Репресії зменшили свій масштаб, але не припинились повністю з початком Другої світової війни. І уже невдовзі після її завершення, як підкреслює Тамара Вронська, розпочалась активна «підготовка до широкомасштабної репресивної кампанії з повторного покарання «ворогів народу», яких було репресовано під час Великого терору» [61, с. 74].

21 лютого 1948 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбування покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР» [374], який розпочав процес повторного репресування. Тамара Вронська зазначила, що тоді вперше в історії Радянського Союзу замість терміна «ворог народу» у документі вищого законодавчого органу було вжито нове визначення: «особливо небезпечний державний злочинець» [61, с. 75].

У жовтні 1948 р. вийшла спільна директива МДБ та Генпрокуратури про порядок реалізації указу від 21 лютого [61, с. 75]. У документі зазначалося, що якщо в результаті агентурної та слідчої роботи нових доказів ворожої діяльності не було знайдено, справу мали спрямовувати на особливу нараду для автоматичного дублювання старого вироку [383].

Чималу кількість жінок було повторно засуджено на основі наказу від 21 лютого 1958 р. Вже згадану «троцькістку» Мотрону Трісочку, в 1939 р. було засуджено до 8 років позбавлення волі й звільнено 5 червня 1946 р. У 1949 р. 46-річну жінку було засуджено до заслання на поселення у Красноярський край [299, с. 182]. Лише у січні 1959 р. Полтавський обласний суд реабілітував Мотрону Трісочку [219].

Відома українська письменниця Зінаїда Тулуб (див. додаток X) була репресована впродовж 20 років. Її було звинувачено за участь у «контрреволюційній терористичній організації» та активну «контрреволюційну

діяльність» [328, арк. 49] і 5 вересня 1937 р. засуджено на десять років ув'язнення, п'ять років поразки в політичних правах та конфіскацію особистого майна [328, арк. 55, 56]. На повторне покарання «за приналежність до антирадянської есеро-меншовицької організації» Зінаїду Тулуб було засуджено 10 лютого 1950 р. особливою нарадою при МДБ [328, арк. 60]. Жінку було заслано на поселення до Казахської РСР [328, арк. 60]. У її справі були відсутні протоколи допитів, постанова про арешт. Повернутися до Києва письменниця змогла лише в 1956 р., коли 23 червня Верховний суд СРСР розглянув її справу [328, арк. 132]. Жінку було звільнено внаслідок Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р., який остаточно скасував документ 1948 р. про повторне засудження та звільнив із заслання всіх сталінських «повторників» [376].

Українку Зоя Марченко, у 1931 р. було засуджено до 3 років виправно-трудоих таборів [219]. Жінку було заарештовано за збереження запису бесіди з братом – «троцькістом» [254]. У 1937 р. вдруге заарештована за відмову надати неправдиві свідчення проти свого громадянського чоловіка [60]. У 1938 р. її за «троцькістську діяльність» було засуджено до 8 років ув'язнення у виправно-трудоих таборів [219]. Покарання відбувала в Колимському таборі. Спогади жінки про її перебування у в'язницях та таборах буде проаналізовано у наступному розділі. Втретє заарештована і засуджена у 1949 р. на безстрокове заслання до Красноярського краю [255]. Реабілітована за всіма трьома справами у 1956 р. [63, с. 110]. Зоя Марченко опинилася у перших лавах «повторників». Тамара Вронська зазначає, що її було згадано у списках МДБ УРСР ще на початку операції [63, с. 109, 110].

Упродовж майже 30 років була репресована відома українська громадська діячка, історикиня Надія Суровцова. У 1927 р. за «антирадянські ідеї» жінку було заарештовано у Харкові [140, с. 363]. Підставою для арешту стала відмова Надії Суровцової «співпрацювати» з радянськими карними органами, а саме доносити на своїх знайомих українських високопосадовців за кордоном [154, с. 400]. У травні 1928 р. жінку було засуджено на п'ять років таборів за обвинуваченням у

«шпигунстві» на користь Польщі [316, с. 232]. Після відбуття покарання у жовтні 1932 р. жінку було заслано на 3 роки до Архангельська [220]. У листопаді 1936 р. Надію Суровцову знову заарештовано [316, с. 235]. Її було звинувачено за участь у справі «Української контрреволюційної націоналістичної групи в Архангельську» [140, с. 363]. У 1937 р. за вироком «трійки» жінку було направлено на п'ять років до колимських таборів [316, с. 235]. Умови перебування жінки в таборах ГУЛАГу буде описано у наступному розділі. Звільнили Надію Суровцову у 1942 р., а в 1950 р. її було етаповано на довічне заслання [220]. На відміну від Зінаїди Тулуб та Зої Марченко, жінку було амністовано раніше, у 1954 р. [316, с. 239].

Таким чином, у період 1930-х рр. жінок в Радянському Союзі було репресовано за власні «злочини» і вони ставали «ворогами народу». У статистичних звітах радянських карних органів жінок не виокремлювали (окрім 1931 та 1939 рр.). Це підтверджує, що вони були такою ж категорією репресованих, як і чоловіки. Поширеною практикою у 1930-х рр. стало засудження одних і тих самих жінок по декілька разів, а наприкінці 1940-х рр. жінки могли також потрапити у число сталінських «повторників».

2.3. Спецоперація проти дружин і дітей «зрадників батьківщини» (серпень 1937 – 1938 рр.)

Термін «член сім'ї зрадника батьківщини», в оригіналі – «член семьи изменника родины» або «ЧСИР» – виник у радянській нормативній практиці в 1934 р. [317, с. 31]. У 1937-1938 рр. радянськими спецслужбами було проведено спеціальну операцію проти «ЧСИРів», яка здебільшого торкнулася дружин та дітей репресованих і мала свою специфіку та історію.

Першим документом, що стосувався «дружин ворогів народу», які в радянській документації позначались як «ЖИР» (в оригіналі – «жена изменника Родины»), була телеграма керівника ГУЛАГу Матвія Бермана від 3 липня 1937 р. [81], направлена начальнику УНКВС Західно-Сибірського краю та

наркому внутрішніх справ Казахстану, яка наказувала організувати два спеціальні концтабори місткістю на 2-3 тисячі осіб [62, с. 145]. Матвій Берман обгунтовував: «Ближайшее время будут осуждены и должны быть изолированы в особо усиленных условиях режима семьи расстреляных троцкистов и правых, примерно количестве 6-7 тысяч человек, преимущественно женщины и небольшое количество стариков. С ними будут также направляться дети дошкольного возраста» [81]. Жінок, яких у майбутньому буде відправлено до цих місць позбавлення волі, вважали «особливо небезпечними» для країни. У телеграмі наголошувалось: «Для содержания этих контингентов необходима организация двух концлагерей примерно по три тысячи человек, с крепким режимом, усиленной охраной (только из вольнонаемных), исключая побег, с обязательным обнесением колючей проволокой или забором, вышками и тому подобное» [81].

Рішенням Політбюро від 5 липня 1937 р. було прийнято пропозицію наркома внутрішніх справ Миколи Єжова про ув'язнення в табори на 5-8 років усіх дружин засуджених «зрадників батьківщини», членів «право-троцькістських» та «шпигунсько-диверсійних» організацій; встановлено порядок, за яким дружини підлягають ув'язненню; запропоновано побудувати для них спеціальні табори в зазначених районах; прописано декілька пунктів щодо дітей репресованих [308]. Тамара Вронська зазначила, що саме це рішення Політбюро можна вважати концептуальним документом, який ініціював операцію НКВС проти дружин дійсних та уявних опозиціонерів радянської влади [62, с. 146]. На думку Олександра Даніеля та Арсенія Рогінського, долю жінок було вирішено політбюро автоматично, бо «всі» жінки підлягали арешту та засудженню [81].

Після 1,5-місячної підготовки вийшов наказ НКВС СРСР № 00486 «Про операцію по репресуванню дружин і дітей зрадників батьківщини», який було видано 15 серпня 1937 року. Сталінський режим бачив «дружин ворогів народу» як «затруєну» ланку радянського суспільства [62, с. 151], «ворожу активність» якої треба нейтралізувати [81].

Наказ передбачав розпочати репресування «дружин зрадників батьківщини», засуджених воєнною колегією та воєнними трибуналами за першою (засуджені до розстрілу) та другою категоріями (засуджені до таборів або в'язниць), починаючи з 1 серпня 1936 р. [279, арк. 19]. Тамара Вронська зазначає, що цей документ, на відміну від інших оперативних наказів того періоду, не містив преамбули та частини, де б у загальних рисах пояснювалося, за що будуть покарані дружини та діти [62, с. 148].

Наказ детально описує процедури арешту дружин, порядок ведення кримінальної справи над ними, порядок конфіскації майна, а також питання, пов'язані з дітьми засуджених батьків та інших родичів [248, с. 54]. Документ затвердив, що тотальні репресії будуть здійснюватися лише проти дружин та їхніх дітей, однак також передбачалася ретельна перевірка всіх членів сім'ї, включаючи батьків і близьких родичів [279, арк. 20]. Родини засуджених, які підлягали репресуванню, ретельно перевірялись. Для цієї перевірки потрібно було зібрати відповідні матеріали: довідку на засудженого голову родини (за що та на скільки засуджений); поіменний список складу родини, включаючи осіб, яких утримував та з якими проживав засуджений; детальні персональні дані на кожного члена родини; матеріали-компромати окремо на дружину засудженого; характеристики щодо рівня «соціальної небезпечності» дітей старших 15 років; дані про батьків, якщо останні потребують догляду або літнього віку, наявності хворих дітей, які також потребують догляду та інші [279, арк. 20]. Зібрані довідки мали розглядатися народними комісарами внутрішніх справ республік та керівниками управління НКВС країв та областей і саме вони видавали санкції на арешт та обшук «дружин зрадників батьківщини» та вирішували долю дітей, батьків та інших родичів [279, арк. 21].

Арешту підлягали дружини, які перебували в юридичному чи фактичному шлюбі із засудженими на час їхнього арешту; жінки, які на час арешту чоловіка були з ним розлучені, але були причетні до «контрреволюційної діяльності» останнього; жінки, які приховували

засудженого чоловіка; дружини, які своєчасно не повідомили органи влади про «антирадянську діяльність» свого чоловіка [279, арк. 21, 22]. Олександр Даніель та Арсеній Рогінський зазначають, що, на думку Сталіна, дружини не обов'язково допомагали чоловікам у їхній «контрреволюційній діяльності», але не знати про неї не могли, а тому він вважав їх співучасницями своїх чоловіків [81].

Зазначалося, що одночасно з арештом має відбутися ретельний обшук та вилучення низки предметів (від вибухівок до листування), а майно арештованих мало конфіскуватися [279, арк. 22, 23]. Арештованих дружин направляли до в'язниць [279, арк. 23].

Ув'язненню не підлягали дружини з немовлятами або з хворими дітьми, а також важкохворі та жінки похилого віку [279, арк. 22]. Проте, їхній арешт не відмінявся повністю, його просто було відтерміновано. У тих, хто підпадав під таку категорію, брали підписку про невиїзд та встановлювали нагляд над родиною [279, арк. 22]. Наприклад, якщо жінка була хвора або мала хвору дитину, то після її одужання «дружина ворога народу» підлягала арешту та направленню до таборів [279, арк. 25]. Жінок із немовлятами після винесення вироку, без перебування у в'язниці етапували з дітьми до табору, така ж ситуація була з жінками літнього віку [279, арк. 25].

Зазначалося, що дружини, які доносили органам влади про «антирадянську діяльність» своїх чоловіків ще до того, як їх було заарештовано, також не підлягали арешту [279, арк. 22]. Якщо ж дружина починала «співпрацювати» з органами влади вже після арешту чоловіка, то вона все ж отримувала 5 чи 8 років ув'язнення [81].

Як уже йшлося вище, категоріальність була однією з рис радянського терору, коли більшість жертв була репресована за приналежність до тієї чи тієї релігійної, соціальної, етнічної чи іншої групи. Операція проти дружин також була «категоріальною», але дещо відрізнялася. Олександр Даніель та Арсеній Рогінський зауважують, що «національні» накази того часу не зобов'язували НКВС арештовувати всіх поляків або німців та ін., а у випадку з дружинами

треба було засуджувати абсолютно всіх без винятку дружин, а тому, за кількістю репресованих в цій категорії, операцію можна порівняти хіба що з депортаціями нацменшин 1943-1944 рр. [81].

Завершувався документ наказом заарештовувати всіх дружин одночасно з арештом чоловіка [279, арк. 31].

Щодо долі дітей, то в згаданому вище наказі їм було відведено ще більше місця й уваги, аніж їхнім матерям. Дітей старших за 15 років, які визнавалися «соціально-небезпечними», також засуджували до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, виправних колоніях НКВС або відправляли до дитячих будинків особливого режиму народних комісаріатів просвіти республік, відповідно до місця проживання [279, арк. 26]. Тих, яких вважали нездатними до здійснення «антирадянських» злочинів, тобто не визнавали «соціально-небезпечними», залишали на утримання держави [319]. Немовлят відправляли разом із матерями до таборів, а після досягнення ними року-півтора передавали до дитячих будинків і ясел народних комісаріатів охорони здоров'я республік у місцях проживання засуджених [279, арк. 27]. Дітей віком від 3 до 15 років приймали на забезпечення держави та відправляли до дитячих будинків народних комісаріатів просвіти республік, згідно зі встановленою дислокацією (їм не можна було проживати у великих, приморських і прикордонних містах) [279, арк. 27].

Дослідники зазначають, що були випадки, коли в одному таборі одночасно відбували покарання мати й донька, обидві засуджені як «член родини зрадника батьківщини» [81].

Наказ зобов'язував місцеві органи влади НКВС заарештовувати та засуджувати «дружин ворогів народу», залежно від ступеня «соціальної небезпечності» жінки, через особливі наради на термін 5-8 років позбавлення волі [279, арк. 24]. Зауважимо, траплялися винятки, коли жінок засуджували й інші органи. Наприклад, у докладній записці про оперативно-слідчу діяльність дорожньо-транспортного відділу ГУДБ Південно-Донецької залізниці з 3 вересня 1937 р. до 1 січня 1938 р. ідеться про те, що одну жінку було засуджено

як «дружину зрадника батьківщини» трійкою УНКВС у Донецькій області [341, арк. 14].

Вище нами було згадано про виникнення та функціонування «трійок», тому доцільним є надати визначення так званих «особливих нарад». Дані органи були створені на підставі Постанови ЦВК та РНК СРСР «Про особливу нараду при НКВС СРСР» від 5 листопада 1934 р. [269]. Варто зауважити, що постанову було прийнято ще до вбивства Кірова, яке, як згадувалося вище, вважається початком нового витка репресій. Саме цей документ надав можливість НКВС СРСР відправляти на строк до 5 років «соціально-небезпечних» осіб на заслання та до виправно-трудових таборів, не надаючи навіть визначення цій категорії «репресованих». У 1937 р. особливим нарадам було дозволено відправляти «злочинців» до таборів на строк до 8 років [30, с. 65]. Діяльність подібних установ займала важливе місце в здійсненні державного терору. Особливі наради безконтрольно застосовували репресії в усіх сферах суспільно-політичного життя [168, с. 99]. Тому, залучення саме цих установ до розгляду справ жінок – «дружин ворогів народу» тільки підкреслює «важливе місце» репресивної кампанії проти «членів сімей зрадників батьківщини» у сталінській каральній політиці.

Історикиня Анфіса Кукушкіна зауважує, що вирок жінки все ж таки залежав від «рівня небезпечності» чоловіка, а не від ступеня «соціальної небезпечності» дружини, адже частіше жінок, чоловіків яких було розстріляно, засуджували до 8 років [172, с. 60]. Дослідниця ГУЛАГу Галина Іванова стверджує, що засуджені дружини, які нічого не знали про долю заарештованих чоловіків, припускали, якщо чоловік живий, то дружина отримує п'ять років, якщо розстріляний – вісім [131]. Натомість, Тамара Вронська вважає, що говорити про залежність вироку від покарання чоловіка не доводиться [62, с. 154].

Наше дослідження показує, що певна залежність все ж існувала. Для прикладу проаналізуємо порядок денний засідання особливої наради від 2 листопада 1937 р. у Київській [274, арк. 246-282] та Донецькій

областях [274, арк. 283-305]. Нами було підраховано, що особлива нарада розглянула справи 146 жінок у Київській області, з яких 108 було засуджено до 8 років, 37 – до 5 років ув'язнення [274, арк. 246-282]. З однієї жінки судимість було знято [274, арк. 248]. Чоловіків усіх 108 жінок було засуджено за першою категорією. Жінки, чоловіків яких засудили до 5 років, у більшості випадків були засуджені за другою категорією (20) і трохи менше за першою (17) [274, арк. 246-282]. У Донецькій області ситуація була схожою. Усього було розглянуто справи 90 жінок: до 8 років ув'язнення було засуджено 50 жінок, чоловіків яких було засуджено до розстрілу, до 5 років було засуджено 37 жінок [274, арк. 283-305]. Чоловіків шести з них було засуджено за першою категорією і, відповідно, 31 – за другою [274, арк. 283-305]. З однієї жінки судимість було знято й у випадку ще двох незрозумілим є строк покарання [274, арк. 288, 286]. Тобто, якщо у випадку засудження чоловіка за другою категорією, жінки отримували 5 і 8 років ув'язнення, то всі жінки, без винятку, чоловіків яких було розстріляно, засуджувались до 8 років. Зауважимо, що вищезазначені звіти особливої наради розташовані в архівній справі щодо «контрреволюційних троцькістських організацій» за 1936-1937 рр. [274, арк. 546], проте, проаналізувавши записи, бачимо, що в списках є жінки, чоловіків яких засуджено за іншими «злочинами»: тероризм, антирадянська пропаганда та агітація тощо.

Термін засудження міг залежати від часу, коли його було ухвалено. Упродовж другої половини 1937 – на початку 1938 рр. вирок був зазвичай восьмирічний, улітку 1938 р. – п'ятирічний [62, с. 154]. На початку операції строк засудження жінок і справді був здебільшого 8 років, що доводять вищезазначені повістки особливої наради. Проте, у період розпалу операції доцільно говорити про 5-річний термін ув'язнення. Наприклад, у звіті УНКВС Миколаївської області йдеться про те, що з кінця вересня 1937 р. до 30 червня 1938 р. було засуджено 153 жінки й усі за другою категорією [108, арк. 171]. Зауважимо, що жінок могли засуджувати й до інших термінів ув'язнення. Наприклад, особлива нарада також засуджувала жінок і на 3 роки

ув'язнення [81]. У оперативно-слідчих звітах за перше півріччя 1938 р. «дружин ворогів народу» записано й у графі покарання – «інші міри» [108, арк. 262].

На цьому історія «покарання» дружин радянських «злочинців» не завершилась: керівництво країни вирішило поширити операцію № 00486 на тих жінок, чоловіків яких було засуджено за іншими злочинами. На початку жовтня 1937 р. вийшов документ, який дозволив заарештовувати дружин, чоловіків яких було засуджено наказом № 00485 («польська лінія»), «харбінців» [258], дружин румунських та німецьких «шпигунів» [62, с. 154]. І хоча вже 22 листопада цю операцію зупинили (через відсутність можливості розмістити жінок у таборах, а дітей – у дитячих домах чи яслах), за півтора місяці проведення операції на території УРСР було заарештовано найбільше жінок (4,5 тисяч дружин «націоналістів»), на відміну від інших регіонів СРСР, де кількість заарештованих рахувалася в сотнях і менше [81]. Попри це, дружин інших «злочинців» стабільно продовжували репресувати аж до осені 1938 р., коли розпочали згортати Великий терор.

5 жовтня 1938 р. з'явилася записка Єжова та Берії до Сталіна, у якій було запропоновано заарештовувати не всіх дружин, а лише тих, які знали про «контрреволюційну діяльність» чоловіків та допомагали їм, а також мали настрої, які можна розглядати як «антирадянські» [81]. Зміни до зазначеного вище документу було внесено 17 жовтня 1938 р. наказом № 00689 «Про порядок арешту дружин зрадників батьківщини» [281, арк. 163]. Хоча постанова й підтверджувала встановлений порядок арешту дружин і розміщення дітей, вона змінила підстави для арешту: репресії відбувалися лише в тих випадках, коли органи НКВС мали дані про «антирадянські настрої» дружин; було відмінено одночасний арешт дружин разом із чоловіком. Тепер рішення про арешт залежало від ступеня причетності дружин до «контрреволюційної діяльності» чоловіків, від обізнаності жінок в «антирадянській діяльності» чоловіків і тривалості спільного проживання [281, арк. 163]. Час спільного проживання був важливим, бо, за логікою чекістів, чим більше жінка прожила з чоловіком, тим глибше

пройнялася його «ворожим» ставленням до Радянського Союзу [62, с. 218]. На думку Галини Іванової, ця постанова послабила репресії проти жінок [132, с. 84]. У кінці листопада цього ж року видано наказ НКВС СРСР № 00762, унаслідок якого операцію під номером № 00486 було зупинено [278].

Доля «дружин ворогів народу» склалася не так, як було зазначено в наказі № 00486: кінець терміну арешту мав припадати на 1942/1943 чи в 1945/1946 рр. [279, арк. 24]. Процес звільнення жінок затягнувся й був схожим на процес реабілітації арештанток, засуджених за особисті «політичні злочини». Із початком німецько-радянської війни було видано директиву НКВС і генпрокурора СРСР про заборону звільнення з таборів, в'язниць та колоній криміналітету та «контрреволюційних елементів», бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців [98]. Ця постанова поширювалась і на «членів сімей зрадників батьківщини». У квітні 1942 р. було видано директиву НКВС СРСР та генпрокурора СРСР № 185, яка змінювала попередню [97]. Керівництво ГУЛАГу звільняло жінок, але залишало їх працювати в таборах як вільнонайманих, без видачі особистих документів [81].

У липні 1945 р. було видано наказ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною», але він обійшов стороною жінок [375, с. 53]. Остаточо «дружин ворогів народу» було звільнено лише в 1946 р., коли 24 червня було видано спільний наказ МВС СРСР, МДБ СРСР і Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/.107сс, який відміняв дві вищезазначені директиви та їх доповнення [277]. Навіть після цього жінки не могли повернутися до своїх рідних міст [81], мешкати у великих містах [319]. Більшість «дружин зрадників батьківщини» було реабілітовано лише після XX з'їзду КПРС [319]. Анфіса Кукушкіна переконана, що після звільнення жінки продовжували нести тавро «ворога народу» і не були прийняті суспільством [172, с. 143].

Зауважимо, що жінки, засуджені як «дружини ворогів народу», також могли бути повторно покарані. «Дружин зрадників батьківщини» не оминуло засудження на основі вищезгаданого наказу від 21 лютого 1948 р. Тамара

Вронська зауважує, що про «членів сімей зрадників батьківщини» не йшлося у документах, які регулювали процес повторного репресування [63, с. 203]. Однак, серед жінок, повторно заарештованих, було багато репресованих у роки Великого терору за сімейну спорідненість із «ворогами народу» [63, с. 145].

Якщо йдеться про статистичні дані, то нами було підраховано, що впродовж другого півріччя 1937 р. на території УРСР було заарештовано 177 350 людей, з яких 7181 були «дружинами ворогів народу» (див. додаток 3) [341, арк. 27]. На 4 січня 1938 р. 877 жінок було засуджено, а справи 2262 ще залишалися незавершеними [341, арк. 41]. Доля решти 4042 є невідомою. Найбільше заарештованих було в Київській, Дніпропетровській та Донецькій областях. Найменше – у Вінницькій, Миколаївській та Чернігівській.

У іншому звіті, який охоплював період із 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. заарештованих дружин зазначена така ж кількість, як і в попередньому, а ось засуджених більше – 944 жінки [341, арк. 47]. Припускаємо, що в період з 4 до 9 січня було засуджено 67 «дружин ворогів народу». Кримінальних справ, які залишились у слідчому виробництві, нараховується 970 [341, арк. 48]. Решту – 5267 жінок – у документах не зафіксовано.

Зауважимо, що, вірогідніше, такі дані не є остаточними й цифри мають бути набагато більшими. Операцію № 00486 було поширено на жінок, чоловіків яких було засуджено за «національними лініями». Не завжди дружин, наприклад «польських шпигунів», уписували до категорії «член сім'ї зрадника батьківщини» або «дружина зрадника батьківщини». Дані про них могли бути в окремих довідках зі звітністю щодо «національних операцій». Тамара Вронська зазначає, що так було, наприклад, у Чернігівській області [62, с. 154]. Окрім того, жінок, заарештованих як «ЧСИР», могли «переоформити» і засудити за такими ж «національними операціями», як і їхніх чоловіків [81].

Наявні статистичні дані за 1938 р. не містять узагальнених звітів щодо арештів «членів сімей зрадників батьківщини». Нами було знайдено лише окремі звіти різних обласних управлінь, на основі яких складніше

сконструювати загальну картину репресій проти жінок, на відміну від звіту за 1937 рік.

Загалом, за перше півріччя 1938 р. було заарештовано 2185 жінок «дружин ворогів народу» (див. додаток Й) [342; 108, арк. 76, 168]. У даному статистичному звіті репресивних органів наявні дані про 8 областей, з яких найбільше репресовано в Харківській (913) та Житомирській (829) областях. Звітності щодо інших областей відсутні або не уточнені. Наприклад, у звіті за перше півріччя 1938 р. Кам'янець-Подільської області є графа: «родичі репресованих», тому, можливо, з 1185 заарештованих родичів частина була «дружинами зрадників батьківщини» [108, арк. 134]. Також у звітах обласних управлінь, де дані про жінок відсутні, їх могло бути включено до графи «інші» [62, с. 172].

Іншу статистику подано у свідченнях про оперативно-слідчу роботу за 1938 р. [398, арк. 176]. У названому документі (див. додаток К) відомості про жінок, заарештованих як «дружини зрадників батьківщини», подано у звітах НКВС УРСР окремо за кожний місяць та відповідно до різних відділів ГУДБ. Зауважимо, що у звіті 4 відділу за лютий зазначено не «ЖИР», а «ЧСИР».

Опрацьовані дані показують, що поступово інтенсивність репресій проти «дружин ворогів народу» спадає. Починаючи з липня, арешти цієї категорії «злочинців» скорочено відповідно до згортання самого Великого терору. Як показала наявна статистика, за перше півріччя 1938 р. було притягнуто до відповідальності 1217 жінок, а заарештовано – 1066. Розбіжності в цифрах можна пояснити відсутністю звітів інших відділів ГУДБ.

Кримінально-слідчі справи «дружин ворогів народу» є типовими та мають дві частини: процесуальну та реабілітаційну. На прикладі декількох справ розглянемо особливості слідства щодо цих жінок.

Механізм репресій «дружин зрадників батьківщини» ілюструє кримінально-слідча справа домогосподарки Олександри Княгницької. Після того, як розпочалося попереднє слідство в справі жінки, одразу було встановлено міру запобіжного заходу – утримування під вартою, а справу передано Київському обласному

прокурору [89, арк. 1, 2]. Потім у кримінально-слідчій справі міститься ордер на обшук та арешт [89, арк. 4]. Зауважимо, що всі ці документи мають ту ж дату – 25 вересня 1937 р. [89, арк. 1, 2, 4]. Тобто, ретельний обшук проводився одночасно з арештом, як і передбачав наказ № 00486 [279, арк. 22].

Обвинувачення жінки було сформульовано так: «Являлась женой была соучастницей к-р преступлений КНЯГНИЦКОГО Павла Ефимовича...» [89, арк. 3]. Тамара Вронська зазначає, що Загалом у більшості кримінально-слідчих справ «дружин ворогів народу» містилося стандартне формулювання: «До арешту чоловіка проживала разом із ним і була утаємничена у його контрреволюційній діяльності»; рідше: «сприяла його контрреволюційній діяльності» [62, с. 159]. Під час обшуку в жінки було вилучено паспорт [89, арк. 5]. Олександрі Княгницькій було висунуто обвинувачення за статтями 54-10 та 54-12 КК [89, арк. 7]. Тобто, жінку було звинувачено в «антирадянській пропаганді та агітації» та недонесенні органам влади про «контрреволюційний злочин» її чоловіка.

Далі в справі розміщено довідку про сім'ю заарештованої. Наявність цього документу відрізняє справи «дружин ворогів народу» від справ інших «злочинців». Такі довідки мали бути складені на основі ретельної перевірки родини заарештованого, додаткових даних та матеріалів-компроматів [33]. Але в більшості випадків ніяких додаткових даних та матеріалів-компроматів такі довідки не містили [33]. У названій довідці від 14 вересня 1937 р. зазначено, що її чоловіка засуджено до розстрілу, а також, що матеріалів-компроматів на Олександрю Княгницьку та двох її дочок немає [89, арк. 9. 10]. У кінці довідки зроблено висновок: «На основании приказа Наркома Внутренних Дел СССР от 15 августа 1937 года за № 00486 семья осужденного Княгныцкого П.Е. подлежит репрессированию» [89, арк. 10]. Зауважимо, що в деяких кримінальних справах довідки на сім'ю взагалі були відсутні [33].

Допити жінок нічого не важили у формулюванні звинувачення [402, с. 407] й були формальністю для слідчих. У проаналізованій справі мав місце лише один допит від 29 вересня [89, арк. 11] і два додаткові протоколи допиту від 3 та 9

жовтня [89, арк. 13, 14]. Ці документи, як і зазвичай у справах «дружин ворогів народу», короткі [62, с. 159]. Питання здебільшого стосувалися чоловіка Олександри Княгницької та обізнаності жінки щодо його «контрреволюційної» діяльності. Останній додатковий допит взагалі складався з одного питання: «Признаєте себе виновной в указанных преступлениях?» [89, арк. 14]. У більшості кримінальних справ «дружин ворогів народу» це питання закінчувало допити [62, с. 160].

10 жовтня жінці було пред'явлено протокол про закінчення слідства та передачу його до особливої наради, а 11-го оголошено обвинувальний висновок [89, арк. 15, 16, 17]. У ньому було зазначено, що жінка знала про «контрреволюційну» діяльність чоловіка і приховала це від органів влади, порушивши статті 54-10 та 54-12 КК [89, арк. 16]. Речові докази в справі були відсутні [89, арк. 17]. Особлива нарада постановила Олександру Княгницьку, як «ЧСИР», відправити до Темниківського табору строком на 5 років від 25 вересня 1937 р. [89, арк. 20].

У 1956 р. Олександру Княгницьку було реабілітовано за відсутністю складу злочину [89, арк. 22]. Довідку про реабілітацію жінки було передано її дочці Ользі Княгницькій, яка проживала у м. Вінниця, але вона відповіла, що про місцезнаходження матері нічого не знає [89, арк. 28].

Показовою є справа співробітниці Інституту української літератури ВУАН – Хаї Оксман [369]. У період слідства в жінки було немовля, тому її доля склалася по-іншому. Слідчу справу було відкрито 27 листопада 1937 р., «злочинна діяльність» була виражена в тому, що жінка була дружиною засудженого «троцькіста» [369, арк. 1]. Запобіжним заходом було визначено підписку про невиїзд [369, арк. 2]. 5 грудня жінку було притягнуто до відповідальності за статтею 54-12 і звинувачено вже в тому, що вона знала про «контрреволюційну діяльність» свого чоловіка та приховала її від органів влади [369, арк. 6]. Подібно до інших кримінально-слідчих справ такого типу, у справі жінки наявна довідка про родину [369, арк. 7].

На початку грудня відбувся перший і єдиний допит жінки [369, арк. 10, 11]. Запитання були такого ж типу, як і в Олександрі Княгницької: «Давно ли вы знаете Проня Игната и как долго с ним проживали совместно?»; «Что Вам известно о к-р деятельности мужа...?» та ін. [369, арк. 11]. Цікаво, що в допиті відсутнє запитання: «Чи визнаєте ви себе винною?» [369, арк. 11 зв.].

На відміну від більшості справ «членів сімей зрадників батьківщини», у справі Хаї Оксман мав місце допит свідків – Ігната Сінько та Андрія Бабіжу [369, арк. 12, 13, 14-16]. Слідчого цікавило, чи була Хая Оксман дружиною Ігната Проня. Також було питання про термін їхнього знайомства. За показами свідків видно, що чоловік і жінка були знайомі до шлюбу невеликий проміжок часу, хоча сама жінка в 1965 р. напише в заяві до обласного прокурора Київської області, що в юридичному шлюбі з Ігантом Пронем не перебувала [369, арк. 15, 15 зв., 26 зв.]. Зважаючи на те, що основним доказом провини «дружини ворога народу» було перебування в шлюбі, зрозуміло для чого слідчим потрібна була така інформація. А те, що жінка не була в юридичному шлюбі, не могло звільнити її від відповідальності, адже за наказом № 00486 перебування у фактичному шлюбі не відрізнялося від юридичного.

У висновку жінку було звинувачено за статтею 54-12 КК і зазначено, що вона була дружиною Ігната Проня та мешкала разом із ним [369, арк. 18]. Уже 5 грудня 1937 р. справу жінки було направлено на розгляд особливої наради [369, арк. 17]. За рішенням особливої наради від 5 лютого 1938 р. жінку мало бути направлено до виправно-трудових таборів строком на 5 років [369, арк. 19]. Після оголошення рішення особливої наради жінка 5 червня 1938 р. написала заяву керівнику обласного комітету НКВС, у якій просила повернути їй вилучений паспорт [369, арк. 22]. Окрім того, вона благала «дать мне возможность оправдать доверие честной патриотки нашей страны» [369, арк. 22 зв.]. Далі була заява від 22 червня, у якій Хая Оксман наголошувала, що не знала нічого про «контрреволюційну» діяльність чоловіка й знову просила повернути їй документ [369, арк. 21].

До таборів жінка не потрапила. Згідно з документами кримінально-слідчої справи, з'ясовано, що вона оформила підписку, про те, що 13 липня 1938 р. мала відправитися в заслання [369, арк. 23]. Далі в справі прикріплено постанову, що 31 січня 1939 р. її слідчу справу було припинено [369, арк. 24]. Було зазначено, що Хая Оксман все ж таки не знала про «контрреволюційну» діяльність чоловіка й вирішено анулювати її підписку про невіїзд [369, арк. 24].

У 1965 р. жінку було реабілітовано [139] і зазначено, що хоча справа Хаї Оксман була припинена на початку 1939 р., але на той час не було відмінено рішення особливої наради від 5 лютого 1938 р., а тому закриття справи від січня 1939 р. було незаконним [369, арк. 40, 32].

Подальшу долю Хаї Оксман можна простежити на основі заяви жінки, написаної в 1965 р., де вона пояснює, що була засуджена до адміністративної висилки, але не з'явилась на пересильний пункт [369, арк. 26, 26 зв., 27, 28]: Жінка дуже емоційно описує ці події свого життя: «Страх самосохранения, молодость, жажда жизни и чувство невинности за нарушение. На сборный пункт не явилась. В дальнейшем я скрывалась. В следствие страха заболела сахарным диабетом» [369, арк. 26 зв.].

Справа Клавдії Шумяцької (див. додаток Ц) відрізняється тим, що розпочалася вже в період спаду операції проти «членів сімей зрадників батьківщини». Жінка була дружиною колишнього голови Верховного суду УРСР, якого було засуджено як учасника «антирадянської право-троцькістської організації» [373, арк. 5]. 17 червня 1938 р. запобіжною мірою для жінки було обрано утримання під вартою [373, арк. 7]. Через місяць Клавдії Шумяцькій було пред'явлено звинувачення за статтею 54-12: «Являлась женой ШУМЯТСКОГО...была осведомлена о его контрреволюционной деятельности» [373, арк. 17]. 1 серпня слідство було продовжено до 15 вересня [373, арк. 18]. Кримінально-слідча справа показує, що положення наказу № 00486 могли порушуватись. Відповідно до нього, важкохворих жінок не можна було відправляти до в'язниці. Але, незважаючи на хворобу, жінку було заарештовано.

Перший допит відбувся 15 вересня та містив стандартні питання: «напротяженні скільких лет, вы являетесь женой Шумяцкого», «расскажите следствию о вашей контрреволюционной деятельности, а также деятельности вашего мужа» та ін. [373, арк. 20].

Без обвинувального висновку слідчу справу жінки було направлено на розгляд особливої наради ще в жовтні 1938 р. [373, арк. 33]. Також у справі наявний обвинувальний висновок на чоловіка – Федора Шумяцького [373, арк. 28-31]. Його, до речі, 22 вересня 1938 р. було засуджено до розстрілу [373, арк. 22].

У листопаді 1938 р. було скасовано наказ № 00486 [62, с. 219]. Слідство щодо жінки все одно продовжувалось. Відбувся наступний допит 20 лютого 1939 р. [373, арк. 21, 22]. Окрім питання про «антирадянську діяльність» чоловіка, на цьому допиті запитували про родичів жінки [373, арк. 22]. Наступний допит пройшов 3 березня, який було сконцентровано на тому, що жінка до 1917 р. була членом партії есерів [373, арк. 23]. Відповідно, через скасування оперативного наказу слідчим треба було шукати новий «злочин». Зауважимо, що весь цей час від початку слідства, жінка перебувала у в'язниці [373, арк. 37].

Обвинувальний висновок нарешті видано 13 березня 1939 р. [373, арк. 36, 37]. Клавдія Шумяцька, заарештована як «дружина ворога народу», підлягала висилці як «соціально-небезпечний» елемент [373, арк. 37]. У кінці березня справу жінки знову направлено на розгляд особливої наради [373, арк. 38]. За її рішенням аж від 5 жовтня 1939 р. жінку було засуджено до заслання в Казахстан, строком на три роки починаючи від 17 червня 1938 р. [373, арк. 41]. Загалом, жінка провела у в'язниці півтора роки [373, арк. 44]. У кримінально-слідчій справі наявна медична довідка жінки, у якій зазначено, що в неї виявили пухлину матки [373, арк. 39]. Можливо, зважаючи на стан здоров'я, справа жінки тягнулась так довго та її не було засуджено до виправно-трудових таборів. У Казахстані жінка працювала швачкою [373, арк. 51]. Звільнена була 17 червня 1941 р. [373, арк. 63].

З часом Клавдія Шумяцька починає писати листи та заяви до влади з проханням зняти з неї судимість. У 1945 р. уперше жінка пише до голови Верховної Ради СРСР Михайла Калініна [373, арк. 44]. Вона зазначає, що в період слідства їй не було пред'явлено ніяких обвинувачень, а на її питання за що її засудили, вона почула у відповідь: «За то, что вы знали, да не сказали» [373, арк. 44]. Жінка в доволі емоційній манері, яка притаманна радянським «листам до влади», описує своє життя й у кінці просить розглянути її заяву: «Мне обидно носить на себе незаконное пятно отверженности т.к. я...отдавала все, что была в силах для родины, для партии...Я прошу разобрать мое прошение и снять с меня незаслуженный позор, чтобы я остаток дней могла отдать делу Великого Сталина чувствуя себя равноправным членом...советской семьи» [373, арк. 44 зв.]. Незважаючи на велику кількість довідок із різних місць роботи, позитивну характеристику та відсутність матеріалів-компрокатів, 28 червня 1947 р. особлива нарада при МДБ СРСР відмовила їй у знятті судимості [373, арк. 60].

У січні 1949 р. Клавдія Шумяцька знову направила заяву до Верховного суду СРСР [373, арк. 66, 66 зв.]. Цю заяву також відхилили, пояснивши це «отсутствием оснований» [373, арк. 62]. Лише в 1955 р. рішення особливої наради від 5 жовтня 1939 р. було відмінено [171], а Клавдію Шумяцьку – реабілітовано [373, арк. 81, 82].

Через три роки після появи в радянському суспільстві терміна «член сім'ї зрадника батьківщини» наказом НКВС СРСР № 00486 «Про операцію по репресуванню дружин і дітей зрадників батьківщини», було розпочато широкомасштабну операцію радянської влади не лише проти дружин і дітей, але й проти їхніх близьких родичів. Але більшістю засуджених були все ж таки саме «дружини ворогів народу». Чіткої статистичної звітності оперативно-слідчі органи УРСР не вели, що ускладнює можливість показати загальну картину кількості притягнутих до відповідальності жінок на території України.

Кримінально-слідчі справи «дружин ворогів народу» показують, що слідство над ними було лише формальністю та його хід ніяк не впливав на

вирок. У результаті більшість жінок так чи так було засуджено до позбавлення волі. Проте були й винятки. Наприклад, кримінально-слідчі справи Хаї Оксман та Клавдії Шумяцької. Першу в лютому 1938 р. було засуджено до 5 років таборів, але вирок було змінено на адміністративну висилку, а справу на початку 1939 р. було припинено. На заміну вироку могло вплинути те, що в жінки на руках була маленька дитина. А на припинення справи – той факт, що вже в кінці 1938 р. оперативний наказ проти «членів сімей зрадників батьківщини» було скасовано. У справі Клавдії Шумяцької – її «злочин» було перекваліфіковано. Жінка з «дружини ворога народу» стала «особливо-небезпечним елементом». Можемо пояснити це тим, що її справа розпочалася в період спаду Великого терору й самої операції проти «дружин ворогів народу», а також затягнулася до відміни самого оперативного наказу.

2.4. Доля жінки в сталінський період: за матеріалами кримінально-слідчих справ Цилі Заславської

Сталінський терор призвів до знецінювання особистості та загалом людського життя. Проте саме на долях окремих осіб виразно простежується тогочасний репресивний механізм. Справжній «борець» за ідеали комунізму, Циля Заславська, будучи соціально активною в суспільному житті громадянкою, відповідала всім критеріям «нової радянської жінки». Проте, як і велика кількість інших жінок, вона потрапила в лещата тоталітаризму.

Важливим аспектом радянської кадрової політики було висування робітників та селян на керівні та відповідальні посади, а залучення жінок допомагало розширити соціальне опертя влади в регіонах [128, с. 14]. У 1927 р. Циля Заславська, 32-річна робітниця єврейської національності, навчалася на курсах підготовки керівників трестів та директорів у м. Харків [88, т. 2, арк. 146]. Проте, уже тоді партія вперше засумнівалася в комуністці.

У грудні 1927 р. на засіданні партколегії Харківської окружної контрольної комісії КП(б)У Цилію Заславську було звинувачено в тому, що

вона приховала свою приналежність до опозиції та на партійному зібранні проголосувала проти лінії ЦК [88, т. 2, арк. 155]. Зауважимо, що партійна дискусія мала місце в 1923-1924 рр., але репресії проти прихильників опозиції не починалися до 1927 р. [380, с. 76]. Звинувачення Цилі Заславської було підкріплено заявами інших членів партії [88, т. 2, арк. 155]. Окрім того, на вищезгаданому засіданні зазначалося, що жінка «провокувала» сутички в осередку партії та поширювала чутки, що політбюро навмисно пов'язує членів партії з опозицією [88, т. 2, арк. 155]. Було вирішено виключити жінку з партії, але рішення змінили, оголосивши сувору догану з попередженням, знявши її з курсів керівників [88, т. 2, арк. 155 зв.]. Рішення партколегій було змінено у зв'язку з визнанням Цилею Заславською своїх «помилочок» та проголошеною нею підтримкою генеральної лінії партії [88, т. 2, арк. 155 зв.]. Тоді жінка отримала лише догану, бо у своїй автобіографії написала, що навчалася на курсах керівників до липня 1928 р., а за місяць до їх закінчення (11 травня 1928 р.) її було призначено директором фабрики в Ніжині [88, т. 2, арк. 155 зв.]. Сама Циля Заславська так описувала ситуацію:

«В 1923-1924 году во время дискуссии я голосовала за тезисы Троцкого, а в 1925 году перед 14м партсъездом группа троцкистов старались вовлечь меня в подпольную работу как они выразились «для подготовки членов партии и беспартийных рабочих масс против линии партии». После двухнедельных колебаний я решительно ушла от них и никогда больше не возвращалась к ним... В это же время я получила партвзыскание за то, что я не своевременно оформила свой уход от троцкизма» (мовою оригіналу) [88, т. 1, арк. 51].

У 1930 р. фабрику ліквідували, а Цилею Заславську було направлено до Київського заводу «Київкаучук», де їй дали завдання на базі маленької артілі побудувати новий державний завод [88, т. 2, арк. 146]. Радянська індустріалізація країни вимагала значної кількості робочих рук, а тому залучення жінок до виробництва в місті й селі ставало значним каналом поповнення робочої сили [39, с. 96]. Жінка у своїй автобіографії писала:

«Перевела завод из квартирных условий где работало 40 человек в крупную единицу, переименовала завод в «Красный резинщик» с производственной программой в 9 млн. рублей и коллектив рабочих 1200 человек» [88, т. 2, арк. 146]. Там вона й працювала до 1933 р., коли нею зацікавились уже правоохоронні органи.

На початку 1930-х рр. інтерес репресивних органів до Цилі Заславської був викликаний двома анекдотами, які, як стверджувалось, вона розповіла в присутності свого помічника та секретаря партійного осередку заводу «Червоний гумовик» – Жукова [88, т. 2, арк. 156, 98]. Ці анекдоти вона також розповіла слідчому під час допиту. Зміст того, який нам вдалось реконструювати, такий: «Адрес строительства социализма – требуются инженеры для строительства социализма – обращайтесь по адресу: Ленинская линия, Сталинский тупик 4/5» [88, т. 2, арк. 98]. Спочатку її було виключено з партії (4 травня 1933 р.) за «проведення розмов троцькістського змісту й поширення явно контрреволюційних анекдотів, спрямованих на дискримінацію партійного керівництва» [88, т. 2, арк. 112], а потім заведено кримінальну справу.

Шейла Фіцпатрик наголошує, що одним із джерел, за допомогою яких радянське керівництво дізнавалося про думку суспільства, були листи та скарги громадян до вищих інстанцій [379, с. 197]. Саме таку скаргу на Цилю Заславську написав секретар партійного осередку Жуков до Москви [88, т. 2, 112]. До речі, йому згодом було оголошено догану за несвоєчасне інформування партії про антипартійні вчинки Заславської [88, т. 2, арк. 156].

Зауважимо, що про виключення Цилі Заславської з партії було написано в центральній радянській газеті «Правда» від 16 липня 1933 р. [47]. Зміст статті «О троцкистке Заславской и ее ходатаях» полягав у звинуваченні партколегії Київської міської контрольної комісії, яка захищала активну «троцькістку» Цилю Заславську та давала їй можливість займатися «контрреволюційною троцькістською роботою» [47]. Зважаючи на це, бюро Київського обласного комітету та президії обласної контрольної комісії виявили, що в київській парторганізації надають можливість «ворогам, які пролізли в партію» безкарно проводити свою роботу [47]. У статті зазначалося, що питання про виключення

жінки підіймалося декілька разів, бо на її захист ставала секретарка партколегії київської міської контрольної комісії, жінку через це було виключено з міської контрольної комісії [47].

Як уже неодноразово згадувалось, однією з рис радянського терору була категоріальність, коли більшість жертв було репресовано за приналежність до тієї чи тієї конфесійної, соціальної, етнічної або іншої групи. Цілю Заславську, відповідно, було віднесено до «троцькістів».

Перша кримінальна справа жінки мала груповий характер і стосувалась 7 осіб: Оскара Кофмана, Семена Трилеського, Матвія Яновського, Йосипа Паласта, Льва Горштейна, Марка Чернова та Цилі Заславської [88, т. 2, арк. 122а]. Групові кримінальні справи для більшої достовірності переважно формувалися на базі таких основних принципів: а) територіального; б) професійного; в) на основі фактів колишньої приналежності до різних політичних партій і громадських організацій; г) за національно ознакою [261, с. 121]. Основними принципами зазначеної справи була національність (усі учасники були євреями) та професійна приналежність (службовці-робітники [88, т. 2, арк. 123, 124, 5, 10, 16, 22, 28, 34, 42]). До речі, у 1933 р. органами ДПУ УСРР найбільше було заарештовано саме службовців – 16 020 осіб [224, с. 230]. Також у цьому році єврейське населення було другою (після українців) національною групою за кількістю заарештованих в УСРР [224, с. 326].

Справа Заславської не вирізняється серед подібних кримінально-слідчих справ названого періоду. Ордер на обшук було видано 29 жовтня 1933 р. [88, т. 2, арк. 26]. Під час обшуку (30 жовтня) у жінки вилучили пакунок із особистим листуванням [88, т. 2, арк. 27]. Через два дні (1 листопада 1933 р.) видано постанову, у якій «слідственними действиями установлено что указанная Заславская Ц.В. принадлежит к контрреволюционной троцкистской группировке и проводит активную работу в таковой» та пред'явлено звинувачення, передбачене статтями 54-10 (антирадянська пропаганда і агітація) та 54-11 КК (будь-яка

участь у контрреволюційних організаціях, передбачених статтею 54 КК УРСР [52]) [88, т. 2, арк. 23 зв.]. У період 1930-1933-х рр. приймалась єдина постанова про початок слідства, обрання міри запобіжних заходів і висування обвинувачень [72, с. 17]. Цього ж дня було розпочато провадження попереднього слідства в справі [88, т. 2, арк. 24 зв.] та обрано міру запобіжного заходу – перебування під вартою [88, т. 2, арк. 25 зв.]. Тобто, слідство ще лише починалося, не було з'ясовано факт криміналу, у ньому ще немає доказів або спростувань провини, а громадянина вже вважають злочинцем [72, с. 17, 18]. Саме на початку 1930-х рр. уведено практику, коли слідство спрямовувалося на доказ наперед висунутого обвинувачення [72, с. 18].

Дата проведення обшуку була фактичним часом арешту, а дата, що зазначалася в ордері на обшук, означала лише дату його видачі [72, с. 10, 9]. Це підтверджують такі документи: вирок суду або витяг із протоколу засідання позасудового органу [72, с. 10]. У них було вказано дату, з якої рахували термін засудження, зазвичай вона збігалася з датою обшуку [72, с. 10]. У випадку Цилі Заславської, арешт, найшвидше, відбувся в день видачі ордеру – 29 жовтня, бо саме ця дата стоїть у витягу з протоколу особливої наради [88, т. 2, арк. 140].

Роман Подкур зазначає, що, в більшості кримінальних справ, розглянутих ним, допити підслідних не починалися одразу після арешту [261, с. 134]. Частіше через кілька днів, тижнів, а іноді й місяців [261, с. 134]. Він вважає, що це було своєрідною психологічною обробкою заарештованих перед слідчими діями, але припускає, що перші допити могли не протоколюватися [261, с. 134]. Допит Заславської відбувся через тиждень із дня перебування за ґратами (8 листопада 1933 р.) [88, т. 2, арк. 95]. Також відбулося ще два допити 1 та 20 грудня 1933 р. [88, т. 2, 91, 92]. Щодо інших учасників «групи», то, наприклад, Марка Чернова та Матвія Яновського було допитано два рази, інших обвинувачених – по три, як і Цилію Заславську. Постановою від 9 січня 1933 р. було подовжено строк утримання під вартою шести звинувачених на один місяць [88, т. 2, арк. 122а]. У постанові, вірогідно, канцелярська помилка – дата має бути 9 січня 1934 р. або 9 грудня 1933 р. У відношенні до Марка Чернова

також було подовжено строк слідства на місяць [88, т. 2, арк. 122а], але тепер під підписку про невіїзд. Зазвичай запобіжні заходи заарештованим змінювали рідко [72, с. 19]. Якщо все ж таки корегували, то це стосувалося жінок, які мали на утриманні малолітніх дітей [72, с. 19]. У випадку Марка Чернова зміна запобіжного заходу спричинена хворобою (епілепсія) [88, т. 2, арк. 37].

Роботу «групи», яку ніби-то створили учасники справи, було описано за свідченнями Миколи Царевського: «Группа не собиралась и связь держала цепочной системой, встречались и собирались явочным порядком...открытой вербовкой...не занимались, из боязни провала, и работа заключалась в том, что они, вращаясь в партийной среде, прощупывали отдельных троцкистски-настроенных членов партии, которые могут явиться опорой, на случай реванша» [88, т. 2, арк. 124]. Самого Миколу Царевського було заарештовано 23 серпня 1933 р. [55]. У своєму допиті (13 вересня 1933 р.) він згадав усіх учасників «групової справи» Заславської [88, т. 2, арк. 45, 46]. Припускаємо, що в справі цього чоловіка всіх згаданих ним було об'єднано в список скомпрометованих осіб, на яких у ході слідства було отримано компроматні матеріали. Надалі такі документи слугували відправною точкою для нових кримінальних справ [261, с. 141]. Конкретно про Цилю Заславську він свідчив, що її було виключено з партії за «троцькістську діяльність» та «систематичне невиконання плану» [88, т. 2, арк. 45]. Він бачив її в кабінеті в іншого учасника «групи», директора Київської цукеркової фабрики, Йосипа Паласта [88, т. 2, арк. 45, 160]. Також Микола Царевський спілкувався щодо Цилі Заславської з Левом Горштейном, заступником завідувача Київського міськкомунгоспу [88, т. 2, арк. 48, 123].

Пояснимо, як саме фігурує Циля Заславська в справі самого Льва Горштейна. Чоловік у своїх свідченнях зазначав, що жінку знав із 1918 р. [88, т. 2, арк. 114]. Перебуваючи в Харкові, вона була пов'язана з «троцькістами», за що 21 грудня 1927 р, на засіданні партійної колегії Харківської окружної комісії КП(б)У отримала сувору догану [88, т. 2, арк. 114, 155]. Коли жінка повернулася до Києва, вони зустрічалися, але на «антипартійні

теми» не розмовляли [88, т. 2, арк. 114]. У 1933 р., коли вирішувалося питання про її виключення з партії, Горштейна викликали до міської контрольної комісії та запропонували надати характеристику жінці [88, т. 2, арк. 115]. Хоча спочатку чоловік написав позитивну характеристику, пізніше визнав, що це був необміркований учинок [88, т. 2, арк. 116]. Після того він розірвав будь-який зв'язок із Цилею Заславською [88, т. 2, арк. 114]. Також зазначав, що мав з нею інтимний зв'язок та чув від неї низку скарг щодо проблем на заводі (наприклад: «Рабочим тяжело, есть случаи опухания, с электроэнергией творится безобразие – ее не подают, а требуют выполнение плана, о неналаженности плана») [88, т. 2, арк. 128].

Лев Горштейн, як й інші заарештовані, категорично заперечував свою приналежність до контрреволюційної «троцькістської групи» та проведення «троцькістської роботи» [88, т. 2, арк. 126]. А у свідченнях визнавав свою провину лише щодо деяких «антипартійних» вчинків: «нереагирование на разговоры с ЗАСЛАВСКОЙ, дачу ей положительной характеристики и свое резкое антипартийное осуждение в беседах с рядом членов партии, в частности с ПАЛАСТОМ и ЦАРЕВСКИМ, будучи возмущенным тем, что в газетной статье его назвали контрреволюционером» [88, т. 2, арк. 129].

Допити свідків почалися лише з 13 січня 1934 р. [88, т. 2, арк. 111]. Перший свідок Леонід Жилинський розповів про Цилю Заславську, лише згадуючи позитивну характеристику, написану на неї Львом Горштейном [88, т. 2, арк. 111]. Також він засвідчив, що в Москві заява Жукова, написана на жінку, довгий час не розглядалася [88, т. 2, арк. 112]. У свідченнях Григорія Жанжерова про жінку взагалі не було ані слова [88, т. 2, арк. 107]. Свідок лише зазначив, що підсудний Йосип Паласт зробив таку заяву про Льва Горштейна: «Совершил политическую ошибку, давая характеристику ЗАСЛАВСКОЙ, но этому, дескать, способствовали не столько идейные соображения, сколько дружественные интимные отношения» [88, т. 2, арк. 108]. Чоловік дав свою характеристику вчинку Льва Горштейна [88, т. 2, арк. 107]. На допиті іншого свідка ситуація була ідентичною [88, т. 2, арк. 109].

Характеризуючи загальні принципи групових справ, не можна не відзначити, що в ході масових каральних операцій 1920–1930-х рр. ці принципи нерідко порушувалися, унаслідок чого «викриті контрреволюційні організації» нерідко складалися з цілком випадкових людей, чії долі до цього ніколи не перетиналися [261, с. 121]. З членів «своєї групи» жінка знала лише Йосипа Паласта (зустрічей було лише дві й обидві пов'язані з роботою) і Льва Горштейна (із ним перебувала в інтимному зв'язку), інших – ні [88, т. 2, арк. 128]. Також, за свідченнями інших учасників «групи», а саме Семена Трилеського, Оскара Кофмана, Матвія Яновського, Марка Чернова, ніхто Заславську не знав.

В обвинувальному висновку було зазначено, що на допитах усі заарештовані в справі заперечували свою приналежність до «троцькістського угруповання» [88, т. 2, арк. 126]. Серед іншого, було узагальнено свідчення Цилі Заславської, у яких було зазначено, що жінка була членом «троцькістської групи» лише три тижні в 1925 р. і провина її лише в тому, що вона не повідомила про це партійним органам [88, т. 2, арк. 128]. Своє виключення з партії жінка вважала «неправильним» [88, т. 2, арк. 128]. Вона підтвердила, що розповіла два «антирадянські» анекдоти в присутності партійного секретаря та його помічника, але лише для: «Обрисовки того, как хитро контрреволюция проводит свою пропаганду» [88, т. 2, арк. 128]. Засобом покарання для Цилі Заславської та інших чотирьох звинувачених слідчим було обрано заслання за межі України [88, т. 2, арк. 129].

В обвинувальному висновку підслідних визнали винними в злочинах, передбачених статтями 54-10 та 54-11 КК УСРР, лише на основі наявних в справі свідчень обвинуваченого Миколи Царевського [88, т. 2, арк. 129]. Речові докази в справі відсутні [88, т. 2, арк. 129], що було характерно для радянських кримінально-слідчих справ.

Щодо інших двох учасників справи (Матвія Яновського та Марка Чернова), було наголошено на необхідності припинення справи та анулювання їхньої підписки про невиїзд [88, т. 2, арк. 129]. У випадку Марка Чернова,

припинення справи можна пояснити тяжким станом здоров'я (хвороба нирок та епілепсія [88, т. 2, арк. 36, 37]). Для всіх обвинувачених, окрім них, є акти медогляду, у яких лікар характеризує їхній стан здоров'я [88, т. 2, арк. 131, 135].

2 квітня 1934 р. особлива нарада при Колегії об'єднаного державного політичного управління постановила: Цілю Заславську вислати через повноважне представництво ОДПУ до Башкирської АСРР строком на два роки (від 29.10.1933 р.); Йосипа Паласта та Семена Трилесьського з-під варти звільнити, зарахувавши в покарання попереднє ув'язнення; Оскара Кофмана та Льва Горштейна з-під варти звільнити та справу припинити [88, т. 2, арк. 140]. Хоча в обвинувальному висновку учасники групи були звинувачені за статтями 54-10 та 54-11 КК УСРР, особлива нарада при колегії ОДПУ заслухала цю справу за статтею 58-10 [88, т. 2, арк. 129, 140]. У листопаді 1935 р., відбувши своє покарання, Ціля Заславська повернулась до Києва [88, т. 1, арк. 128].

Усіх учасників справи було звинувачено в ідентичному злочині, за однаковими статтями. Усі особи не визнали свою причетність до так званої «троцькистської групировки». Чому тоді лише Цілю Заславську було засуджено? Якщо немає речових доказів, спробуємо порівняти узагальнені свідчення жінки та, наприклад, Оскара Кофмана, які було подано в обвинувальному висновку. Заславська визнала, що три тижні була учасником «троцькістської організації» у 1925 р., а потім вийшла з неї, але не повідомила про її існування партійним органам [88, т. 2, арк. 128]. Також розповіла два антирадянські анекдоти в присутності партійного секретаря з метою показати як «хитро контрреволюция проводить свою пропаганду» [88, т. 2, арк. 128]. Оскар Кофман також визнав, що в 1928 р. належав до «троцькістської контрреволюційної організації» і проводив «контрреволюційну роботу» [88, т. 2, арк. 126]. Був висланий до Середньої Азії [88, т. 2, арк. 126]. Усвідомивши «контрреволюционность троцкизма» розірвав із ними зв'язок і боровся на засланні проти «троцькістів» [88, т. 2, арк. 126]. У 1930 р. був поновлений у партії, у 1933 р. знову виключений [88, т. 2, арк. 126]. У своїх свідченнях він зазначає, що ні з ким із «троцькістів» не зустрічався та завжди

тримався у своїй роботі «генеральної лінії партії» [88, т. 2, арк. 126]. Єдина відмінність між звинуваченими в тому, що Заславська визнала свою провину, яка полягала в розповіді анекдотів.

15 грудня 1936 р. було відкрито провадження попереднього слідства в новій справі Цилі Заславської [88, т. 1, арк. 1]. Суть обвинувачення була та ж, але тепер її справа була індивідуальною. Злочинну діяльність жінки було описано так: «Она являлась активной троцкисткой в прошлом, была до последнего времени связана с активными троцкистами и проводила к-р троцкистскую деятельность» [88, т. 1, арк. 1]. Запобіжним заходом було обрано утримування під вартою [88, т. 1, арк. 2]. Заступник прокурора зі спеціальних справ УСРР, розглянувши матеріали справи Цилі Заславської, знайшов, що окрім участі жінки в «підпільній троцькістській діяльності» у 1925 р. та приналежності її до опозиції в 1933 р., вона, перебуваючи у в'язниці, мала там зв'язок із місцевим «троцькістом» [88, т. 1, арк. 3]. На основі вищезазначеного було видано санкцію на арешт жінки [88, т. 1, арк. 3].

Ордер на обшук та арешт було підписано 17 грудня [88, т. 1, арк. 4]. Найімовірніше, сам арешт відбувся у цей день, бо строк початку покарання у виписці з протоколу особливої наради починався саме від цієї дати [88, т. 1, арк. 56]. Це підтверджує також постанова про продовження слідства щодо Цилі Заславської від 11 лютого 1937 р. [88, т. 1, арк. 9]. Під час обшуку (від 19 грудня) у жінки було вилучено листування та літературу (твори Зінов'єва, Каменєва, Туна, Семковського) й дані папери долучено до слідчої справи як докази [88, т. 1, арк. 7а]. Тут, на відміну від першої справи, спочатку було видано постанову про арешт, а потім ордер на обшук. Звинувачення, передбачене статтею 54-10 КК УРСР, жінці було пред'явлено 27 грудня лише після одного допиту й у справі воно йде одразу після анкети заарештованого [88, т. 1, арк. 7]. У кримінальних справах другої половини 1930-х рр. постанови про оголошення обвинувачення ніколи не замикали документацію попередньої стадії слідства [72, с. 18].

В анкеті заарештованої зазначалося, що жінка працює кравчиною у м. Київ у артілі «Стандарт-Одяг» та за соціальною приналежністю – робітниця [88, т. 1, арк. 6]. У цій справі наявний пакет із фотокартками підслідної (див. додаток Ш). Загалом такі матеріали рідко трапляються в справах 1935-1936 рр. і практично відсутні в 1937-1938 рр. [72, с. 12].

Розглядаючи першу кримінально-слідчу справу Цилі Заславської, складається враження, що її учасників було притягнуто до відповідальності, через те, що вони проходили за списком скомпрометованих осіб у слідчій справі Миколи Царевського [42, с. 16]. У названій слідчій справі є окремий документ під назвою: «Список лиц, проходящих по следделу № 439 по обвинению Заславской Ц.В.» [88, т. 1, арк. 42]. У списку деякі особи вже були засуджені, деякі перебували на засланні та ін. [88, т. 1, арк. 42]. Можливо, саме на останніх через деякий час було відкрито нові кримінальні справи.

Усього в жінки було 6 допитів, про один із яких вона попросила сама, написавши заяву [88, т. 1, арк. 38]. Перші п'ять відбулися в період з 20 грудня 1936 р. до 22 лютого 1937 року. Відповідно, перший допит було проведено через три дні після арешту й на ньому жінка наголосила, що «троцькістських» настроїв не мала [88, т. 1, арк. 15]. Вона зазначила, що її переслідувала група «троцькістів», які деякий час навіть погрожували їй, та надала список її учасників [88, т. 1, арк. 15].

Другий допит був зосереджений на виявленні власне суті діяльності тієї «групи» [88, т. 1, арк. 17]. Також Заславська розповідала, що приїхавши до міста Белебей (Башкирська АСРР), була переслідувана, бо одразу сказала, що підтримує генеральну лінію партії та готова боротися за неї [88, т. 1, арк. 17]. Під час третього допиту жінку питали про те, чому її було виключено з партії [88, т. 1, арк. 19], про засланоного «троцькіста» Антона Куліша. Вона розповіла, що не вела з ним розмови на «контрреволюційні теми» [88, т. 1, арк. 20]. На наступному допиті слідчий продовжував питати про її перебування на засланні та конкретно про іншого «троцькіста» Краснополіна [88, т. 1, арк. 21]. Циля Заславська розповіла, що не вела з ним політичних розмов, окрім єдиної [88, т. 1, арк. 21]. Зокрема

коли опублікували постанову уряду про зниження цін на продукти харчування, Краснополін сказав: «Как я могу положительно отнестись к этому постановлению, когда меня садят в подвал» [88, т. 1, арк. 211]. Після цього слідчий запитав, чи зустрічалися вони після цієї розмови, а жінка відповіла, що зустрічалися «paru раз» (було підкреслено червоним), але політичних розмов не було [88, т. 1, арк. 21]. На останньому допиті питали про Льва Горштейна та Йосипа Паласта [88, т. 1, арк. 23, 23 зв.]. У стенограмі цього допиту жінка зазначає, що після повернення до Києва з «троцькістами» вона не зустрічалась і свою провину не визнає [88, т. 1, арк. 23 зв., 24].

У кримінально-слідчій справі Цилі Заславської наявні покази трьох свідків. Для прикладу, порівняємо свідчення Зиновія Лібмана та Церки Рабіновича [88, т. 1, арк. 32, 34]. Вони проживали в одному домі з Цилею Заславською. На запитання слідчого про те, що їм відомо про Заславську, вони відповіли однаково, майже тими ж словами. До речі, обидва свідки нічого не сказали про період висилки жінки та про її «троцькістську діяльність» після повернення до Києва. Їхні свідчення торкаються лише 1933 р., коли її було виключено з партії та засуджено до висилки [88, т. 1, арк. 33, 35]. Також обидва свідки розповіли про брата Заславської, «троцькіста», засудженого до висилки, та про її сестру, яку було виключено з партії за зв'язок із Цилею Заславською [88, т. 1, арк. 33 зв., 35]. Четвертий свідок взагалі після 1933 р. Заславську не бачив [88, т. 1, арк. 37 зв.]. Покази свідків майже ідентичні, що доводить їх сфальсифікованість [72, с. 14].

Про «контрреволюційну діяльність» жінки в період висилки засвідчив лише Антон Куліш. На час арешту Цилі Заславської він вже був засуджений на 5 років виправно-трудоих таборів [88, т. 1, арк. 42]. Тобто, до її справи просто було прикріплено допити з його особистої кримінально-слідчої справи [88, т. 1, арк. 25, 31]. Він розповів, що коли у вересні 1935 р. зустрічався із Цилею Заславською на його квартирі в Уфі, вона «весьма не лестно отзывалась по адресу троцкистов, с которыми общалась в районе» [88, т. 1, арк. 28]. Окрім того, жінка хвилювалася та побоювалася, що могла бути засуджена після завершення строку покарання

через те, що ніде на той час не працювала [88, т. 1, арк. 28]. Далі він зазначив (але не вказав дату), що вона казала, що з «троцькістами» зустрічалася (але не назвала йому їхні імена) та вжила заходів для того, щоб ізолювати себе від зустрічей та впливу цієї групи [88, т. 1, арк. 29]. У додатковому протоколі Антон Куліш засвідчив, що жінка заявляла, що в районі, де вона відбувала строк, «троцькісти» проводять «контрреволюційну діяльність» [88, т. 1, арк. 31].

Після четвертого допиту (11 лютого 1937 р.) оперуповноважений IV відділу Управління державної безпеки УРСР порушив клопотання про подовження строку слідства до 17 березня [88, т. 1, арк. 9]. Слідчим не вистачало часу для «полного изобличения» жінки, адже строк ведення слідства закінчувався 17 лютого [88, т. 1, арк. 8]. До речі, схвалення цього клопотання відбулося лише 8 березня [88, т. 1, арк. 10]. 16 березня 1937 р. знову було порушено клопотання про подовження строку слідства до 10 квітня 1937 р. [88, т. 1, арк. 11]. НКВС задовольнило це клопотання лише 9 квітня 1937 р. [88, т. 1, арк. 122].

5 квітня звинувачуваній було оголошено, що слідство в її справі закінчено, на що жінка заявила, що хоче доповнити справу та надасть відповідну заяву [88, т. 1, арк. 38]. Також їй було сказано, що її справу направлено до особливої наради [88, т. 1, арк. 38]. Додатковий допит було проведено лише 8 червня [88, т. 1, арк. 44].

В обвинувальному висновку (від 8 квітня 1937 р.) Цилі Заславській було звинувачено за статтею 54-10 КК УРСР по двох пунктах: перший – «в 1932-33 гг. проводила в г. Киеве активную к-р троцкистскую деятельность и группировала вокруг себя троцкистов»; другий – «будучи в ссылке в 1934-35 гг. была связана с ссыльными троцкистами...знала о проводимой ими к-р троцкистской деятельности» [88, т. 1, арк. 40, 41].

Окрім того, 9 квітня 1937 р. НКВС УРСР направило клопотання до особливої наради в Москві [202, арк. 129], де було наголошено, що УДБ, ураховуючи зв'язок Цилі Заславської з місцевими «троцькістами», намагалася встановити з жінкою зв'язок для спільної роботи, але та від роботи ухилялася й

жодних матеріалів на «троцькістів» органам не надала [202, арк. 129]. Що, звичайно, також могло вплинути на її засудження. До речі, названий документ відсутній в кримінально-слідчих справах жінки. Його було знайдено в збірці архівних матеріалів на троцькістів за 1928-1938 рр. [202].

4 травня 1937 р. оперуповноваженим знову було порушено клопотання про подовження строку ведення слідства та утримання під вартою Цилі Заславської до 15 травня для «усунення низки недоліків» у справі [88, т. 1, арк. 11а]. До речі, у таких клопотаннях ішлося про необхідність провести додаткові слідчі дії, сутність яких була в допиті свідків, але ні допитів, ні інформації про цих людей у справі немає. Зауважимо, що останній допит жінки відбувся 23 березня [88, т. 1, арк. 37].

Циля Заславська написала заяву від 6 травня 1937 р. на ім'я Єжова, у шапці до якої зазначила: «Материал к моему делу вместо утерянных вами» [88, т. 1, арк. 51].

Прокурор відділу в спеціальних справах прокуратури УРСР 5 червня постановив: урахувуючи «соціальну небезпеку» звинувачуваної, передати справу на розгляд особливої наради [88, т. 1, арк. 46].

Лише 8 червня було проведено додатковий допит, про який клопотала обвинувачена [88, т. 1, арк. 44]. Процес складався всього із чотирьох питань [165]. У справі подано дві стенограми допиту: рукописний та машинописний (стенограми однакові). Циля Заславська запитала, за що конкретно її притягнуто до кримінальної відповідальності й за що її будуть судити, бо вона себе «троцькісткою» не вважає та своєї провини не відчуває [88, т. 1, арк. 44]. Знову розповіла про людей, із якими мала зв'язок у період заслання, та про те, що повідомила НКВС СРСР про них, а після розірвання зв'язку з ними вони переслідували її [88, т. 1, арк. 44]. На її питання слідчі не відповідали, а лише ставили їй свої [88, т. 1, арк. 44].

Право підслідного на ознайомлення з матеріалами слідства після його закінчення регулярно порушувалось, тому на такий документ як протокол пред'явлення слідчих матеріалів натрапляємо в справах не часто [72, с. 20]. Він відсутній і в справі Цилі Заславської. Цей факт під час аналізу джерел такого виду допомагає осмислити тогочасне законодавство та встановити, наскільки

послідовно його не дотримувалися в ході слідства [72, с. 21]. Сама жінка, під час додаткового допиту, зазначила, що в неї немає ніяких відомостей про справу, яка тягнеться вже 6 місяців [88, т. 1, арк. 44].

У виписці з протоколу особливої наради від 9 липня 1937 р. Цілю Заславську було засуджено на 5 років виправно-трудоих таборів, починаючи строк від 17 грудня 1936 р. [88, т. 1, арк. 56]. У довідці від 16 липня 1937 р. зазначено, що її належить направити першим етапом до Бухти Нагаєво в розпорядження керівника Управління Північно-Східного виправно-трудоого табору НКВС [88, т. 1, арк. 55].

Цілю Заславську мали звільнити 17 грудня 1941, але, як вже зазначалося, ще в червні 1941 р. вийшла директива НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 221, у якій наказано: «1. Зупинити звільнення з таборів, в'язниць та колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців. 2. Зазначених ув'язнених...зосередити в зоні посиленої охорони» [98]. Наступна директива № 185 від 29 квітня 1942 р. звільняла арештантів, які вже відбули своє покарання, за винятком засуджених за «зраду Батьківщини, терор, шпигунство, диверсію, троцькістів, правих та бандитів, оголосивши їм, що вони залишені під вартою до закінчення війни» [97]. У висновку комісії при управлінні Сибірського табору в справі Цілі Заславської зазначено, що її було затримано, відповідно до I пункту директиви № 185 [88, т. 1, арк. 110]. Сама жінка в заяві до головного воєнного прокурора СРСР, написаній у 1955 р., зазначала, що була засуджена на 5 років, а відсиділа 10,5 [88, т. 2, арк. 145].

У червні 1946 р. було видано наказ МВС СРСР, МДБ СРСР і Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/107сс, який відміняв дві вищезазначені директиви та наступні їх доповнення [277]. Для розгляду матеріалів на арештантів, звільнення яких затримали, створювалися комісії в складі керівника табору, керівника оперативно-слідчого відділу табору, прокурора табору та представника Управління Міністерства державної безпеки з територіальності [277].

У жовтні 1946 р. відповідно до цього наказу було видано постанову про заведення облікової справи на Цилю Заславську й подальше її направлення до особливої наради МВС СРСР [88, т. 1, арк. 109]. Саме така комісія розглянула та оформила справу жінки й у липні 1946 р. вирішила, що особа є «соціально-небезпечною» для суспільства, а тому підлягає засланню строком на три роки [88, т. 1, арк. 110]. До речі, у витязі з протоколу цієї комісії (від 31 липня) адміністрацією табірною підрозділу було надано позитивну характеристику Цилі Заславській [88, т. 1, арк. 111]. Далі було надруковано, що на жінку є матеріали-компромати по лінії оперативно-чекістського відділу табору [88, т. 1, арк. 111]. У цьому документі друкованими літерами було зазначено, що таких матеріалів «нет», але ручкою надруковане «нет» виправили на «есть» [88, т. 1, арк. 111]. Цікаво, що колір ручки написаного «есть» такий же, як і колір ручки керівника відділу обліку та розподілення ув'язнених, який підписав цей документ [88, т. 1, арк. 111]. А в довідці оперативно-чекістського відділу Сибірського виправно-трудового табору від 19 серпня 1946 р. було зазначено, що за час перебування жінки в таборі, компрометуючих матеріалів на неї не було знайдено [88, т. 1, арк. 115]. Усі вищезазначені матеріали направили до особливої наради МДБ, яка лише 24 травня 1947 р. постановила звільнити з-під варти Цилю Заславську та як «соціально-небезпечного елемента» заслати в Новосибірську область на три роки з 24 червня 1946 р. [88, т. 1, арк. 59].

Як і велику кількість інших жінок, Цилю Заславську було повторно засуджено на основі наказу від 21 лютого 1948 р. У липні 1949 р. керівник управління МДБ та прокурор Новосибірської області, направили кримінально-слідчу справу Цилі Заславської на розгляд особливої наради при МДБ СРСР з пропозицією замінити попередній вирок жінки (3 роки заслання) на заслання до поселення [88, т. 1, арк. 117]. Особлива нарада 15 жовтня 1949 р. постановила заслати жінку на поселення до Новосибірської області «с поглищенням постановлення Особого Совещания от 24 мая 1947 года» [88, т. 1, арк. 119]. У постанові термін заслання не вказувався. Сама Ціля Заславська у своїх

свідченнях у період процесу реабілітації (1956 р.) зазначала, що постанову про її довічне заслання було видано в 1951 р. [88, т. 2, арк. 178].

Після смерті Сталіна Циля Заславська 13 травня 1953 р. написала заяву, у якій просила зняти судимість та застосувати до неї амністію [88, т. 1, арк. 125]. Жінка наголошувала: «Нельзя же за одни и те же преступления наказывать без конца в течении двадцати лет» [88, т. 1, арк. 125]. Але 8 червня їй було відмовлено в перегляді справи, при цьому зазначалось, що «у заслання на поселення направлена правильно» [88, т. 1, арк. 127], це пояснюється тим, що указ «Про амністію», ухвалений 27 березня 1953 р., обійшов увагою засуджених за «контрреволюційну діяльність» [26, с. 301], «повторників» та «особливо небезпечних державних злочинців» [61, с. 83].

Більш масового характеру процес амністії набув у 1954 р. Жінку було звільнено із заслання 24 травня 1954 р. і вона повернулася до Києва [88, т. 2, арк. 145, 147]. Найвірогідніше, Цилю Заславську було звільнено на підставі постанови президії ЦК КПРС про перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини», утримуваних у таборах, колоніях та тих, хто перебуває в засланні на поселенні (1954 р.) [267]. Хоча жінка зазначає, що її було звільнено за Постановою Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. про амністію [88, т. 2, арк. 147]. На відміну від інших «повторників», Циля Заславській пощастило звільнитись у 1954 році, адже повторно засуджених осіб було реабілітовано лише після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р., коли нарешті було остаточно скасовано указ 21 лютого 1948 р. та звільнено із заслання усіх осіб, засуджених на основі цього документу [376].

Хоча Цилю Заславську звільнили й вона повернулася до Києва, її не було юридично реабілітовано. У 1955 р. (дата невідома) вона написала заяву на ім'я головного військового прокурора СРСР, у якій укотре перелічила свої вирoki, просила переглянути її справу та повністю реабілітувати:

«В 1934 году...была приговорена к двум годам админ. ссылки за антисоветские разговоры, выразившиеся в рассказе анекдота. Ссылку отбыла в городе Уфа до 1935 года ноября месяца.»

По приезде домой в город Киев я жила до 17 декабря 1936 года. 17 декабря 1936 года была опять арестована без предъявления мне каких либо новых обвинений. В 1937 году 23 июля...приговорена к 5 годам исправительных трудовых лагерей Нагаеве. Вместо 5 лет была заключена 10,5 года. В 1947 году меня вывезли из лагерей с постановлением особого совещания – на три года админ. ссылки...потом последовало постановление особого совещания оставить меня там жить на постоянное поселение и вечная ссылка...» [88, т. 2, арк. 145].

Справу Цилі Заславської розглянули весною 1956 р. [40, с. 28]. Протест воєнного трибуналу Київського військового округу було складено 13 грудня 1956 р. [88, т. 2, арк. 202-207]. У цьому документі перший вирок жінки за обвинувачення в 1933 р. було визнано необґрунтованим [88, т. 2, арк. 205]. Якщо необґрунтованість першого обвинувачення розписана на трьох аркушах [88, т. 2, арк. 202-205], то питання другого звинувачення 1937 р. умістилося у двох абзацах, де зазначалося, що жодних доказів у справі немає [88, т. 2, арк. 205]. У протесті зазначено, що члени партії, які знали Цилію Заславську, характеризували її позитивно [88, т. 2, арк. 205]. На основі цього воєнний прокурор Київського військового округу Іван Бударгін запропонував відмінити всі постанови особливої наради, а справу, за відсутності в діях Цилі Заславської складу злочину, припинити [88, т. 2, арк. 206]. Зауважимо, що про рішення особливої наради 1947 та 1949 рр. у протесті взагалі немає ані слова. 22 грудня 1956 р. жінці було видано довідку про реабілітацію [88, т. 2, арк. 225]. Отже, Цилію Заславську було реабілітовано юридично.

Кримінально-слідчі справи Цилі Заславської показують механізм репресій проти радянських громадян у різний період перебування Сталіна при владі, а також процес реабілітації засуджених за політичними мотивами. Доля пересічної людини, такої як Цилія Заславська, демонструє, що особа в Радянському Союзі могла бути репресована впродовж 20 років, по суті, ні за що і була повністю безправною перед тоталітарним режимом.

Висновки до другого розділу:

Період 1930-х рр. у СРСР характеризується утвердженням сталінської тоталітарної системи. Однією з головних складових існування тоталітарного режиму став державний терор, який на території Української РСР вирізнявся особливою жорстокістю. Жертвами репресивної політики стали представники всіх соціальних верств населення, незалежно від статі, національності, віку.

Оперативно-статистична звітність радянських карних органів не надає загальних даних щодо репресивних дій проти жіночої частини населення. Це можна пояснити тим, що для карних органів стать репресованої людини не була важливою, а тому виокремлювати жінок не потрібно було. Або ж, наприклад, недбалим ставленням репресивних органів до ведення статистичної звітності. Інформацію щодо репресованих жінок, окремо від чоловіків, подано лише у оперативно-статистичних звітах карних органів за 1931 та 1939 рр.

Водночас, на основі аналізу наявних документів, усе ж можна зробити деякі узагальнення. По-перше, звіт 1931 р. показує, що 890 жінок з 2457 (майже 40%) було заарештовано за «антирадянську агітацію та пропаганду» та участь у «контрреволюційних угрупованнях», тобто, жінки були репресовані за політичними мотивами. По-друге, відсоток репресованих жінок від загальної кількості заарештованих у 1939 р., зріс на 2,4% порівняно з 1931 р. Можливо, це засвідчувало, що з кожним роком кількість репресованих жінок збільшувалась.

У баченні репресивних органів, жінки були учасницями різноманітних «антирадянських груп»: від відомих, таких як «справа СВУ», до маленьких периферійних «контрреволюційних організацій». Вони фігурували в «національних операціях», багато їх було засуджено за «українську контрреволюцію», а також за «шпигунство» на користь інших держав. Масовою практикою упродовж 1930-х рр. було засудження так званих «троцькістів». Також за політичні «злочини» частину з жінок було притягнуто

до кримінальної відповідальності декілька разів і за кожним слідством йшов той чи той вирок, включаючи «вищу міру покарання» – розстріл.

У період Великого терору репресивними органами було проведено операцію проти дружин, дітей і родичів «ворогів народу», яку регламентував наказ № 00486. У документі було детально прописано те, за що заарештовували «членів сім'ї зрадника батьківщини», а також порядок їхнього арешту. Своєю «ефективність» він довів уже в три перші місяці після свого видання: за друге півріччя 1937 р. в УРСР було заарештовано понад 7 тисяч жінок. Зазначимо, що статистичні звіти радянських репресивних органів не мають чіткої послідовності. Загальна інформація про жінок засуджених як «члени сімей зрадників батьківщини», по всіх областях відсутня.

Термін засудження (5 або 8 років) залежав від різних чинників: вироку, який було винесено чоловіку; періоду проведення операції (на початку – 8 років, у період спаду – 5).

Процес звільнення жінок, засуджених як «дружин ворогів народу», був таким же складним, як і інших радянських політв'язнів. У період німецько-радянської війни звільнення не відбулося, а після її завершення жінки все одно не змогли повернутися на Батьківщину. Не оминуло їх і повторне покарання в післявоєнний період.

У поле зору репресивних органів радянської влади потрапляли жінки різних категорій, незалежно від території проживання, віку, національності, соціального статусу тощо. Цілю Заславську впродовж 1930-х рр. було засуджено двічі. У 1934 р. її, єдину жінку з 7 учасників чергової «контрреволюційної групи», було вислано на 3 роки до Башкирії, а інших учасників «угруповання» – звільнено. На нашу думку, так склалося не через стать жінки, а тому що вона розповіла «антирадянські» анекдоти. Це коштувало жінці 20 років життя. Унаслідок наступної, сфальсифікованої репресивними органами, кримінальної справи, жінку було засуджено до 5 років таборів. Цей термін ув'язнення затягнувся на 10 років. А в повоєнний період Ціля Заславська отримала ще два вирокі особливої наради й стала однією зі

сталінських «повторників», яких засуджували до довічного заслання. Після звільнення із заслання, жінці довелось ще два роки чекати юридичної реабілітації, щоб повернути собі чесне ім'я. Доля Цилі Заславської спіткала тисячі інших радянських громадян. Біографія жінки є виразним прикладом того, як радянська влада могла нівечити людські життя.

РОЗДІЛ 3. ЖІНКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ 1930-Х РР.

У даному розділі проаналізовано умови утримання жінок у місцях позбавлення волі. Увагу зосереджено на: перебуванні у в'язниці, етапуванні та житті в ГУЛАГу. На основі аналізу різних аспектів повсякдення арештанток, зроблено спробу показати досвід виживання жінок в екстремальних життєвих обставинах.

У 1930-х рр. життя пересічних радянських громадян проходило в умовах зміцнення тоталітарного режиму. Шейла Фіцпатрик розглядає щоденне життя цього періоду в СРСР як «повсякденність у надзвичайний час», коли люди намагалися жити звичайним життям у незвичайних умовах [379, с. 7]. Оксана Кісь зауважує, що життя в екстремальних умовах – це коли права, можливості та ресурси особи практично зведені до нуля, а житлові умови нічим не нагадують нормальне життя [146]. У «незвичайних», ба більше в «екстремальних» умовах опинилися й жінки, яких саджали до в'язниць, а потім відправляли до ГУЛАГу. Ханна Арендт підкреслила: «Табори означають не лише знищення людей і деградацію людських істот, але також проведення в науково контрольованих умовах жахливого експерименту з викорінювання самої спонтанності як особливості людської поведінки, перетворення людської особистості на просту річ, перетворення в щось таке, чим не є навіть тварини» [21, с. 569].

3.1. Перебування у в'язниці та етап до табору

Після арешту на жінок чекали важкі випробування, першим із яких було перебування у в'язниці. Зазвичай, заарештованих відправляли до в'язниць за місцем проживання й арешту. Так, наприклад, Ізидору Косач-Борисову було заарештовано в Києві та відправлено до Київської в'язниці (1937 р.) [78, с. 13]. Марію Даниленко в 1938 р. було заарештовано як «дружину ворога народу» у

Харкові й відправлено до Харківської в'язниці [60]. Жінок, заарештованих у невеликих містечках, могли перевозити до більших міст. Після другого арешту в 1937 р. Зою Марченко спочатку було ув'язнено в міліції містечка Ямпіль, а потім переведено до найближчої великої в'язниці – Конотопської [60]. Деякі жінки увесь період слідства перебували у одній в'язниці, як, наприклад, вищезгадані. Інші – ні. Так, Хаву Волович було заарештовано в м. Мена й направлено до місцевої в'язниці. За спогадами жінки вона була в 11 різних в'язницях (з 14 серпня 1937 р. до 20 березня 1938 р.) [60]. Тамара Вронська зауважує, що жінки, заарештовані як «дружини ворогів народу» на території УРСР, могли потрапляти до ГУЛАГу не лише з республіканських в'язниць, але й із Бутирської в'язниці в Москві [62, с. 186].

У в'язницях жінки могли пробути довгий час. Галина Коваленко, заарештована в 1936 р. та засуджена за участь у «контрреволюційній організації», перебувала в Ярославській в'язниці 2,5 роки [152, с. 236]. Хава Волович спершу вважала, що її перебування в камері буде коротким: «Я, как и многие люди моей судьбы, не верила, что меня будут держать долго» [58, с. 446]. Насправді, як було зазначено вище, жінка перебувала у в'язницях упродовж 8 місяців [372, арк. 2, 65].

Ув'язнення розпочиналося з ретельного обшуку. Ізидора Косач-Борисова згадувала: «У тюрмі кожного в'язня заводять до окремої кімнати, де роздягають донага, обшукують та одбирають недозволені речі – між іншим шнурки від черевиків, підв'язки, пояси, підтяжки, окуляри та інше» [78, с. 46].

Умови перебування жінок у в'язниці залежали від режиму утримування. Зоя Марченко, заарештована в 1937 р., перебувала в Конотопській в'язниці. Вона згадувала, що режим утримування в камері був таким: «День строился обычно – подъем, оправка (відвідування вбиральні – П.Б.), пайка, прогулка, обед, оправка, проверка...» [199, с. 66]. До речі, це вже був другий арешт жінки за період 1930-х рр. У 1931 р. вона перебувала в Бутирській в'язниці в Москві й згадувала, що там арештанток виводили на прогулянку лише іноді й для них це було: «Долгожданной радостью после темноватой и сырой камеры» [199, с. 42].

Уродженка Києва Адда Войтоловська, заарештована в 1936 р., пам'ятала, що її у «в'язниці на Шпалерній» (м. Ленінград) на прогулянку не виводили зовсім [57, с. 52]. Марія Даниленко (заарештована в 1938 р.) також пам'ятала, що в Харківській в'язниці їх на прогулянку не виводили [80, с. 82].

У більшості радянських в'язниць були погані умови харчування. Полтавчанка Євдокія Бондар-Гончар перебувала в Кременчуцькій в'язниці (1933–1934 рр. – точна дата невідома), де арештантів морили голодом та не давали пити. Жінка згадувала:

«Одного разу жінка з нашої камери попросила в міліціонера водички. Він приніс відро з водою і поставив біля порогу: пийте! Коли одна з молодиць стала на коліна і припала до води, другий міліціонер зо всієї сили вдарив каблуком чобота по відру. Вода розлилася по підлозі, молодиця скрикнула: їй вибили зуби. Більше наша камера води не просила»[220].

Ізидора Косач-Борисова, заарештована в 1937 р., згадувала, що в Київській в'язниці через погане харчування люди страшенно виснажувались [78, с. 48]. Марія Даниленко, заарештована як «дружина зрадника батьківщини», так описувала свій щоденний раціон: «Пищу нам приносили татуированные уголовницы: поставят бачок с баландой на грязный пол, плюнут в него и говорят: «Жрите, контрики». И я ничего не ела, брезговала» [80, с. 82].

Натомість, у спогадах українки Зої Марченко, яка в 1931 р. перебувала в Бутирській в'язниці, трапляються свідчення й про відносно не поганий раціон [199, с. 43]. Однак незважаючи на це й на те, що вона могла отримувати харчові пакунки від рідних, жінка була фізично виснажена й дуже сильно схудла [199, с. 43]. До речі, отримання харчових пакунків могло залежати від ставлення слідчого до ув'язненої. На думку Енн Ешплбом, у другій половині 1930-х рр. умови життя арештанта у в'язниці залежали безпосередньо від слідчих. Якщо ув'язнений співпрацював зі слідством (що зазвичай означало визнання провини), то йому дозволяли отримувати листи, пакунки, газети та

книги, а якщо арештант відмовлявся співпрацювати, це все могли заборонити й додатково зменшити норму харчування [399, с. 158].

Здебільшого, камери у в'язницях були вщент заповнені арештантками. У своїх спогадах Зоя Марченко звертала увагу, що під час її першого (1931 р.) та другого (1937 р.) арештів камери були переповненими [199, с. 43, 67]. Через велику кількість арештантів у в'язницях не вистачало працівників. У вересні 1937 р. з'явилася записка Миколи Єжова про збільшення кількості робітників ГУДБ з 9 034 до 16 260 осіб [125, с. 133]. Зокрема в ній зазначалося, що це пов'язано зі значним збільшенням кількості заарештованих, а також розширенням та створенням нових в'язниць [125, с. 133].

Ізидора Косач-Борисова згадувала, що в камері не було чим дихати, хоча два вікна весь час були відчиненими [78, с. 46]. Марія Даниленко також звертала увагу, що через значну кількість арештанток у камері повітря було затхлим [80, с. 82]. Українка Ксенія Грохотова, заарештована в 1938 р. (м. Чусовий, РРФСР), пам'ятала: «В камере теснота, на нарах и под нарами битком» [75, с. 192]. Уродженка Києва Розалія Блок-Баєрс, заарештована в 1937 р., згадувала, що зайшовши вперше до камери Бутирської в'язниці, вона побачила велику кількість лежачих та сидячих у страшній тісноті жінок, які трясали перед собою якесь ганчір'я: «Первой моей мыслью было, что они не в своем уме, но, присмотревшись, я поняла, что их только что привели из бани и они сушат свои вещи» [37].

Ізидора Косач-Борисова у своїх спогадах згадувала, що в камері завжди було 25-30 «дружин ворогів народу», попри те, що склад ув'язнених змінювався весь час [78, с. 49]. Зоя Марченко також згадувала склад арештантів у Конотопській в'язниці (1937 р.): «Уже сменилось три состава правления Московско-Киевской железной дороги, которое находилось в Калуге. Жены всех трех составов сидят здесь» [199, с. 67]. Уродженка м. Києва Розалія Блок-Баєрс, заарештована в 1937 р. як «дружина ворога народу», перебувала в Бутирській в'язниці. Вона пам'ятала, як її зустріла охоронниця: «Вы что, снова жена? Не волнуйтесь, вас таких много здесь, – довольно дружелюбно сказала

мне охранница» [37]. Загалом, такий склад заарештованих не викликає здивування. Так, наприклад, у жовтні 1938 р. Микола Єжов та Лаврентій Берія направили Сталіну спецповідомлення, де наводили кількість заарештованих «дружин зрадників батьківщини». З 15 серпня до 15 жовтня 1938 р. було репресовано понад 18 000 «дружин ворогів народу», зокрема в Москві – більше 3 000 [334, с. 563].

Зауважимо, що серед жіночих спогадів про кількість арештанток у камері траплялися винятки. Хава Волович, перебуваючи у в'язниці м. Мена в 1937 р., звертала увагу, що камера у в'язниці була чистою та світлою й там, окрім неї, було всього шість жінок [58, с. 467].

У камерах зазвичай були старости, які могли регулювати щоденне життя ув'язнених. Наприклад, показати новій ув'язненій місце, де жінка буде спати [199, с. 42].

Жінки в ув'язненні намагалися підтримувати чистоту та порядок. Зоя Марченко пам'ятала, що в період її першого арешту жінкам було легко це зробити, адже там не було «криміналітету» [199, с. 43]. Вона згадувала, що й під час другого ув'язнення, арештантки в камері прибирали [199, с. 66].

Перебування у в'язниці виснажувало жінок не лише фізично, але й морально. Ксенія Грохотова пам'ятала: «Мне и то одно время не хотелось жить... Однажды пришло в голову: зачем мне жить? Не пойду я ни на прогулку, никуда, буду лежать. Но со мной ведь люди, хорошие люди, я не одна. Нельзя так, нельзя» [75, с. 192]. Ізидора Косач-Борисова згадувала: «День у в'язниці проходив монотонно, а вночі одноманітність порушувалась: одних забирали на допит, інших приводили з допитів» [78, с. 50]. Про монотонність днів згадувала також Зоя Марченко [199, с. 67]. А Розалія Блок-Баерс, яка провела у в'язниці три місяці, пам'ятала, що іноді їй здавалося, ніби вона залишиться там назавжди [37]. Заарештована в 1935 р. Марія Буніна, яка перебувала в Одеській в'язниці, згадувала:

«За что, за что? Одно это у меня сейчас в голове. Ничего не знаю, ничего не имею и ничего за собой не чувствую. И лишена вдруг свободы жизни и

света. Поскорее бы все выяснить, кому мы мешаем жить. Два раза в день эти щипы, которые стоят в горле, я закрываю глаза и глотаю» [45, с. 83].

Адда Войтоловська пам'ятала, що, потрапивши до в'язниці, особливо до одиночної камери, людина, приголомшена несправедливістю та беззахисністю, упадала у відчай [57, с. 51].

Проаналізовані спогади надають можливість погодитись із думкою Роберта Конквеста, який зауважує: «Умови проживання та розпорядок життя в тюрмі мало чим відрізнялися по всій країні: жахлива тіснота, недоїдання, нудьга і бруд, а в проміжках – допити» [157, с. 457].

Допити у в'язницях ставали важким моральним та фізичним випробуванням для жінок. Поширеною практикою у веденні слідства були катування та інші види фізичного й психологічного насильства. У 1936 р. Єжов у доповіді до керівного складу НКВС чітко висловив свою позицію щодо методів ведення слідства:

«Люди доходять до смішного: «А чи можу я гримнути на заарештованого, якщо він цього гідний? А раптом зірветься різкий тон моєї з ним розмови, – чи допускається це при новій конституції?» Такі міркування неправильні. Це справжнісінька нісенітниця, так можуть міркувати тільки не чекісти. Для мене абсолютно незрозуміло, як при попередньому в'язничному режимі могли допускати таку поведінку заарештованих, як наприклад І. М. Смирнова. При допиті він лаяв слідчого, але замість того, щоб посадити Смирнова в карцер і протримати в ньому 10 днів для того, щоб він відчув свою неправду, щоб, вийшовши з карцеру, з нього зійшло 10 потів, його залишають у спокої» [104].

У зашифрованій телеграмі до секретарів обласних, крайових комітетів та керівництва НКВС-УНКВС від січня 1939 р. Сталін вказував, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС було санкціоновано ЦК ВКП(б) із 1937 р. [394]. Фізичні види покарань ЦК характеризувало як «цілком правильні й доцільні». Роберт Конквест зауважує, що говорити про застосування

фізичного насилля доцільно вже з початку 1930-х рр. [157, с. 216]. Окрім того, дослідник звертає увагу, що свідчення про побиття жінок трапляються в спогадах досить часто [157, с. 216, 481]. Ізидора Косач-Борисова пам'ятала: «Я вже знала, що чоловіків катували усіх, а жінок тільки деяких. Який критерій – кого катувати, кого ні – невідомо» [78, с. 50]. Ксенія Грохотова звертала увагу, що її, як і деяких інших арештанток, не били, а лише не давали спати [75, с. 192]. До речі, заборону спати можна вважати іншою формою фізичного насильства, а також формою психологічного тиску у в'язниці. Адда Войтоловська, яка перебувала в одиночній камері, згадувала, що за нею постійно наглядали, щоб вона не змогла прилягти [57, с. 51]. Хава Волович пам'ятала, що через постійні нічні допити слідчих та режим утримування у в'язниці жінка не мала змоги спати тижнями [58, с. 470].

Адда Войтоловська згадувала специфічний метод морального насильства її слідчого Райхмана: «Как-то в другой раз Райхман берет телефонную трубку, набирает номер, веселым домашним голосом спрашивает: «Лизанька, Машура спит? Перегнись через сетку и поцелуй ее в щечку». Он не смотрит на меня, но разговор ведется для меня, бьет на материнские чувства» [57, с. 61].

Жінкам у камерах потрібно було постійно слідкувати за своїми висловлюваннями та розмовами одна з одною, адже поширеною практикою була наявність донощиків. Зоя Марченко згадувала, що вони називали донощиць – тих, хто був готовий прислужитись слідчому, – «наседками» [199, с. 42, 43].

Після оголошення вироку жінки етапами мали вирушати до табору. Розалія Блок-Баєрс так згадувала свій етап:

«После объявления «приговоров» нас сразу же повезли...на вокзал. Был конец декабря, мы почти все были без верхней одежды, так как арестовали нас летом или в начале осени, а выдать нам арестантские ватники тюремное начальство не сочло нужным. На морозе, в полутьме, под лай собак и окрики конвойных, нас, двести отупевших от горя и ужаса женщин, погрузили в теплушку, освещенную только одной свечкой. Многие плакали,

одна потеряла сознание, и вдруг какая-то женщина сильным молодым голосом затянула песню, и, тут же сочиняя слова, ее подхватили другие. Пели мы эту песню всю дорогу в Сибирь, несмотря на окрики конвойных» [37].

Вирок арештанткам могли повідомити вже дорогою до місця відбування покарання [62, с. 158]. Клавдія Каледіна-Швер, заарештована як «дружина зрадника батьківщини» (місце проживання на час арешту невідоме), згадувала свою дорогу до табору:

«Везли две недели в «телячьих» вагонах... Длинный-длинный эшелон, набитый одними женщинами... Однажды поезд остановился в поле. В вагон влез офицер, открыл планшет, стал вынимать пакет за пакетом, называл фамилии и сроки... «За что?» – этот вопрос засел мне в голову, в душу... «Восемь лет!.. Восемь!.. Восемь!.. Пять!.. Восемь!.. Восемь!.. Пять!..». Я услышала свою фамилию: – Каледина-Швер – восемь лет! Кто-то спросил: – А почему одним восемь, другим пять? «Вина» у всех одинаковая: мы – жены своих мужей, коммунистов! И многие сами коммунистки!.. Офицер помедлил с ответом, потом улыбнулся и сказал: – Любимым женам дали восемь, а нелюбимым — пять лет! Он еще шутил, этот глашатай произвола!..» [112, с. 181].

Зої Марченко перед етапуванням не сказали ні строк покарання, ні місце відбування покарання [199, с. 69]. Жінка дізналася про термін і місце свого покарання завдяки власній винахідливості. У дорозі до табору, під час зміни охорони, жінки мали кожна казати свій рік народження, статтю та строк. Зважаючи на те, що жінка свого терміну не знала, під час чергової зміни конвою вона сказала: «десять років». На що охоронець посміхнувся й відповів: «Прибавила!». На наступній перевірці жінка сказала «вісім років», на що конвойний ствердно кивнув головою [199, с. 69].

Окрім вироку, ув'язнені також не знали, куди їх етапують і де вони будуть відбувати свої покарання. Ізидора Косач-Борисова згадувала: «Одна з в'язнів...маленька жіночка, підскочила до начальника...і закричала на нього:

Куди ви нас висилаєте? Той каже: Це я не можу вам сказати. Тоді вона стиснула кулачки своїх тендітних рученят і як закричить на нього: Як то так, засилаєте ні за що, ні про що на 10 років і навіть не скажете, куди та що це мені таке буде?» [78, с. 52].

Енн Епплбом зазначає, що арештантів перевозили у вагонах двох типів: «столипінських» або товарних («телячих») [399, с. 172]. Зоя Марченко пам'ятала, що їх перевозили в так званому «столипінському пасажирському» вагоні, де всередині купе були нари, а саме купе було відділено решітками [199, с. 69]. У «столипінських вагонах» було дуже тісно, і до вбиральні мали вести конвоїри, які, траплялося, не водили ув'язнених жодного разу за день [399, с. 172]. Проте, в товарних вагонах було більше простору й «вбиральня» була у вільному доступі посеред вагону (дірка в підлозі) [399, с. 172].

Важку дорогу до табору, яка тривала два тижні, згадувала Ізидора Косач-Борисова: «Понапихали нас у звичайні товарні вагони...У підлозі посеред вагону невеличка дірка – убиральня. Чотири малих віконечок із ґратами...» [78, с. 53]. Євдокія Бондар-Гончар згадувала, що їхній етап у «телячих» вагонах тривав близько двадцять днів, а потім вона разом з іншими арештантками цілий день йшли пішки до табору [220]. Розалія Блок-Баєрс пам'ятала, що у вагонах-теплушках («телячих»), у яких їх перевозили до табору, була одна піч, біля якої жінки по черзі зігрівалися [37].

Складним випробуванням для жінок була відсутність нормального харчування. Марія Сандрацька, яка була засуджена як «дружина зрадника батьківщини» й відправлена разом із немовлям до спецвідділення в м. Томськ, пам'ятала, що їх дуже погано годували й було дуже холодно, однак гарячої води конвоїри не давали, навіть для того, щоб помити дитину [321]. Розалія Блок-Баєрс згадувала, що в дорозі їх годували оселедцем та хлібом (300 г. у день), а запивали їжу вони окропом [37]. Зоя Марченко пам'ятала, що в етапі над ув'язненими знущалися, давали їсти оселедець, але не давали

води [199, с. 69]. Загалом, про постійну спрагу в період етапу згадують багато колишніх ув'язнених [399, с. 173].

Окрім жахливих побутових умов та голоду, моральний стан жінки був ще гіршим. Колишня ув'язнена згадувала: «Восемнадцать дней мы ехали до Томска. Долгую мучительную дорогу... вспоминаю, как тяжелый кошмар. Две матери разрезали себе горло стеклом.... Одна мать сошла с ума» [321]. Марія Даниленко пам'ятала, що на одній із зупинок жінок повели до місцевої лазні. Ця подія запам'яталась їй на все життя: «До сих пор в памяти от той поездки сохранилась издевательски-пошленький хохот 18-летних конвоиров, представленных наблюдать за взрослыми моющимися женщинами. Их веселье вызывали тела, физически изуродованные голодом, горем и страхом за брошенных детей, за арестованных мужей и любимых» [80, с. 82]. На думку Роберта Конквеста, етапування виснажувало в'язнів і часто було важчим випробуванням, аніж перебування в самому таборі [157, с. 531, 532].

У дев'ятій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Донецька область» подано список донеччанок, яких було ув'язнено в Акмолінському таборі «дружин зрадників батьківщини» [298]. Список складається з біографічних довідок жінок, репресованих на території області. У довідках розміщено інформацію про рік та місце народження жінок, їх національність, місце проживання, дату засудження, вирок, дату прибуття до табору та звільнення. Нами було опрацьовано зібрані в списку дані, що надало можливість зробити деякі узагальнення. Відповідно до проаналізованих даних, у середньому етап донеччанок до табору займав близько 2-3 місяці [41, с. 84]. Дорога могла тривати й менше часу (наприклад, місяць [298, с. 595]). Проте, були й такі випадки, коли етапування могло затягнутися на 7-11 місяців або між засудженням та прибуттям до табору проходило більше року [298, с. 597, 609]. Найвірогідніше, жінки в цей період перебували в так званих пересильних транзитних пунктах [62, с. 182, 183], де могли пробути як декілька днів, так і кілька місяців [298, с. 604]. Наприклад, «політув'язнена» Хава Волович на пересильних пунктах провела півтора місяці [58, с. 473]. Ада Войтоловська –

більше року [60]. Жінки від засудження й до прибуття до табору могли деякий час перебувати як у пересильних в'язницях, так і пересильних таборах.

Відповідно до постанови ВЦВК та РНК РСФРР про утворення Виправно-трудоного кодексу РСФРР (серпень 1933 р.), жінки в пересильних пунктах мали обов'язково бути розміщені окремо від чоловіків [266]. Однак Ада Войтоловська згадувала, що в бараці Архангельського пересильного пункту, де розміщувалось 500-600 осіб, жінки перебували разом із чоловіками. Ба більше, через деякий час вона потрапила до чоловічого бараку, де з іншою арештанткою відгородила свої спальні місця простирадлами [57, с. 92, 93].

У вищезгаданій постанові зазначалось: «Помещения для лишенных свободы должны быть сухими, светлыми и достаточно просторными. Для каждого места лишения свободы устанавливается твердое штатное количество содержащихся, свыше которого ни одно лицо не может быть принято в место лишения свободы» [266]. Натомість, дійсні умови перебування на «пересильних пунктах» були зовсім іншими. Наприклад, Надія Суровцова згадувала Вологодську пересильну в'язницю: «Розрахована на тридцятьох, під кінець камера вмщувала дев'яносто чоловік... Годували брудною баландою, брудно, неохайно. Раз у смердючій рибині ми виявили гачок... У лазню не водили... Хліба явно не вистачало... З кожним днем ставало тісніше. Уже ніде було стати, проходи були суцільно заповнені людьми» [346, с. 263, 264]. У пересильних в'язницях для впорядкування життя в камері також обирали старост. Так, Надія Суровцова стала старостою у Вологодській в'язниці [346, с. 265].

Про значну кількість арештантів у пересильній в'язниці згадувала Зоя Марченко:

«Камера была полна спящими, говорящими, молчащими, плачущими, бранящимися женщинами. Вся эта масса замирала (а были там сотни женщин!), когда в очередной раз открывалась дверь и заходил дежурный со списком в руках. Происходило это несколько раз в течение дня. Наступала тишина, он выкрикивал фамилию,

женщина отзывалась, называя свою статью и срок, и поспешно, схватив кто узелок, кто чемодан, направлялась к двери. Ее место сейчас же «засасывалось», так как мест не хватало» [199, с. 70].

Жінка також перебувала й у жіночій зоні пересильного табору на Чорній річці (м. Владивосток). Вона пам'ятала, що там барак був переповнений, і хоча нари були в три яруси, її поклали спати посеред бараку на підлозі [199, с. 70]. У своїх спогадах вона зазначала, що через довготривалий переїзд та все пережите у в'язниці й етапі вона дуже ослабла [199, с. 70, 71]. До речі, у цьому таборі вона познайомилась із Надією Суровцовою й жінки дуже зблизились. На думку Зої Марченко, це відбулось тому, що обидві вони були з України [199, с. 77].

Умови перебування в камері в'язниці, вагонах етапу та на пересильних пунктах були жахливими як для жінок засуджених як «вороги народу», так і для «членів сімей зрадників батьківщини». До таборів жінки потрапляли фізично й морально виснаженими. Проте, це був лише перший етап складних випробувань, які чекали їх у подальшому.

3.2. Умови утримання в таборах ГУЛАГу

Станом на 1940 р. система ГУЛАГ об'єднувала 53 табори з тисячами табірних відділень та пунктів [132, с. 213]. За офіційними документами, станом на 1 січня 1939 р. у таборах було 1 289 491 ув'язнених, із них 107 319 – жінок [336]. Галина Іванова зазначає, що загалом у 1940 р. у таборах перебувало 213 278 жінок, а загальна кількість в'язнів становила – 1 239 077 [132, с. 214]. Жінки, які були засуджені як «вороги народу», відбували покарання в різних відділеннях ГУЛАГу: Північний залізничному, Біломор-Балтійському, Воркутинському, Північно-Східному, Карагандинському виправно-трудовах таборах тощо.

Натомість, «дружин ворогів народу» вважали «особливо-небезпечними» злочинцями і їхнє перебування в загальних таборах було

небажаним [172, с. 55]. Тому широкомасштабна кампанія з репресування «дружин і дітей зрадників батьківщини» (після прийняття наказу № 00486 було репресовано близько 18 тисяч жінок [81]) потребувала створення спеціальних місць ув'язнення.

На початку операції № 00486 жінок відправляли до спеціального відділення Темніківського виправно-трудового табору [279, арк. 25], розташованого в Мордовській АРСР, де у вересні 1937 р. було організоване перше відділення для «членів сімей зрадників батьківщини» [81]. Спеціальні табори в Караганді та Західному Сибіру, які призначалися для «дружин зрадників батьківщини», тоді ще не були добудовані. Ще одне спецвідділення було відкрито біля м. Томськ (Новосибірська область, РСФРР) [81]. На початку 1938 р. було відкрито найбільший спеціальний табір для «ЧСИР» – Акмолінський табір «дружин зрадників батьківщини». Перші етапи засуджених прибули туди на початку січня 1938 р. [213]. Тамара Вронська зазначає, що різноманітні документи (звіти ГУЛАГу, матеріали слідчих справ, виписки рішень особливої наради тощо) свідчать про те, що таборів, у які направляли «дружин зрадників батьківщини» було значно більше [62, с. 184].

До 1930 р. режим утримування в таборах здебільшого регулювався наказами та інструкціями ОДПУ [337]. Першим документом, який регулював діяльність виправно-трудова таборів на початку 1930-х рр., була Постанова РНК СРСР «Про утвердження положення про виправно-трудова табори» від 7 квітня 1930 р. [268]. Другим став Виправно-трудова кодекс РСФРР 1933 р. [95, с. 205]. Михайло Детков зауважує, що наявність двох нормативних актів на початку 1930-х рр., які регламентували порядок покарання кримінального злочину у вигляді позбавлення волі, призвело до відсутності єдиного курсу реалізації виправно-трудова політики [95, с. 205]. Окрім того, ці документи по-різному визначали обсяг прав ув'язнених та умови відбування покарання, що створювало умови для утисків прав арештантів [95, с. 205]. Дослідник прослідковує порушення прав на прикладі регламентації порядку та умов надання побачень ув'язнених із їх родичами. Так, Виправно-трудова

кодекс передбачав право та порядок надання побачень, натомість, у постанові від 1930 р. констатовалася лише можливість зустрічей, за наявності відповідної інструкції табірної адміністрації [95, с. 206].

У 1934 р. постановою ЦВК та РНК СРСР діяльність головного управління виправно-трудових таборів НКЮ РСФРР було зупинено, а всі місця позбавлення волі було передано головному управлінню виправно-трудових таборів НКВС, у складі якого утворився відділ місць позбавлення волі [337]. Проте, лише в 1939 р. було введено в дію наказ НКВС СРСР № 00889 про прийняття «Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах НКВС СРСР» [337]. Енн Ешплбом звертає увагу на різницю двох документів: постанови РНК СРСР «Про утвердження положення про виправно-трудові табори» від 7 квітня 1930 р. та «Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах НКВС СРСР» від 1939 р. У першому правила утримання арештантів розписано схематично та дещо розпливчато, у другому – докладно. Дослідниця пояснює, що в «перше експериментальне десятиліття» ГУЛАГу розробники інструкцій не намагалися визначити, як мають бути влаштовані табори, і лише поверхово торкалися питання поведінки ув'язнених. В інструкції від 1939 р. навпаки було докладно охоплено практично всі сторони табірної життя – від способу побудови бараків до повсякденного режиму життя ув'язнених [399, с. 190].

Ув'язнених за «політичні злочини» відправляли відбувати покарання у віддалені райони СРСР. Відповідно до Виправно-трудового кодексу, «контрреволюційні злочинці» мали відбувати покарання у «виправно-трудових колоніях масових робіт», що знаходяться у віддалених місцевостях та призначені для найбільш «соціально-небезпечних» ув'язнених [266]. У тимчасовій інструкції від 1939 р. також було зазначено, що засуджених за «контрреволюційні злочини» потрібно направляти в табори у віддалених місцевостях [276].

Оксана Кісь, досліджуючи жіночий досвід повсякдення українок у ГУЛАГу в період 1940-х – 1950-х рр., підкреслює, що житлові умови та

санітарно-гігієнічний стан у бараках могли суттєво відрізнятись в різних таборах та в різні періоди залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників: рівня матеріального забезпечення конкретного підрозділу ГУЛАГу чи географічно-кліматичних умов регіону – до особистих рис начальника табору й охоронців, встановлених неписаних правил, чинних тоді норм тощо [148, с. 98].

Тамара Вронська зауважує, що прибуття жінок до табору супроводжувалося такою ж принизливою процедурою, як і у в'язниці одразу після арешту, а саме: підрахунком арештанток, обшуком, так званими дезінфекційними процедурами тощо [62, с. 183]. Жінки з особливим жахом та відразою згадують «дезінфекційні процедури» у вигляді гоління всіх частин тіла, адже часто їм доводилось роздягатися та оголеними чекати своєї черги на очах охоронців-чоловіків [399, с. 183]. Після цього був процес перевдягання, під час якого жінок одягали, здебільшого, у стару та зношену форму й так знеособлювали їх і підкоряли тамтешньому режиму [62, с. 183]. Хава Волович згадувала, що кожна ув'язнена в таборі мала отримати власний номер. На думку жінки, ці номери позбавляли арештанток імені, прізвища, віку й перетворювали їх у тавровану худобу [58, с. 492]. Адда Войтоловська згадувала, що іноді табірне начальство дозволяло по суботах одягати сукні, привезені з дому [57, с. 211]. Окрім того, після прибуття до табору жінки мали пройти медичний огляд, який у подальшому впливав на вибір роботи для ув'язненої [268].

Зовнішній вигляд таборів здебільшого був однаковим. Відповідно до документів, які регулювали умови утримання в ГУЛАГу, табірний пункт мав бути ізольований: парканом із дроту; парканом-частоколом; суцільним дерев'яним парканом. Було зазначено, що дерев'яний паркан має бути достатньої міцності, а колючий дріт має бути постійно натягнутим [276]. Форма табірнього пункту мала бути прямокутної чи квадратної форми, для кращого нагляду охоронців за табором [276]. Розглянемо, для прикладу, структуру побудови Акмолінського табору, яка загалом не відрізнялася від інших таборів

системи ГУЛАГу. Сукупність бараків (зона) була огорожена двома рядами колючого дроту, поміж яких бігали собаки для охорони. Як згадувала Ольга Кучумова, у таборі було дванадцять бараків: «Баракі сгрупировані, их дванадцять. Так вместе они обнесены двумя рядами колючей проволоки, между этими рядами на длинных цепях бегают громадные собаки, вымуштрованные овчарки со страшными мордами, могильную тишину степи время от времени разрывает их хриплый лай» [179].

У таборах було встановлено вишки для денного та нічного огляду та охорони зони [276]. Ада Войтоловська, яка перебувала в таборі «Кочмес» (Воркутинські табори), згадувала в спогадах, що табірну зону було огорожено колючим дротом і було чотири охоронці з рушницями на чотирьох вишках [57, с. 172]. В Акмолінському таборі вишок також було чотири в кожному кутку табірної огорожі [265, с. 67]. У самому таборі перебували лише арештантки [246, с. 38]. Керівництво (начальник табору, два-три офіцери, а також вартова команда) жили близько до зони, але поза колючим дротом [265, с. 69]. Олена Мамаєва писала в спогадах, що всередині табору не було жодного конвою та не відчувалося ніякого керівництва [199, с. 78].

Ув'язненим за «контрреволюційні злочини» («шпигунство», «зрада батьківщини», «диверсія», участь у «контрреволюційних троцькістських, зінов'євських, правих» організаціях, а також інших «антирадянських» організаціях, учасникам «фашистських» та «націоналістичних» організацій, «перебіжчикам», членам «антирадянських» партій (меншовики, есери та ін.) та іноземцям, незалежно від складу «злочину») категорично було заборонено безконвойне пересування за межі зони [276]. Щодо ув'язнених «членів сімей зрадників батьківщини» на початку 1940 р. було видано циркуляр Головного управління виправно-трудова таборів НКВС СРСР до керівників таборів, у якому було надано деякі роз'яснення режиму утримання цієї категорії репресованих [382]. Зазначалося, що до переліку ув'язнених, засуджених за «контрреволюційні злочини», треба зараховувати «членів сімей зрадників батьківщини», засуджених на більший термін, ніж 5 років [282].

Натомість «членам родин зрадників батьківщини», засуджених терміном на 5 років, зі згоди табірної керівництва дозволявся безконвойний вихід за межі табору, за умови, що ув'язнена не проводила «антирадянську» чи дезорганізаційну діяльність у таборі та перевиконувала виробничу норму тощо [282].

Пересування без охорони допускалося лише за наявності перепустки, підписаної керівництвом [276]. Галина Семьонова, яку було засуджено до 8 років ув'язнення як «дружину ворога народу», отримала єдину на весь табір перепустку, за допомогою якої можна було виходити за зону. Однак, під наглядом одного охоронця [144, с. 375].

Оксана Кісь зауважує, що для жінок після перебування у в'язничних камерах та важких обставин етапу умови життя в таборах спочатку здавалися суттєво кращими, бо вони мали можливість виходити на свіже повітря, на відкритий простір та денне світло [148, с. 92]. Зоя Марченко, наприклад, потрапивши до таборів на Колимі, згадувала: «Нас, приехавших после тюрем, этапов, тесноты и духоты, буквально пьянила возможность свободно дышать воздухом. Мы были рады любой работе» [199, с. 82].

Жінки в ГУЛАГу жили в бараках. Ірина Безбородова зауважує, що ув'язнені жили в кращому випадку в брудних, переповнених бараках, а найчастіше – у наметах та землянках, навіть узимку [138, с. 42]. Зазвичай, бараки в ГУЛАзі були побудовані з дерева [399, с. 199]. Однак, в Акмолінському таборі бараки були побудовані із саману [199, с. 78; 177, с. 92]. Колишня ув'язнена згадувала, що самани були великими та схожими на цеглу, але склалися із суміші глини, соломи, а також коров'ячого добрива [153, с. 19].

Стан бараків у ГУЛАГу рідко відповідав навіть тим мінімальним стандартам, які були офіційно встановлені [399, с. 200]. Через велику кількість людей у приміщеннях бараків було душно, а повітря завжди затхле. Надія Суровцова, яка відбувала покарання в таборі Ельген на Колимі, згадувала, що побутові умови були жахливими: «Мы лежали как шпроты, непрерывно

ощущая тело соседки. Было жарко и душно... Стоны, вскрикивания, тяжелый храп, дыхание сотен людей и бессонница...» [345, с. 254]. Через брак їжі в Акмолінському таборі жінки варили собі юшку з тих залишків їжі, що знаходили на табірних смітниках, тому запах був ще більш неприємним [80, с. 83]. Марія Даниленко згадувала, що через це конвоїр ніколи не заходив до бараку, щоб перерахувати арештанток; зазвичай, просив це зробити когось із чергових-арештанток, які були в бараку [80, с. 82]. Ада Войтоловська пам'ятала, що їхній барак був звичайною кінною стайнею, адже цей табір проєктувався як овочево-тваринницький радгосп [57, с. 173]. Жінка пояснювала, що через велику кількість ув'язнених із таких побудов зробили барак, що, до речі, було не погано, бо приміщення було просторим і там було чим дихати [57, с. 173].

Бараки, зазвичай, були переповнені. Арештантки Акмолінського табору по-різному згадують про максимальну кількість людей, яку міг умістити барак. Галина Колдомасова пам'ятала, що бараки були розраховані на 300 осіб кожний [153, с. 19], але інші зазначали, що барак уміщував не більше 200 жінок [265, с. 68]. Майже всі жінки наголошували на тому, що ті постійно були переповненими й місця завжди не вистачало. Так, за словами Марії Даниленко, у її бараці проживало 360 жінок [80, с. 83]; Ольга Кучумова ж зазначала, що бараки було наповнено вщент [179].

Цікаво, що арештантки табору для «дружин зрадників батьківщини» у Мордовській АРСР пам'ятала, що бараки було заповнено за різним принципом: в один селили жінок із великих міст радянських республік, в інший – представниць окремої національності, наприклад, грузинок [73, 195].

Енн Еплблом зазначає, що опалення й освітлення в таборах могли суттєво відрізнятися, хоч і були здебільшого примітивними [399, с. 201]. Ада Войтоловська згадувала, про слабо освітлений барак [57, с. 186]. Приміщення могли освітлювались за допомогою газових ламп. Їх могло бути дві чи три на весь барак [179].

В Акмолінському таборі для опалення в бараках, здебільшого, стояла одна піч [343, с. 34]. Виробляли її із саману, а також цегли, мала вона квадратну

форму [179]. Єдиним засобом опалення всього табору, коли морози взимку падали нижче п'ятдесяти градусів, був очерет [46, с. 120]. Байрана Лур'є згадувала, що тепла від очерету вистачало ненадовго й на світанку було настільки холодно, що волосся жінок примерзало до вікон [127, с. 137]. Жінки самі заготовлювали собі запаси очерету [179]. Вони по 12-14 годин на день рубали його на крихкому льоду [402, с. 428]. Деякі з них, пам'ятала Шаріфа Нураліна, збирали очерет уночі через те, що вдень вони працювали на табірних роботах [225, с. 102]. Але, на жаль, жінка не згадувала, як арештантки могли виходити за табірну зону вночі.

Ув'язнені ГУЛАГу спали на нарах – голих дерев'яних дошках [20]. Зазвичай нари мали два яруси. У більшості змішаних жіночих таборах (і в чоловічих також), де відбували покарання як «політичні», так і «кримінальні» злочинці, складалася неформальна ієрархія між ув'язненими [399, с. 203]. За нею формувалася група арештантів, сильніших за інших, яка визначала правила всередині табору й конкретно всередині бараку, наприклад, хто й де буде спати, кому дістанеться краще місце [399, с. 203]. Натомість, зважаючи на «контингент», який перебував в Акмолінському таборі, та виходячи зі спогадів жінок, можна вважати, що в цьому таборі такого не було. Наприклад, із місцями в бараці вирішували так: здебільшого, молоді жінки розміщувались на другому ярусі нар і залишали перший ярус літнім жінкам [20]. В Акмолінському таборі в різних бараках нари розташовувались по-різному. За словами Маріанни Анцис, вони простягалися вздовж стін [20]. Інші писали, що спальні місця розташовувались посередині бараку.

Відповідно до постанови РНК СРСР «Про утвердження положення про виправно-трудова табори» від 7 квітня 1930 р., ув'язненим ГУЛАГу мали надавати постільну білизну [268]. У таборах здебільшого таких умов не дотримувались. Ксенія Грохотова, що перебувала в таборі на Далекому Сході, пам'ятала, що в жінок були лише матраци, які вони набивали сіном чи травою [75, с. 195]. Однак твердість дерев'яних дошок все одно відчувалася [179]. Хоча Зоя Марченко пам'ятала, що в Колимському таборі їм

обов'язково треба було прибирати зранку свою постільну білизну, бо за безлад – карали [199, с. 82]. Проте такі спогади радше є винятком.

Більшість жінок пам'ятали, що стан бараків був непридатним для проживання. Проте, за словами небагатьох арештанток Акмолінського табору, умови проживання в деяких бараках здавалися їм нормальними, навіть з елементами «комфорту», такими, як, наприклад, зручні спальні місця [250, с. 25]. Скажімо, Катерина Кустова згадувала, що в її бараці на нарах були матраци та ковдри [177, с. 92]. «Утром барак оказался светлым и чистым помещением, с окнами на обеих длинных сторонах», – писала Олена Мамаєва [194, с. 78]. Про різний стан бараків у таборі Ельген на Колімі згадувала Надія Суровцова: «Бараки були різні... Вишивальниці і артистки самодіяльності жили в дуже затишному чистому приміщенні, з безліччю гарних речей... У другому бараківі не було ліжок. В ньому були традиційні подвійні нари, але в кожній було своє місце, вибране за власним бажанням» [346, с. 292, 293].

У самому бараці був «розподіл праці». У кожному з них з арештанток обиралися старости, а також чергові на кожен день. Особливо це було поширено у відділеннях, де відбували покарання «члени сімей зрадників батьківщини». Таку систему ієрархії в бараці пам'ятала Маріанна Анцис [20]. За розповідями Капіталіни Поль, старосту обирало табірне керівництво і її обов'язки були досить широкими:

«Поддерживать в бараке установленный порядок, улаживать конфликты между обитательницами барака, проводить вечернюю проверку, получают и распределять задания на работу; в общем осуществляют многогранную связь между заключенными и лагерным начальством» [265, с. 68, 69].

Таку систему простежуємо і в іншому таборі для «дружин зрадників батьківщини». Людмила Грановська, яка відбувала своє покарання в Мордовському таборі, пам'ятала, що їхній табір був ніби «жіночою державою» зі своїм самоуправлінням: «В каждом отделении барака была избранная нами староста, она назначала ежедневно группу женщин для работы в столовой, в

бане, в прачечной и по уборке помещений» [73, с. 195]. Розалія Блок-Баєрс, що перебувала в таборі біля м. Томськ, також згадувала, про обрання старости бараку [37]. Загалом, у таборах ГУЛАГу обрання старост у бараках було поширеною практикою. Так, Надія Суровцова згадувала, що староста їх бараку завжди була чудово одягнена й ніколи не працювала на загальних роботах [346, с. 308].

Зауважимо, що жінки в таборах могли жити не лише в бараках. Так, Галина Коваленко згадувала, що на Колимі їх відправили добудувати каркас майбутньої швацької фабрики. Арештанток помістили жити саме в цьому недобудованому каркасі, так як інших помешкань не було [152, с. 236].

У згаданому наказі НКВС СРСР № 00889 про прийняття «Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудовах таборах НКВС СРСР» від 1939 р. зазначалося, що на території табірної відділення має бути в наявності доброякісна та зручновидобувна питна та господарська вода [276]. Однак, Надія Суровцова згадувала, що в таборі постійно відчувався брак води і тому після робочого дня арештантки купалися в озері, але табірне керівництво із часом заборонило це: «Запрещаю! (павза) бригаді, що працює на полі коло ставка, забороняю мити руки, ноги і прочіє мелочі» [220]. Жінка зауважує, що бруд і брак води в таборі був ще гіршим за голод та надмірне напруження [220]. «Політув'язнена» Ксенія Грохотова також пам'ятала, що взимку хоч інколи, але дозволяли ходити до бані, а влітку – ні: «Летом отправят в степь – и никакой бани. Только в речке где-то помоешься и все. Вот такая жизнь была» [75, с. 195]. Зоя Марченко згадувала, що ув'язнених обов'язково водили до бані один раз на 10 днів [199, с. 83].

Майже у всіх таборах гулагівського «архіпелагу» їжа була в мізерній кількості. Норми харчування в'язнів таборів часто змінювались залежно від матеріально-фінансових можливостей у той чи той період радянської історії. Так, наприклад, у роки війни чи голоду в країні вони були нижчими, потім могли підвищуватись [138, с. 46]. Документи щодо харчування арештанток у таборах, показують, що загалом норми харчування були недостатніми для

людей, зайнятих важкою фізичною працею. Проте, навіть цих низьких норм не було дотримано в місцях ув'язнення [138, с. 46]. Хава Волович так пам'ятала про раціон у Північному залізничному виправно-трудоному таборі: «Отвратительная баланда из сечки, приправленная постным маслом» [58, с. 474]. Із плином часу якість їжі лише погіршувалась, зауважувала жінка: «Пища с каждым днем становилась хуже. Часто по три дня и хлеба не бывало. Дважды в день литр жидкой сечки на первое и пол-литра густой – на второе», – згадувала жінка [58, с. 476].

Ірина Безбородова звертає увагу, що в 1939 р. норма харчування в таборах визначалась у 2 000 калорій, але виконувалась вона лише на 65-70 % [138, с. 47]. У статті 113 «Тимчасової інструкції про режим утримання арештантів у виправно-трудомих таборах НКВС СРСР» від 1939 р. зазначалось, що для ув'язнених, які перевиконують встановлену норму виробітки, можливі різноманітні «заохочення», наприклад, видача премії як грошової, так і натуральної [276]. За даними Роберта Конквеста, у Колимських таборах за повне виконання норми виробітки давали 800 грамів хліба, за невиконану норму – 500 [157, с. 555]. Ксенія Грохотова згадувала, що в таборі обов'язково треба було працювати, щоб заробляти на хліб [75, с. 195]. Олена Мамаєва пам'ятала, що в Акмолінському таборі, якщо арештантка не виконувала відповідну норму, отримувала 400 г хліба [194, с. 80]. Вазіпа Майжолова-Куленова, яка була «трьохсотницею» (виконувала норму на 300%), за перевиконання отримувала цілий кілограм хліба [192, с. 173].

Ксенія Грохотова згадувала, що їх годували три рази на добу: зранку та ввечері годували «баландою», на обід, зазвичай, давали кашу [75, с. 195]. Жінка зауважувала, що тих, хто працювали на лісоповалі, годували два рази на день, бо обід туди не возили [75, с. 195]. Хоча в згаданій тимчасовій інструкції про режим утримання в таборах від 1939 р. зазначалося, що адміністрація табору мала організувати своєчасну доставку та роздачу обіду на місці роботи віддаленій від пунктів харчування [276].

На думку Олександра Солженіцина, жінка краще могла перенести голод у таборі, тому що вона може насититися меншою кількістю їжі й витримувати голод [330, с. 148]. Але спогади ув'язнених жінок показують, що арештантки відчували такий же нестерпний голод, як й ув'язнені чоловіки ГУЛАГу. Наприклад, Галина Степанова-Ключникова наголошувала: «И еще у нас был голод. Он всегда был с нами» [343, с. 42]. Людмила Грановська пам'ятала, що її раціон зазвичай складався з каші, супу та хліба [73, с. 196].

Лариса Якубова та Яна Примаченко зауважують, що «денний раціон ув'язнених Акмолінського табору становив черпак баланди, кусень чорного хліба, кілька ложок рідкої каші на воді» [402, с. 428]. Вазіпа Майжолова-Куленова згадувала, що годували два рази на добу гарячею їжею, а на обід давали одну булку та чай [192, с. 173]. «Гарячим» у таборі вважалася напівжирна миска супу чи черпак каші [225, с. 102]. Шаріфа Нураліна писала, що одним з основних складників меню арештанток було пшоно [225, с. 102]. Каші на одну жінку припадало трохи більше, ніж чайна ложка [343, с. 42]. Хліб жінкам видавали або вранці, або після роботи, кількість завжди була різною. Але його завжди було мало, що підтверджують слова Зінаїди Бушуєвої: «Не знали, что делать с хлебом: съеть утром или оставить на вечер» [46, с. 120].

Арештантки намагалися знайти способи прогодувати себе, аби вижити. Для того, щоб не померти з голоду, вони знаходили залишки їжі на табірних смітниках і варили собі з них юшку [80, с. 83]. Ці залишки, що їх знаходили жінки, очевидно, недоїдки від табірної керівництва, бо тих, на відміну від ув'язнених, годували пристойно.

Щоб витримати такі умови життя та перемогти голод, жінки допомагали одна одній. Надія Суровцова згадувала: «На сусідній койці лежала гарна битовичка, яка працювала в їдальні й користувалася симпатією начальника. Не пам'ятаю, що я їй зробила, але вона часто, ідучи на нічну зміну, засовувала мені під подушку здобну білу булочку» [346, с. 304]. Галина Семьонова, яку табірне керівництво призначило головним інженером проекту побудови двох сироварних заводів, мала пропуск за зону, і їй одного разу вдалося роздобути та

пронести через охорону великий шматок сиру, який вона віддала змореним голодом жінкам [144, с. 375]. Ті ув'язнені, які не працювали на загальних роботах, отримували зазвичай більше їжі, тому віддавали свій хліб іншим жінкам. Вазіпа Майжолова-Куленова згадувала, що ділилася хлібом із непрацевдатними жінками, які на подяку в'язали їй теплі речі [192, с. 173]. Жінки, які працювали на табірних городах, могли прогодувати себе й інших ув'язнених тим, що крали на роботах [80, с. 83].

У таборах ГУЛАГу організовувались ларьки [266]. Про один із таких ларьків пам'ятала Надія Суровцова. Розраховувались ув'язнені чи за допомогою надісланих із дому грошей, чи з власного заробітку [346, с. 295]. Арештантам ГУЛАГу мала виплачуватись заробітна плата, бо згідно з Виправно-трудоим кодексом РРФСР, ув'язненим у розпорядження видавалося 75% заробітку [266]. Одна з колишніх арештанток Акмолінського табору згадувала про маленький магазин на території табору, де можна було за гроші купити часник, цибулю, льодяники чи пряники [343, с. 43]. Також про наявність крамнички пам'ятала Олена Мамаєва. Вона купувала там печиво [194, с. 80].

У положенні про виправно-трудоі табори від 1930 р. зазначалося, що ув'язнені мають право отримувати грошові перекази, поштові посилки та передачі [268]. За тимчасовою інструкцією режиму утримання ув'язнених ГУЛАГу від 1939 р., арештантам, звинуваченим за «контрреволюційні злочини», було дозволено отримувати пакунки один раз у 3 місяці [276]. Ксенія Грохотова згадувала: «Кому-то посылали посылки, но не всем и очень даже редко» [75, с. 195].

Анатолій Наумов, син однієї з колишніх арештанток Акмолінського табору, зазначав, що мати іноді відправляла гроші з табору додому, а також він міг надсилати їй гроші та пакунки [218, с. 15]. Отже, пакунки, які висилали рідні засудженим, були одним зі способів витримати голод. Проте дозвіл на отримання пакунків, наприклад, «дружини ворогів народу» отримали лише в травні 1939 р. [280, с. 251]. Колишня ув'язнена в грудні 1942 р. просила своїх рідних, щоб їй надіслали: «Никаких шоколадов и деликатесов... Если сможете

понемногу собрать и засушить черные сухари (из хлеба) и сахару немного (если сможете достать), чеснок, из продуктов все» [218, с. 15].

Відсутність одягу та взуття була другою постійною проблемою табірною життя. У положенні про виправно-трудова табори зазначалося, що арештантам «по мере необхідности» мають видаватися одяг, взуття, білизна [268]. Однак, на практиці ситуація із забезпеченням арештанток необхідними речами була катастрофічною [138, с. 46]. Ізидора Косач-Борисова згадувала, що в Онезькому виправно-трудова таборі жінки, працюючи у швацькій майстерні, нового там нічого не шили, а лише «латали старі лахи» [78, с. 59]. Ірина Безбородова зауважує, що внаслідок прокурорської перевірки умов утримання арештантів у ГУЛАГу було виявлено, що в найбільших таборах – Байкало-Амурському, Далеко-Східному, Ухтпечорському, Уссурійському – теплим одягом та взуттям арештанти були забезпечені лише на 50 % [138, с. 47].

Специфіка радянських виправно-трудова таборів передбачала, що головним складником повсякденного життя арештантів була щоденна праця. Вона займала більшу частину часу життя в'язнів у таборі. Енн Епплбом зазначає, що була різниця в характері роботи в ГУЛАзі як між таборами, так і всередині кожного табору [399, с. 217]. Відповідно до положення про виправно-трудова табори від 1930 р. ув'язнених було поділено на три категорії, залежно від їх соціального походження та характеристики здійсненого «злочину» [268]. Метою такого розподілу було «забезпечення умов більш послідовного та доцільного досягнення завдань виправно-трудова таборів». До перших двох категорій було віднесено робітників, селян та службовців, засуджених до 5 і більше років. До третьої категорії – засуджених за «контрреволюційні злочини» та всіх «непрацездатних елементів». Також для ув'язнених передбачалося три види режиму: початковий, полегшений та пільговий. Загалом до новоприбулих ув'язнених застосовувався початковий (найжорсткіший) режим. Для ув'язнених першої та другої категорії він тривав не більше пів року та року, а для «контрреволюційних злочинців» – не менше двох років. Початковий режим передбачав, що арештанти мають працювати лише на загальних роботах. Вид

роботи, яку жінки виконували в таборах, залежав від низки чинників: медичного огляду, приналежності до однієї з категорій, відповідного режиму та спеціальністю ув'язненого. Ураховуючи це, арештанток направляли на: загальні роботи; на роботи в установи, підприємства, промисли, лісозаготівлі та ін.; на роботу з адміністративно-господарського управління табору. Однак, у документі зазначалося, що засуджені за «контрреволюційні злочини» (тобто за третьою категорією), не можуть обіймати адміністративно-господарські посади [268].

У тимчасовій інструкції щодо режиму утримання арештантів від 1939 р. «політв'язням» було заборонено працювати в апараті управління табору [276]. В апараті табірних підрозділів (відділень, табірних пунктів) було дозволено призначати на роботу засуджених за «шкідництво», «антирадянську агітацію», «саботаж», «недонесення». Також ці категорії репресованих можна було призначати на інженерно-технічні посади, але не керівниками. Інші категорії політичних ув'язнених можна було призначати на інженерно-технічні посади лише з дозволу керівника табору. Також зазначалося, що можна призначати на посаду лікарів, засуджених за «контрреволюційні злочини», які мають відповідну спеціальність [276]. Відповідно до таких інструкцій, висновуємо, що більшість «політв'язнів» працювали саме на загальних роботах. Ізидора Косач-Борисова звертала увагу, що в Онезькому таборі ту чи ту роботу для ув'язнених обирали «битовики» (засуджені за відносно дрібні порушення (крадіжки з місця праці, спекуляцію тощо) – П.Б.) [78, с. 61].

Питання, на якій роботі буде працювати «дружина зрадника батьківщини», залежало від двох чинників. Перший – стан здоров'я. Після прибуття до табору та проходження медичної комісії відбувався розподіл на різні роботи за станом здоров'я. Шаріфа Нураліна пам'ятала, що цю комісію було створено із самих арештанток [225, с. 102]. Другим чинником, що впливав на твоє «місце роботи» в таборі, була освіта ув'язненої. Коли табірне керівництво вирішило будувати два заводи (один сироварний, інший – невідомо), Галину Семьонову, яка за освітою була інженером-хіміком,

призначили керувати проектом [144, с. 375]. Така посада не звільнила її від загальних робіт.

Олександр Солженіцин звертає увагу, що негативним аспектом таборів, призначених окремо для жінок, було те, що всі загальні роботи вони мали виконувати самі [330, с. 151]. Про роботу жіночої бригади згадувала Ада Войтоловська:

«На жєницинах лежала вся строительная работа...рыли котлованы, карьеры в районе вечной мерзлоты и выкидывали землю из них на поверхность, таскали ее к объектам строительства и на потолок, заготовляли и обрабатывали весь стройматериал — баланы, доски, финстружку, гвозди, строили дома, крыли крыши, клали печи, штукатурили постройки снаружи и изнутри, белили, красили. Будущие дома рождались в лесу и руками жєницин-демиургов превращались в жилые помещения: баню, ясли, бараки, кухню, столовую, клуб, скотные дворы, электростанцию, больницу. Почти весь Кочмес построен женской бригадой» [57, с. 185].

Роботи були різного виду. Ксенія Грохотова пам'ятала, що вони з трьома іншими жінками мали завантажувати дерев'яні колоди на машини й працювали увесь світловий день [75, с. 194]. Хава Волович займалася разом з іншими ув'язненими тим, що знімали з болота рослинний шар: «Этот слой, толщиной в полметра, пропитанный гнилой болотной водой, лопатами резали куски и на носилках, где по щиколотку, а где по колено в воде, несли метров за сорок — пятьдесят в сторону» [58, с. 474]. Ізидора Косач-Борисова працювала на вирубуванні лісу [78, с. 56]. Наприкінці 1930-х рр. найбільшою центральною галуззю в економіці ГУЛАГу була лісова галузь [337].

Галина Коваленко працювала на будівництві першого багатопверхового житлового будинку на Магадані [152, с. 236]. Про такий вид роботи згадувала й інша ув'язнена. Зоя Марченко пам'ятала, що їй, як «політичній», можна було працювати лише на загальних роботах на території зони чи під конвоєм у місті. Вона довгий час працювала на будівництві, укладала цеглу тощо. Пізніше її

щоденна праця кардинально змінилася. Жінку було відправлено працювати до готелю прибиральницею [199, с. 82].

Відповідно до положення про виправно-трудоі табори від 1930 р. робочий день арештантів не міг перевищувати 8 годин, за деякими винятками (сезонний характер робіт чи, в особливих випадках, із дозволу народного комісара праці тощо) [268]. Натомість, Зоя Марченко пам'ятала, що насправді їхній робочий день тривав 15 годин, а вихідних не було зовсім [199, с. 82].

Маємо свідчення, що жінки, які відбували ув'язнення у звичайних таборах, сумлінне виконання до щоденної важкої праці сприймали як спосіб звільнитися достроково. Хава Волович пам'ятала про жінку, з якою працювала на загальних роботах:

«Я оказалась в паре с седовласой, очень худой женщиной. Задыхаясь, она торопливо накладывала на носилки целую гору торфяника и, спотыкаясь, тащила носилки за передние ручки, а я спотыкалась следом за ней.

Зачем вы так надрыгаетесь? – спросила я у своей напарницы.

На днях на разводе, – сказала она, – начальник объявил, что ударники получают досрочное освобождение» [58, с. 474].

Загальні роботи в Акмолінському таборі, як і всюди в ГУЛАзі, були тяжкими для жінок. Тривали вони також від «світанку до світанку» [225, с. 102].

Перші етапи жінок у грудні 1937 – січні 1938 р. прибули до недобудованого Акмолінського табору [402, с. 428]. У телеграмі керівника ГУЛАГу Матвія Бермана до наркома внутрішніх справ Казахстану та начальника УНКВС Західно-Сибірського краю було зазначено, що для швидшого утворення таких таборів найбільш доцільно організувати їх на базі наявних трудових селищ та використовувати вільні приміщення чи не повністю заселені, які можна швидко звільнити [81]. Першим завданням для жінок стало будівництво їдальні, котельні та бані [194, с. 78]. Крім того, арештантки почали добудовувати саманні бараки [402, с. 428]. За словами Марії Даниленко, улітку 1938 р. жінки побудували 19 будівельних об'єктів: їдальню, зерносховище,

водокачку, ферму для худоби тощо [80, с. 82]. Ті жінки, які першими прибули до табору, надалі не працювали на загальних роботах. Сарра Наумова приїхала одним із перших етапів: табірна адміністрація співпрацювала саме з такими ув'язненими, і становище в таборі в неї було кращим, аніж у більшості жінок [218, с. 15]. Вона була нормувальницею [218, с. 15]. Колишня арештантка в спогадах не пояснювала, чому керівництво так ставилось до жінок, що прибули в перших етапах. Можливо, це могло залежати від того, що жінки, які першими почали освоювати табір, часто виявляли ініціативу в розбудові табору, згодом отримували більше досвіду й тому табірне керівництво трималося саме за них. Наприклад, Маріанна Анцис із групою інших арештанток одразу почала співпрацювати з керівництвом. Вона намагалась домовитись із табірною адміністрацією, щоб у таборі активніше організовували промисловість для забезпечення роботою всіх ув'язнених табору [20]. Жінки Акмолінського табору працювали в бригадах саманщиць. Вони по 12-14 годин на день тягали саманну цеглу [402, с. 428]. Галина Семьонова згадувала, що для неї це була дуже важка робота, на якій вона ледве не померла [144, с. 375]. Також жінки працювали на цегляному заводі, де тягнули візок із глиною та цеглою [133, с. 42]. Юрій Ігнаткін згадує зі слів матері Марії Ігнаткіної, арештантки Акмолінського табору, що «в лагере мать работала на разгрузке вагонов с мукой, солью и другими грузами» [133, с. 42]. Деякі жінки займалися риттям ариків. «Весь световой день мы перекапывали твердую, почти каменную землю, сажали, рыли канавы под арыки», – описувала Шаріфа Нураліна [255, с. 102].

Ще одним різновидом загальних робіт в «АЛЖИРі» була заготівля очерету [245, с. 34]. Працювали жінки на озері по 10 годин на день [20]. Маріана Анцис зауважувала, що вони з товаришками намагалися полегшити собі роботу: «У некоторых товарищей возникла мысль разделить работу нашу на несколько приемов: более сильные товарищи чтоб жали, другие пряли прясла, третьи – связывали снопы, четвертые сносили стопы в кучи. Так родилось разделение труда в большом количестве на заготовке камыша» [20].

Тамара Вронська звертає увагу, що більшість арештанток Акмолінського табору до осені 1938 р. працювали в сільськогосподарському виробництві: на полі й тваринницьких фермах по 14-15 годин на день [62, с. 185]. Жінки, здебільшого, тяжко переносили загальні роботи. Шаріфа Нураліна зазначала, що якщо молоді та здорові жінки падали на полях від втоми, то літні жінки могли на тих полях померти через ослаблений голодом і працею організм [225, с. 102]. Одним із занять у таборі була обробка городних земель. Там жінки вирощували помідори, огірки, дині, кавуни, картоплю [133, с. 42]. Капіталіна Поль згадувала, що табір мав увесь рік свіжі овочі та «інші дарунки землі» [265, с. 70]. Натомість, Адда Войтоловська згадувала, що овочами харчувалося табірне керівництво й лише частково ув'язнені, а також їх могли відправляти до інших табірних пунктів [57, с. 179].

Окрім загальних робіт, у ГУЛАГу були так звані «легкі» роботи в самій зоні. Ізидора Косач-Борисова так описувала роботу в таборі: «Це щодня мити підлоги (дерев'яні, нефарбовані, навіть із зовсім неструганих дощок) у таборових будинках. Воду до миття треба було носити з колодязя (досить далеко), віском шарувати, щоб була чиста (аж жовта), а забруднювалась вона щодня неймовірно, бо люди все наносили болота й натоптувала снігу» [78, с. 56]. Жінка звертала увагу, що ця «легка» робота була насправді досить важкою і що деякі арештантки воліли йти радше на лісоповал [78, с. 57]. Про господарську частину Акмолінського табору згадувала Зінаїда Бушуєва, яка працювала прибиральницею в їдальні: «Нужно было вымыть котлы, залить водой, котлы были по 20-50 ведер, а котлов штук 20. Вымыть кругом полы; в столовой, кухне и в подсобках. Бригада у нас была из 12 человек» [46, с. 120].

Попри те, що, за офіційними документами, «політув'язненим» не можна було працювати в табірній адміністрації, Ізидора Косач-Борисова пам'ятала, що в Онезькому таборі адміністративні посади обіймали лише «контрреволюційні злочинці». Жінка звертала увагу, що такі роботи так само виснажували ув'язнених, як і загальні [78, с. 60].

За виконання чи перевиконання робітничих норм жінок із загальних могли перевести на більш легкі роботи. Наприклад, Марію Ігнаткіну, як зразкову працівницю, перевели на роботу з худобою [133, с. 42]. Юрій Ігнаткін звертає увагу, що для роботи у тваринництві його мати проходила в таборі спеціальні курси [133, с. 42]. Також деякі відповідальні працівниці табору мали офіційні табірні привілеї. Такі категорії арештанток, як: керівники швацьких фабрик, лікарі, завідувачі різними табірними відділами – не жили в загальних бараках, вони мали невеликі будиночки всередині зони, а також мали окремі столи в їдальні [265, с. 92]. Але про такі привілеї можна говорити лише з 1939 р., бо весь 1938 р. жінки працювали над забудовою табору [251, с. 153].

У таборах ГУЛАГу жінки працювали на швацьких виробництвах. Ізидора Косач-Борисова згадувала, що в Онезькому виправно-трудовому таборі була майстерня шиття, де працювали лише жінки [78, с. 53]. У Акмолінському таборі були гаптувальні та швацькі цехи [46, с. 120]. На швацькій фабриці працювали з четвертої години ранку й до шостої вечора [192, с. 173]. До речі, створення швацької фабрики – ідея, яку запропонувала керівництву одна з ув'язнених (відомо тільки її прізвище – Енкер) [80, с. 83]. Марія Сандрацька перебувала в жіночому таборі на станції Яя. Жінка згадувала, що там була велика швацька фабрика, яка складалася з 10 цехів [321]. У таборі для «членів сімей зрадників батьківщини» в Потьмі, за спогадами колишніх арештанток, вони також працювали в гаптувальному та швацькому цеху [169, с. 93].

Перебуваючи на засланні, багато жінок освоювали нові професії. Надія Суровцова, наприклад, працювала в таборі медичною сестрою [346, с. 307]. Капіталіна Поль у листах до сина писала: «Бывшая преподавательница музыки по классу фортепиано и ее подруга – бывший бухгалтер – успешно справлялись с обязанностями конюхов» [265, с. 92]. Софія Солунова спершу працювала на сільськогосподарських роботах, а потім її перевели на ферму, де вона мала опановувати нову професію – пасти отару овець [332, с. 191].

Деко́трих жінок переводили із загальних робіт на працю за їхньою спеціальністю. Наприклад, Ревекка Розенберг спочатку працювала на загальних

роботах, а потім за спеціальністю – лікарем [135, с. 156]. А ось Надія Суровцова навпаки відмовилась від більш легкої роботи й пішла до будівельної бригади, адже їй хотілося зануритись у «справжнє» трудове життя [346, с. 293].

Важкі умови праці, погане харчування, недостатнє забезпечення одягом та взуттям, жахливі побутові умови призводили до трагічних наслідків. Арештантки ГУЛАГу важко хворіли та помирали від різноманітних недугів, неналежного лікування тощо. За офіційними статистичними даними про смертність арештантів у виправно-трудовах таборах НКВС СРСР за період 1932-1939 рр., найбільша кількість ув'язнених загинула в 1938 р. [339, с. 492].

У ГУЛАГу, як і у в'язниці та етапі, на жінок чекали жахливі умови утримання, які не відповідали навіть заниженим нормам, установленим в офіційних документах. Проте, потрапляючи до таборів, жінки опинялися в новому для себе, дещо іншому, просторі ув'язнення, головним складником якого була щоденна праця.

3.3. Морально-психологічний стан арештанток (на прикладі Акмолінського табору)

Найбільшим табором для «членів сімей зрадників батьківщини» у системі ГУЛАГу став саме Акмолінський табір. На нашу думку, для аналізу морального стану жінок, важливо звернути увагу на історію створення табору та його специфіку в системі ГУЛАГ.

Як вже згадувалось, першим документом, який має пряме та безпосереднє відношення до Акмолінського табору, була телеграма наркомун внутрішніх справ Казахстану та начальнику УНКВС Західно-Сибірського краю, підписана керівником ГУЛАГу Матвієм Берманом, у якій було наказано створити два спеціальні табори [81].

У таборі жінки між собою називали місце своєї неволі «АЛЖИРом» (від російської: Акмолинский лагерь жен изменников родины – А.Л.Ж.И.Р.). «АЛЖИР» розташовувався на території Казахської РСР і був частиною

великого Карагадиського виправно-трудоного табору (далі – КАРЛАГ) [113, с. 8]. Його було створено на місці колишньої дитячої колонії [32, с. 101], на базі 26-го трудоного селища [172, с. 61]. Акмолінське відділення розташовувалося за межами КАРЛАГу [113, с. 8]; територія КАРЛАГу з півночі на південь – 300 км., зі сходу на захід – 200 км., а сам Акмолінський табір знаходився за 350 км від центру табору [403, с. 74] і був спеціальним відділенням КАРЛАГу [113, с. 8]. Дослідники зауважують, що формально відділення входило до системи КАРЛАГу, але безпосередньо табір підпорядковувався центральному керівництву ГУЛАГу [81]. Акмолінське спецвідділення фактично було самостійною господарською одиницею також тому, що мало свій розрахунковий рахунок [172, с. 61]. У системі ГУЛАГу «спеціальне відділення» або «спецтабір» означало повну ізоляцію арештантів від зовнішнього світу, а також жорсткий режим перебування в таборі.

«АЛЖИР» був не просто місцем для «членів сім'ї зрадника батьківщини», його було створено спеціально для «найбільш небезпечних дружин зрадників батьківщини». У вказівці заступника наркома внутрішніх справ Жуковського до УНКВС Далекосхідного краю від 23 липня 1938 р. зазначалося: «Дружин ворогів народу...направляйте до КАРЛАГу. Окрім особливо небезпечних, яких направляйте до Акмолінського спецвідділення» [81].

«АЛЖИР», так само як й інші відділення Карагандинського табору, мав сільськогосподарське спрямування [403, с. 75]. Також на території Акмолінського відділення розміщувалася швацько-гаптувальна фабрика [403, с. 75], її було побудовано восени 1938 р. для виготовлення одягу табірних постояльців [402, с. 428]. Загалом, у Акмолінському таборі, як уже згадувалось, був значний обсяг різноманітної щоденної роботи, що відіграло неабияку роль для повсякденного життя жінок у таборі та їх морально-психологічного стану.

Наказом НКВС СРСР № 00577 від 21 травня 1939 р. «Про ліквідацію спецвідділень у виправно-трудогих таборах» для ізоляції особливо небезпечного «контингенту», що утримувався в спецвідділеннях виправно-

трудовах таборів та організації їх належного трудового використання, керівництво ГУЛАГу ліквідувало Акмолінський табір (а також згадані вище спецтабори Темніківського та Сибірського виправно-трудовах таборів) [280]. Ліквідація передбачала переведення таборів на загальнотабірний режим і розподіл ув'язнених в інші табори: найбільш «соціально-небезпечних» переводили у віддалені табори; малопрацевдатних розподіляли у виправно-трудова колонії віддалених областей на швацькі й інші роботи [280]. Окрім того, із цього часу деяким жінкам замінили термін ув'язнення на заслання [172, с. 136]. У нашій роботі проаналізовано спогади деяких жінок, яким було змінено засудження, наприклад, донеччанки Маріани Анцис [172, с. 136]. Саме із цього часу починають поступове розформування «АЛЖИРу».

З переведенням на загальнотабірний режим «дружин зрадників батьківщини» почали розподіляти в інші виправно-трудова табори (Північно-Східний, Норильський, Воркутинський та Ухтинсько-Печорський) [280]. Також наприкінці 1939 р. табір було перейменовано на 17 відділення КАРЛАГу («Р-17»), він став частиною, безпосередньо підпорядкованою його керівництву [81]. Спаське відділення також було ліквідовано, а ув'язнених розподілено між іншими відділеннями табору (значна частина потрапила до селища Долинка) [81]. Проте, аж до початку війни Німеччини та Радянського Союзу, табір зберігав свою специфіку саме як спецвідділення для «членів сімей зрадників батьківщини» [239, с. 111]. Пізніше до «АЛЖИРу» етапами привозили жінок і чоловіків, яких було засуджено за інші «контрреволюційні злочини», що робило його схожим на інші змішані табори КАРЛАГу [81].

Загалом за час існування «АЛЖИРу» як спецтабору, там відбували покарання арештантки 62-ох національностей, пройшли через нього етапом понад 18 тисяч жінок, повністю відбули покарання близько 8 тисяч «дружин ворогів народу» [213]. За статистикою Олександра Даніеля та Арсенія Рогінського, у КАРЛАЗі відбували покарання близько 6500 тисяч жінок – «ЧСИРів», через «АЛЖИР» пройшло понад 4500 тисяч [81]. За підрахунками

Анфіси Кукушкіної, у період із 1938 до 1946 р. в Акмолінському спецвідділенні знаходилось 4482 жінки, майже половина з яких була віком від 30 до 40 років [172, с. 63, 64]. Олександр Солженіцин указував, що арештанток було 6 тисяч [330, с. 151]. Також про схожу кількість (6,5 тисяч жінок) згадувала колишня ув'язнена Маріанна Анцис [20]. Українські історикині Лариса Якубова та Яна Примаченко зазначають, що серед арештанток було 655 вагітних і матерів новонароджених [402, с. 428].

Із 7908 арештанток табору, за підрахунком Тамари Вронської, 1353 – були з України [62, с. 186]. Тобто майже 20 % ув'язнених були жінками, репресованими на території УРСР.

За матеріалами музейно-меморіального комплексу жертв політичних репресій та тоталітаризму «АЛЖИР», у таборі перебувало 739 українок [213]. Тамара Вронська зазначає, що розбіжності в цифрах можна пояснити різними методологічними підходами в підрахунках [62, с. 186].

На прикладі засуджених жінок із Донецької області розглянемо специфіку репресування жінок, їхню національність, вік тощо. Для цього використано опрацьовані нами біографічні довідки жінок із вищезгаданого списку донеччанок, яких було відправлено до Акмолінського табору [298].

Нами було підраховано, що загалом у 1930-х рр. на території Донецької області було заарештовано майже тисячу жінок (971) різного віку, національності, соціального статусу. Підрахунок було здійснено на основі біографічних довідок жінок, зібраних у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією. Донецька область» [290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 330]. Найбільше жінок Донеччини було засуджено на 5-8 років перебування у виправно-трудовах таборах (див. додаток Л). У період 1937-1938 рр. на території області було заарештовано 750 жінок [247, с. 53]. Володимир Нікольський зазначає, що в період Великого терору найбільше жінок було засуджено до 8 (32,9 %) та 5 (22,3 %) років таборів [221, с. 152]. Припускаємо, що більшість із заарештованих було засуджено саме за наказом № 00486.

Зауважимо, що за офіційними звітами репресивних органів від початку операції № 00486 і до 10 січня 1938 р. Донецьким облуправлінням НКВС було заарештовано 915 жінок, з яких засуджено 146, а під слідством лишилося 200 дружин [341, арк. 49, 51, 52].

Усього список донеччанок, яких було відправлено до «АЛЖИРу», налічує 244 жінки [298, с. 615] віком від 21 до 60 років. Більшість із них було засуджено у віці від 31 до 40 років. Двох арештанток зі списку було засуджено за іншими кримінальними справами, а також в інший хронологічний період [298, с. 595, 601], тому їх було виключено з подальшого аналізу.

Із загальної кількості арештанток: частина народилася й мешкала на Донеччині; частина народилася не на території області, але проживала там; частина й народилася, і проживала поза Донеччиною, але прибула до Акмолінського табору з в'язниць області (Донецька, Маріупольська, Бахмутська та ін.); частина народилася на Донеччині, але там не проживала (жінок було засуджено не лише в містах УРСР, але й поза її межами, наприклад, у Москві та ін.).

Більшість донеччанок було засуджено до 8 років ув'язнення (141 жінка) і, відповідно, меншість – до 5 років (96 жінок). У трьох випадках арештанток було засуджено до 3-ох років, в одному – строк не вказано, і наявне одне засудження впродовж 6-ти років. Невідомо, що саме могло зумовити такі терміни ув'язнення.

Більшу частку жінок засуджено в 1937 р. (128 жінок). Понад 40 із них відбували покарання від 27 грудня 1937 року. Тамара Вронська зазначає, що цей день був «найбільш плідним» у роботі особливої наради [62, с. 162].

«Дружини ворогів народу» мали різну національність (див. додаток М). Привертає увагу факт кількісної переваги українок над представницями інших національностей – 36,8 % (більше третини всіх засуджених).

Здебільшого, донеччанки повністю відбули свої покарання, але були й винятки. Наприклад, Віру Ломакіну було засуджено до 8 років позбавлення волі, але звільнено через п'ять [298, с. 604]. У випадку ще семи жінок

простежено раніше звільнення з місць позбавлення волі. Наприклад, Людмилу Біликову було засуджено в 1938 р. до 8 років ув'язнення [298, с. 595]. Вона прибула до «АЛЖИРу» 7 травня 1939 р. і вже 30 січня 1940 р. її було звільнено [298, с. 595]. Припускаємо, що цих жінок не звільняли, а переводили до інших таборів, але це не було зафіксовано в документах.

Понад 30 жінок у період свого строку вибули до Воркутинського, Печорського, Красноярського, Солікамського та інших виправно-трудоваих таборів. Трьох донеччанок наприкінці свого терміну було засуджено повторно: на 7 та 10 років.

Донеччанки, які прибули до Акмолінського табору, опинилися в новому для себе закритому просторі виправно-трудоваих таборів, у якому треба було пристосуватися до реалій повсякдення. Однією з них була єврейка Маріанна (Маріам) Анцис. На момент арешту (21 вересня 1937 р.) вона проживала в Маріуполі [219]. До винесення вироку жінка перебувала в Маріупольській в'язниці. 27 грудня 1937 р. її було засуджено до 8 років таборів [60]. Проте, у проаналізованому списку донеччанок, ув'язнених у «АЛЖИРі», Маріанни Анцис немає. Тому припускаємо, що насправді жінок із Донеччини в Акмолінському таборі було набагато більше, аніж 242.

Для аналізу морально-психологічного стану «дружин ворогів народу» у ГУЛАГу, нами було обрано саме Акмолінський табір для «дружин зрадників батьківщини». Адже саме він став найбільшим місцем ув'язнення «дружин ворогів народу». Аналіз здійснено, передусім, на основі его-свідчень колишніх арештанток цього табору з різних радянських республік. Такий вибір зумовлено тим, що, на нашу думку, жінок, засуджених як «члени сімей зрадників батьківщини», об'єднувала саме приналежність до категорії «дружини ворогів народу», а не національність чи місце проживання.

Оксана Кісь зазначає, що хоча спогади є ненадійним джерелом для встановлення точних фактів (дат, цифр, імен тощо), та все ж вони є незамінним джерелом для вивчення психології в'язня [147, с. 66]. Дослідниця звертає увагу, що цінність особистих свідчень у тому, що вони розкривають суто людський

вимір перебування в умовах ув'язнення: як сприймали жінки-політв'язні власне становище й умови перебування, як облаштовували своє повсякдення, як пристосовувались до нелюдських умов, як виживали тощо [147, с. 65, 66].

Потрапляючи до «АЛЖИРу», жінки, у своїй переважній більшості, залишалися відданими партії та радянській ідеології [243, с. 91]. Свідомість жінок була настільки «радянська», що вони більшу частину свого ув'язнення були переконані, що керівництво держави не причетне до їхнього арешту. Маріанна Анцис писала в спогадах:

«Но острее всего была у нас боль морального уничтожения, лишения нас прав советских людей. И нужно было собрать все свои физические силы, всю свою волю, выключить себя мысленно от постигшего нас горя, чтобы объективно всё осмыслить, проанализировать и прийти к правильному заключению. Заключением было у нас всех – что правда восторжествует, что партия, как партия Ленина, жива, крепка, крепок народ, воспитанный партией Ленина» [20].

Жінки не розуміли, чому й за що їх заарештовано й ув'язнено. Лише з плином часу кожна усвідомлювала, що «сидить за чоловіка», що конкретної провини власне за нею немає. Але й причин арешту чоловіків жінки не могли зрозуміти. Вони були впевнені в невинності чоловіків, бо більшість із них були віддані державі, партії та вождю. Клавдія Бабаєва пам'ятала, що її чоловік був великим прихильником Сталіна, по-справжньому відданим йому [215]. Ось що згадувала ще одна колишня арештантка: «Все мы понимали, что арестованы по чьей-то злой воле, что мужья наши, так же как и мы, ни в чем не повинны» [343, с. 37]. Як пам'ятає Клавдія Каледіна-Швер: «Я ни разу не слышала, чтобы кто-нибудь усомнился в своем муже, подумал, что он действительно изменник» [112, с. 182].

Попри все це, спантеличені арештантки, перебуваючи в ув'язненні, були впевнені, що незабаром все стане на свої місця й настане справедливість [153, с. 22]. За словами Есфіль Славіної, більшість жінок у таборі були переконаними «сталіністками», дружинами партійних працівників,

відповідальних і завязятих комуністів-робітників [323]. Майже кожна з них вважала, що керівництво країни введено в оману та найближчим часом воно зрозуміє, що арештантки – чесні люди, які люблять свою батьківщину [332, с. 191].

Навіть попри власний арешт, жінки продовжували вірити партії. «Дружини ворогів народу» навіть не намагалися протестувати. Напевно тому, що до кінця не усвідомлювали того, що тепер вони «злочинці». Ольга Кучумова згадувала, що для неї найдивнішим було те, що ніхто з жінок не піднявся протестувати [179]. Своєрідним виявом протесту «дружини ворогів народу» можна вважати написання листів до влади. Тамара Вронська зазначає, що клопотання «дружин зрадників батьківщини» та їхніх родичів про перегляд справ стали частими на початку 1939 р. [62, с. 192, 194]. Жінки надсилали свої звернення керівництву держави, депутатам Верховної Ради, Верховного Суду, прокуратурі та голові НКВС СРСР, однак більшість скарг залишалось без очікуваного результату, зауважує дослідниця [62, с. 192, 194].

Арештантки ГУЛАГу мали також звикнути до того, що вони тепер в очах держави «вороги народу», «члени сімей зрадників батьківщини» та «дружини ворогів народу» й мають «відповідне» ставлення до себе.

Керівництво Акмолінського табору та його співробітники по-різному ставились до жінок. Частина розуміла, що має справу з абсолютно нормальними, освіченими людьми й не акцентувала увагу на тому, що тепер цих жінок вважають «ЧСИРами». Вони ставилися до жінок не як до злочинців, а як до нормальних людей, яких через наявні обставини треба тримати за колючим дротом [265, с. 69]. За словами керівника табору Барінова, він ніколи не вірив у те, що жінки – «дружини ворогів народу» [215]. Лідія Віоліна наголошувала, що Барінов: «Понимал с кем имеет дело» [215]. Анфіса Кукушкіна звертає увагу, що інші жінки в спогадах також зазначали, що керівник табору Барінов був лояльним до жінок, ішов їм на поступки [172, с.143].

Інші ж такими не були. Були випадки, коли співробітники, яких одна з арештанток згадувала як «малоосвічених» [172, с. 143], нагадували жінкам, що вони – «вороги всього радянського народу». Ті не лише називали їх «ворогами народу» [172, с. 143], але й також дозволяли собі висловлюватись ще гірше. За словами однієї з колишніх ув'язнених, усвідомлення того, що ти «член сім'ї зрадника батьківщини» та відповідне ставлення до себе фактично зводило з розуму: настільки неприйнятними це було для жінок [215].

Зауважимо, що в «Постанові ВЦВК та РНК РСФРР про утвердження Виправно-трудового кодексу РСФРР» було чітко прописано: «Труд, политико-воспитательная работа, режим и система льгот во всех исправительно-трудоуных учреждениях строятся, исходя из основных задач исправительно-трудоуной политики пролетарского государства, и не могут сопровождаться ни причинением физических страданий, ни унижением человеческого достоинства». Однак фізичні покарання, сексуальні надуживання з боку табірних працівників були поширеною практикою. Були випадки й фізичного насилля над арештантками і в Акмолінському таборі. Заступник начальника табору Узупенко, через зневагу до «алжирок», міг бити їх кнутом [225, с. 102].

Серед арештанток були також і такі жінки, які не просто вважали себе невинними та беззаперечно вірили радянській владі. Вони вважали, що всі навкруги в таборі винні, усі «члени сім'ї зрадника батьківщини», а вони самі – жертви, і саме вони потрапили до таборів через просте непорозуміння [240, с. 29]. Галина Степанова-Ключникова пам'ятала затяту комуністку, що «сторонилась всех нас и не скрывала своей уверенности, что она единственная невинная жертва среди преступников» [343, с. 37]. Такі жінки були й в іншому таборі для «дружин зрадників батьківщини». Ганна Ларіна, дружина Миколи Бухаріна, пам'ятала, що багато жінок зловтішалися над іншими, звинувачували дружин колишніх вищих керівників держави: «Вот натворили эти бухарины и якиры, а наши мужья и мы из-за них страдаем» [183, с. 11]. Деякі не просто звинувачували, але й хотіли калічити дружин вищого партійного керівництва. Ганна Розіна згадувала, що до їхнього

табору в Мордовії привезли дружину Олександра Угарова (радянський партійний діяч, заарештований у 1938 р.), як було відомо жінкам, саме він підписував накази про арешти, і тому група жінок хотіли її побити [310, с. 70].

Перебуваючи в таборі один, два, три роки більшість «алжирок» все одно вірили, що незабаром їх все ж таки звільнять. Галина Колдомасова так пам'ятала про те, як вона очікувала звільнення в таборі:

«Мы не верили в приговор, переживали его как бы поэтапно и каждый год осаждали начальника политотдела лагеря Мишина вопросом: «Когда же нас выпустят?» И он отвечал: «Амнистия ожидается на будущий год». Мы с новой энергией и надеждой принимались за работу, но проходил год, и все повторялось сначала. Когда же прошло четыре года и мы стали упрекать Мишина в обмане, он ответил: «Срок есть срок. Половину отсидели, осталось уже немного». За такое отношение к нам мы прозвали его Валерианом Валериановичем. Возможно, благодаря ему многие из нас остались в живых» [153, с. 22].

Ольга Адамова-Слізорберг, яка в 1939 р. потрапила до Магаданського табору звичайного типу та відбувала покарання за статтю «контрреволюційна діяльність», узагалі по-іншому сприймала керівництво держави, вона із самого початку не вірила, що партійне керівництво не причетне до її ув'язнення [18, с. 119]. Розалія Блок-Баєрс, засуджена на 5 років як «дружина ворога народу» та направлена до іншого виправно-трудового табору для «членів сімей зрадників батьківщини», згадувала так:

«Иногда мне на ум приходила мысль, которая, как я догадывалась, возникала и у других людей — свободных и репрессированных: для чего большевистскому режиму была нужна столь чудовищная жестокость и массовые репрессии против ни в чем не повинных граждан?...мне уже тогда было ясно, что руководит гигантской репрессивной машиной мог только человек, у которого подобных вопросов не возникало» [37].

Іда Славіна, дочка жінки, що пройшла «АЛЖИР», вважає, що свідомість «алжирок» була понівечена: «Насколько же было извращено наше «совковое»

сознание, что «настоящий советский человек» даже в условиях лагерного беспредела принимал этот порядок и собственная участь казалась ему щепкой в безграничном партийно-государственном лесоповале» [323]. Дослідниця Галина Салтик зауважує, що, пройшовши через «АЛЖИР», Євдокія Гулієнко, на диво, зберегла любов до батьківщини і, як могла, прищеплювала її дітям [320].

Капіталіна Поль пам'ятала, що з плином часу мешканці «АЛЖИРу» все менше й менше звинувачували долю у власних арештах і все частіше думали про тих, хто «прикрываясь высокими фразами, от имени народа так безжалостно и жестоко попирает человеческие судьбы» [265, с. 113]. Жінки помічали, що етапування до табору не припинялося й у ньому з'являлося все більше й більше жінок «членів сімей зрадників батьківщини» [265, с. 113]. Арештантки почали усвідомлювати, що їх засудження відбулося з волі керівництва держави й амністувати їх воно не збирається [265, с. 113]. Через деякий час вони починали розуміти й те, що їхні чоловіки, які були рядовими партійцями, а не керівниками, назавжди залишаться «ворогами народу»: «Бухаріна історія виправдає, а про наших чоловіків ніхто й ніколи не дізнається» [183, с. 44]. Деякі з ув'язнених «АЛЖИРу» лише після відбуття значної частини свого терміну починали змінювати власну думку про сталінський режим [153, с. 22]. Уже через багато часу після того, як термін ув'язнення Шукурії Ахунд-Заде закінчився, коли Радянського Союзу вже не було, вона говорила в інтерв'ю: «За що ми сиділи? Не відомо було цього! Що зробили Сталіну поганого? Сталін – собака, сволота» [215].

Жінки «АЛЖИРу» мали суттєво інший табірний досвід, бо вони відбували покарання в закритому табірному просторі, який складався лише з таких же жінок, як і вони самі. Лідія Віоліна, пройшовши «АЛЖИР», вважала, що її табірне життя склалося щасливо [68].

Так, наприклад, Оксана Кісь зазначає, що поширеною практикою в таборах було сексуальне надуживання з боку чоловіків охоронців та представників адміністрації [148, с. 221]. Відмова таким сексуальним домаганням в умовах цілковитої безправності в'язнів та їх повної залежності

від керівництва, могла викликати помсту у вигляді відправки на важку роботу, зменшення пайка, карцеру тощо, що в умовах ГУЛАГу було тотожно самогубству [148, с. 221]. У спогадах невільниць «АЛЖИРу» не простежуємо виявів сексуального насильства з боку табірних працівників.

Окрім того, жінки перебували окремо від чоловічої половини табору. У змішаних таборах становище жінки було жахливим, переважно через сексуальний тиск із боку чоловіків. У таких таборах, здебільшого, щоб вижити, жінки були вимушені погоджуватись на «табірного чоловіка», який би захищав і навіть годував. Життя в таких таборах калічило жінку морально та фізично, бо її гордість, права, достоїнства були повністю стерті [99, с. 30]. Ізидора Косач-Борисова так описувала становище жінки в таборі: «Ці нещасні в таборах – це об'єкт полювання розпусних чоловіків, начальства і битовиків. Спочатку жінок спокушають різними пільгами або просто їжею (до чого не доведе голод?), а коли цим не досягають мети, тоді погрозами, переслідуванням на роботі та брутальним насильством» [78, с. 61].

Становище жінки на окремих жіночих табірних пунктах, де відбували покарання не лише жінки, засуджені за політичними статтями, а також і жіночий «криміналітет», також було жахливим. Там створювався нежіночий жорстокий загальний норів: «постійна матірщина, постійний бій, інакше не виживеш» [330, с. 151]. Жінкам постійно доводилося спостерігати аморальну поведінку «соціально-близьких» арештанток. Адда Войтоловська так згадувала своє перебування в таборі: «В целом — грязь, похоть, алчность, мат, лень и ничем не оправданное, но привитое сверху, чувство превосходства над нами, политическими. «Кусок троцкиста», «кусок дерьма», «убийцы нашего Кирова» – так именовали нас урки» [57, с. 175]. Ізидора Косач-Борисова після перебування в таборах переконала, що для жінок-в'язнів однією з найприкріших особливостей в «совєтських» концтаборах було співжиття з «відлюдками» [78, с. 54, 55]. Під «відлюдками» жінка має на увазі жіночий «криміналітет». Ба більше, жінка згадувала:

«Навіть найгірші поміж «урками»-чоловіки (багатократні убивці, грабіжники і т.д. не були такі прикрі в таборі. Все ж у цих чоловіків було почуття товариськості до всіх в'язнів, почуття вдячності, коли комусь (навіть випадково) траплялося зробити йому добро. Їхня поведінка на людях була досить пристойна, вони лаялись когось тільки в гніві (за щось), а урки-жінки лаяли всіх і говорили жахливі паскудства без жодного поводу й роздратування, а тільки для своєї втіхи. Всяку розмову вони пересипали сороміцькими виразами й найпаскуднішою лайкою» [78, с. 55].

Цих особливостей «АЛЖИР» був позбавлений.

Жінки в «АЛЖИРі» по-різному сприймали щоденну працю. Спільним у них було те, що ставилися вони до неї «відповідально», якої б важкості вона не була. Більшість жінок у таборі працювали на повну силу. Колишня ув'язнена згадувала, що працівники табору називали їх «святими жінками» [133, с. 42]. Згідно зі спогадами однієї з колишніх жінок-в'язнів, у Акмолінському таборі був дружній і працюватий колектив [153, с. 20]. Таке завзяття до роботи дивувало табірне керівництво. Співробітники табору, які раніше здебільшого мали справу з кримінальним жіночим світом, дивувалися смиренності та працелюбності арештанток [133, с. 42]. Лідія Віоліна зазначала, що своєю відданою працею жінки створили з табору «оазис» серед казахстанського степу [215].

Більшість «алжирок» у праці бачили свій порятунок не так фізичний, як моральний [20]. Варвара Курошева пам'ятала, що праця відволікала від того, щоб не зійти з розуму від одного лише усвідомлення того, що ти – «член сім'ї зрадника батьківщини» [215].

Для деяких жінок праця була способом відволіктися від суму за родиною та втраченими дітьми. Галина Колдомасова писала, що виходячи за зону, вона раділа, що праця допоможе їй відволіктися від материнського горя [153, с. 29].

Проте не всім жінкам робота допомагала відкинути думки про родину. Клавдія Каледіна-Швер згадувала: «Работали с остервенением... Хотелось забыться...» [112, с. 181].

Цікаво, що відповідальне ставлення до праці сприймалося деякими жінками як своєрідний подружній обов'язок перед чоловіком. Колишня арештантка зазначала у спогадах: «Ни одного отказа от работы не было, ни одного побега за восемь лет...Иначе мы оскорбили бы память своих мужей. Я ниразу не слышала, чтобы кто-нибудь усомнился в своем муже, подумал, что он действительно изменник» [112, с. 182].

Умовно кажучи, арештанткам ГУЛАГу насправді щастило, якщо в таборі було багато різноманітної роботи. Вони могли себе чимось зайняти та відволіктися від сумних думок. Для прикладу, у таборі для «дружин ворогів народу» біля м. Томськ, згідно зі спогадами однієї з колишніх ув'язнених, жінки страждали не лише від жахливих умов, але й від того, що себе було нічим зайняти й тому важче відволіктися від суму, бо в таборі на початку його заснування не було роботи [183, с. 15]. Інша ув'язнена цього відділення Розалія Блок-Баєрс описувала в спогадах таку ж саму ситуацію:

«Работали только некоторые из нас — на кухне, на уборке лагерной территории. Шапошникова (імовірно інша арештантка — П.Б.), по нашей просьбе, написала заявление о предоставлении нам какой-либо работы, и вскоре в лагерь прибыла комиссия из трех сотрудников НКВД, которые ничего не решили. Правда, один из них сказал, что мы можем обратиться к нему с письменными заявлениями. Несколько женщин, в том числе и я, заявления написали (в основном о судьбах наших детей). Никакого ответа, конечно, не последовало» [37].

Зауважимо, що для деяких жінок, ув'язнених як «вороги народу», щоденна праця була тим аспектом повсякденного життя в ув'язненні, який нагадував перебування на волі. Навіть попри те, що переважно вона була дуже важкою, як для жінки, а також здебільшого докорінно відрізнялася від того, чим жінки займалися на волі. Ольга Адамова-Слизорберг, яка відбувала арешт у Магадані, згадувала: «Труд был единственно человеческим, что нам оставалось. У нас не было семьи, не было книг, мы жили в грязи, вони, темноте, в женском бараке висела страшная ругань. Мы терпели унижения от любого

надзирателя... Труд был человекен и чист» [18, с. 101, 102]. Колишня «політув'язнена» Ада Войтоловська також вважала, що праця допомагала відволікатися від табірної життя, але вона зауважувала, що робота в таборах, потрібна була лише для того, щоб принизити та знецінити людську особистість [57, с. 179, 180].

Олександр Солженіцин зазначає, що жінки в таборах були пограбовані у всьому, що наповнює жіноче і, взагалі, людське життя: родина, материнство, дружнє оточення [330, с. 154]. Перебування в таборі калічило жінку як фізично, так і морально, бо людське право, гордість, гідність були знищені [131]. Але багато жінок, що пройшли табори, упевнені, що стать давала їм «привілеї» перед чоловіками [399, с. 294]. Енн Епплблом вважає, що в жінок виникали міцні дружні стосунки, вони надавали одна одній таку допомогу, на яку чоловіки рідко були спроможні [399, с. 294]. Оксана Кісь зазначає, що взаємини в жіночих спільнотах таборів нагадували родинні [148, с. 256]. Взаємодопомога, на її думку, не лише надавала психологічну та матеріальну підтримку, але й дозволяла жінкам – через вияви турботи – виконувати свою традиційну роль опікунки, що дозволяло зберігати гендерну ідентичність жінок [148, с. 256, 257].

Проаналізувавши спогади «алжирок», бачимо, що, справді, саме дружба була одним із тих складників табірної життя, що допомагав жінкам вижити як морально, так і фізично [43, с. 12]. Вона, фактично, була необхідна арештанткам. Пов'язані одним горем, жінки тяглися одна до одної. У вільний час від вечері до відбою, часто й далеко за північ, ув'язнені ділилися своїми переживаннями й думками [265, с. 75]. Ольга Кучумова впевнена, що саме загальна біда зблизила арештанток [179]. Багато колишніх жінок-в'язнів справді вважають, що єдиною відрадою в таборі була дружба. Маріанна Анцис пам'ятала, що, коли арештантки вперше почали працювати з очеретом, їх охопив відчай: «Но каждая из нас, чувствуя присутствие локтя товарища, постепенно отгоняла от себя страх» [20]. Морально сильніші жінки намагалися допомагати слабшим. У своїх спогадах Ольга Кучумова згадувала, як спочатку

вона була у відчаї, але згодом стала втішати своїх подруг і себе, розповідати вірші, щоб відволікти жінок від усього табірнього, що їх оточує [179].

У закритому просторі табору жінки постійно спілкувалися [265, с. 75]. У «АЛЖИРі» відбули покарання арештантки різних національностей, різного характеру та з різним минулим. За словами однієї з арештанток, у таборі жінки спілкувалися між собою за національним принципом, складалися групи українок, білорусок, росіянок [343, с. 35]. Оксана Кісь, аналізуючи повсякдення українок у ГУЛАГу в післявоєнний період, зазначає, що гуртування жінок у національні спільноти-земляцтва стало одним із найбільш ефективних способів виживання [148, с. 254]. За спогадами іншої ув'язненої Акмолінського табору, там створювалися маленькі групи жінок, які зазвичай мали схожі характери, звички чи просто симпатії [265, с. 75].

Жінки допомагали одна одній не лише морально. Як зазначила колишня «алжирка», у таборах жінки ділилися всім, чим могли, аж до часточки часнику [192, с. 173]. Якщо в жінок була можливість десь за межами зони дістати їжу, то вони намагалися пронести її до табору, щоб нагодувати інших [265, с. 76]. Галина Семьонова, працюючи головним інженером і маючи пропуск за межі табору, намагалася передавати листи родичам арештанток, а також проносити їжу до табору [144, с. 375].

Людмила Грановська, арештантка табору в Мордовії, згадувала, що в її таборі жінки настільки зблизились, що коли їх почали перерозподіляти, не обійшлося без драматичних сцен: «Некоторые женщины так сдружились, что расставания травмировали до обмороков. Наши конвоиры буквально отдирали женщин друг от друга и волоком тащили в разные стороны» [72, с. 187]. Розалія Блок-Баєрс, яка відбувала покарання як «дружина зрадника батьківщини» в жіночому таборі на станції Яя біля м. Томськ, також згадувала: «Твердо могу сказать, что в лагере я не утратила воли к жизни только благодаря поддержке благородных, сильных духом женщин, которые стали близки мне и многим другим узницам, как родные» [37].

Але зазначимо, що навіть дружні стосунки серед жінок не завжди допомагали арештанткам. Олена Мамаєва із сумом згадувала пережитий табірний досвід «АЛЖИРу»:

«Эта тяжелая работа, безрадостное унылое существование, эти ружья и собаки, охраняющие от меня мою семью, мою страну - сколько можно так выдержать? Чем и как жить в этой обстановке без будущего? Я так одинока здесь! Я стала молчаливой, замкнутой, ни с кем не могу сойтись, не могу слушать без конца жалобы женщин, видеть слезы. Лучше одной уйти за завалинку барака и там посидеть, если выпадет несколько свободных от усталости и забот минут» [194, с. 80].

Можливо, деяким жінкам навіть дружні стосунки, які іншим арештанткам нагадувати звичайне життя на волі, не допомагали відволіктися від горя та суму за родиною. Спогади Олени Мамаєвої про табірне життя одні з небагатьох мають лише сумні розповіді.

У постанові РНК СРСР «Про утворення положення про виправно-трудова табори» від 1930 р. зазначалося, що в кожному таборі мало бути організовано культурно-виховну частину [268]. У «Постанові ВЦВК та РНК РСФРР про утворення Виправно-трудового кодексу РСФРР від 1 серпня 1933 р.» наголошувалось, що серед ув'язнених обов'язково має проводитись політико-виховна робота [266]. Загалом, політико-виховна робота поряд із щоденною працею та режимом мала стати засобом «перевиховання та виправлення» [172, с. 67].

Культурно-виховна частина була табірною установою, що контролювала вільний час ув'язнених. Як один з основних складників табірної життя в'язнів, згідно зі своїм призначенням, вона не мала на меті розважити та покращити життя ув'язнених, бо займалася «перевихованням» в'язнів через пропаганду переваг радянського державного устрою [399, с. 228]. А також вона мала стимулювати арештантів до праці [399, с. 228]. На культурно-виховну частину покладалися такі обов'язки: видавнича діяльність таборів; керівництво роботою

клубів, червоних кутків тощо; регулювання бібліотечної справи; визначення репертуару театрів та контроль на театральною творчістю тощо [268]. Клубна, театральна, науково-лекційна та інша просвітницька робота мала організовуватись на основі самодіяльності ув'язнених [268]. Культурно-виховна частина також могла проводити в таборах такі виховні заходи: олімпіади, виїзди культбригад, демонстрації кінофільмів та їхнє подальше обговорення, організації виробничих змагань, проведення спортивних змагань і танцювальних вечорів, підготовки концертів художньої самодіяльності, створення драматичних гуртків, групові читання, лекції та політичні бесіди [66, с. 32, 33]. «Політичним» ув'язненим не дозволялося обіймати посаду культорганізатора [276]. Ізидора Косач-Борисова згадувала, що в таборах культорганізаторами були вільнонаймані «комуністи». Жінка звертала увагу, що в її таборі ув'язненим поталанило, адже їх рідко збирали на «політичні бесіди» через ледачість культорганізатора. «А по деяких інших лагпунктах вихователі були такі ретельні, що мучили в'язнів цілими годинами «політзанять» і то після тяжкої 10-12-годинною фізичної праці», – згадувала вона [78, с. 61].

На думку Аймара Ванцель, Дінари Хамідулліної, Бауржана Жангуттіна, культурно-виховна частина своєї мети не досягла й «перевиховання» не відбулося [16, с. 22]. Але вона виконала іншу, набагато важливішу роль, бо стала притулком для арештантів у жорсткому таборовому просторі [16, с. 22]. Зоя Марченко, арештантка табору в Магадані, пам'ятала, що там був клуб із художньою самодіяльністю та кінофільмами [199, с. 83]. Натомість Ксенія Грохотова пам'ятала, що в таборі на Далекому Сході не було ані перегляду кінофільмів, ані радіо, ані книжок [75, с. 195]. Наприклад, у Північно залізничному виправно-трудоному таборі був театральний колектив. Однією з учасниць колективу була Хава Волович [60]. У КРАЛАЗі, також було створено театральну майстерню [16, с. 21]. Надія Суровцова згадувала, що іноді в ідальні проходили вистави і в таборі показували кінофільми. Однак, через утому жінка не ходила на ці заходи [346, с. 298].

Попри те, що Акмолінський табір був у складі КРАЛАГу, в «АЛЖИРі» не було культурно-виховної частини. Жінок було позбавлено будь-якого організованого дозвілля або хоча б часточки духовного життя [265, с. 73]. Хоча, за словами колишньої ув'язненої, табірне керівництво один раз на місяць показувало жінкам кінофільми [192, с. 173]. На відміну від арештанток табору для «членів сім'ї зрадників батьківщини» в Мордовії [73, с. 196], «алжирки» не мали навіть радіо [343, с. 40]. Зазначимо, що різниці між статусом арештанток двох таборів не було. Фактично «дружинам ворогів народу» просто пощастило з радіо. Людмила Грановська пам'ятала історію, як воно опинилося в таборі:

«И вот однажды раскрылись огромные ворота, и въехала телега с продуктами для столовой. В телегу была запряжена лошадь, а рядом трусил жеребёнок. Грузинки, как увидели, так начали плакать, рвать на себе волосы, биться головой о стены. «Где наши дети? Что с ними?» За грузинками принялись рыдать и все остальные, а было нас пять тысяч, и стоял стон, да такой силы!.. Прибежало начальство. Начали угрожать... Обещали разрешить писать детям, обещали работу, чтобы мы от безделья не походили с ума. На следующий день был установлен посреди площадки между бараками высокий шест с репродуктором, и мы слушали радио. Теперь мы были в курсе всех событий, и всё удивлялись: почему о таких массовых арестах и ссылках ничего не говорят... Но плакать стали меньше» [73, с. 196].

Тож, мабуть, його не повинно бути й у Мордовському таборі, бо цього взагалі не передбачалося для «дружин зрадників батьківщини».

Зважаючи на високоосвічений контингент Акмолінського спецвідділення, жінки в таборі постійно намагалися знайти час і можливість для культурного відпочинку [242, с. 35]. Через те, що основною функцією культурно-виховної частини було «перевиховання» ув'язнених ГУЛАГу, табірне керівництво не дуже переймалося тим, як проводять свій вільний час арештантки. По-перше, як вже згадувалось, у таборі не було самої культурно-виховної частини. По-друге, жінок вважали «соціально-небезпечним» контингентом, який перевиховати

було неможливо, бо вони були «дружинами зрадників батьківщини» [330, с. 163].

Жінки-ув'язнені самі організовували своє культурне дозвілля у вільний час. Здебільшого, вони проводили концерти та літературні вечори. За спогадами арештантки, у бараці для жінок була одна маленька радість: концерт самодіяльності [194, с. 79]. Дочка колишньої ув'язненої пам'ятає з розповідей матері, що концерти були дуже цікавими [162, с. 117]. Галина Степанова-Ключникова пам'ятала, що одна ув'язнена – відома ленінградська артистка – зібрала з «алжирок» чудовий хор, який мав яскравий репертуар: Штраус, Оффенбах, Чайковський, арії з різних опер, відомі романси [343, с. 40].

Творчість у табрах ГУЛАГу допомагала ув'язненим пережити жорсткі умови табірної повсякдення [249, с. 98]. Дослідники Аймар Ванцель, Дінара Хамідулліна, Бауржан Жангутін зауважують, що неофіційна табірні творчість мала глибоке соціальне значення й допомагала дистанціюватися від сірого таборного повсякдення [16, с. 7]. Оксана Кісь підкреслює, що творчість виконувала в таборах і в'язницях низку важливих функцій, які допомагали жінкам переносити неймовірні фізичні та психологічні випробування. Першочергово, психотерапевтичну, коли завдяки творчості жінки спільно долали травматичний досвід, депресію, вивільняли нагромаджений стрес, знімали психологічне напруження, отримували позитивні емоції, відволікались від жахів табірної повсякдення, що й допомагало їм не занепадати духом та не втрачати інтересу до життя [148, с. 256]. Зауважимо, що творчість арештантів була і в пересильних таборах. Так, наприклад, у пересильному таборі на Чорній річці Надія Суровцова та Зоя Марченко займалися організацією вистави «Наталка-Полтавка» [199, с. 77, 78]. Остання згадувала реакцію ув'язнених на виставу: «В залі «переживають», слышно покашливание, всхлипывание. На время забыто собственное горе – все ждут, чтобы Петро успел вернуться к любимой. Зато какие дружные возгласы, какие аплодисменты, когда поборов все невзгоды, любящие соединяются! Каждому

вдруг засветила надежда – может быть, и мне жизнь еще пошлет радость?» [199, с. 78, 79].

Попри відсутність культурно-виховної частини, культурна самодіяльність жінок в «АЛЖИРі» стала одним зі способів відволікти себе від утоми після робочого дня, від усвідомлення того, що ти знаходишся за колючим дротом далеко від своєї родини, далеко від нормального життя. Як згадувала Олена Мамаєва:

«Все мы сидим или лежим на нарах, а в поперечном проходе по середине барака выступают артистки, которых по лагерю набралась порядочная группа. От хорошего исполнения песен, плясок, хорового пения, которые мне показались великолепными, надолго сохранилось приятное, теплое воспоминание. Казалось даже, что утром на другой день все поднялись на работу легче и повеселее обычного» [194, с. 79].

У таборах ГУЛАГу було популярним читання романів у бараках [244, с. 27]. Літературні вечори в Акмолінському таборі відбувалися майже кожен день. На них жінки розповідали здебільшого романи. Через те, що в таборі зовсім не було книжок, жінки читали все напам'ять. Галина Степанова-Ключникова згадувала: «За вечер она (інша арештантка – П. Б.) прочитывала одну главу, и мы жадной душой ждали следующий вечер, следующую главу...Да! Каждый вечер мы присутствовали при чуде феноменальной памяти» [343, с. 40].

Також одним із видів культурного дозвілля в жіночому таборі був танцювальний гурток. Колишня арештантка розповідала, що танці відбувалися після робочого дня: «Уставшие за день подруги оживали. Да, молодость – великая сила!» [23, с. 13].

Більшість видів неофіційного культурного дозвілля жінок мало місце саме в бараках. «Парадоксальним чином, заграбовані і замкнуті бараки давали жінкам певний – нехай ілюзорний – простір свободи, де існувала інша паралельна реальність, що функціонувала за принципами нормального життя» – так висновує Оксана Кісь [148, с. 254].

Аби розбавити сіре гулагівське повсякдення, жінки також займалися оздобленням табірної інтер'єру. Зі згадок Марії Данилеко, професійні митці з Ленінградської академії дуже гарно розмалювали табірну їдальню, а найцікавіше те, що фарбу вони виварювали із жіночої спідньої білизни [80, с. 83].

Показово ставилися «алжирки» до радянських свят. Загалом у таборах, особливо для «політичних» злочинців, визначні дати історії Радянського Союзу не святкували. Вважалося, що «алжирки», як «соціально-небезпечні», були не гідними святкування визначних дат радянської історії. Наприклад, Першого травня чи Сьомого листопада жінок замикали в бараках і не дозволяли виходити [343, с. 40]. Галина Степанова-Ключникова пам'ятала, що ці дні святкувало табірне керівництво [343, с. 40]. Олена Мамаєва згадувала, що в дні великих свят, особливо на свято річниці Великої Жовтневої революції, важко було пережити те, що ти позбавлений волі [194, с. 79]. Одразу жінки згадували, як проходив цей день на волі, коли вони святкували зі своєю родиною [194, с. 79]. Натомість Сарра Наумова зазначала, що в її пам'яті визначними датами залишилися лише дати народження її дітей [218, с. 23].

А за словами Ганни Ларіної, яка відбувала покарання як «дружина зрадника батьківщини» у таборі біля м. Томськ, свят вони чекали, бо ходили чутки, що до великих радянських свят чи до днів народження Сталіна буде амністія [183, с. 79].

Натомість Оксана Кісь, аналізуючи досвід українок, звертає увагу, що для них були важливими саме релігійні свята. Вона зауважує, що спільні молитви, які жінки влаштовували в найбільші християнські свята були заборонені, а ініціаторок сурово карали, проте релігійні практики були настільки значущими для жінок, що вони готові були йти на ризик [148, с. 146].

Арештантки «АЛЖИРу» відрізнялися від інших ув'язнених ГУЛАГу. Вони відбували покарання в іншому – специфічному, закритому табірному просторі, – де перебували лише такі як вони, лише «члени сім'ї зрадника батьківщини», лише «дружини ворогів народу».

Більшість жінок сприймали ув'язнення як безглузду помилку. Але для них не арешт і не табір був шоком, для них було найстрашнішим те, що тепер їхні чоловіки «зрадники батьківщини», а вони – «члени сім'ї зрадника батьківщини», «дружини ворогів народу», відірвані від своєї сім'ї. Морально вижити в таборі жінкам допомагали декілька способів: праця – спосіб самоствердження; дружба – відчуття того, що ти комусь потрібен і хтось потребує тебе й твоєї уваги; культурне дозвілля – самовираження.

Висновки до третього розділу:

Перебування жінок у камерах в'язниць, дорога з в'язниці в пересильні пункти та до таборів супроводжувались фізичними та моральним стражданнями. В етапі жінки були дезорієнтовані, бо часто не знали, за що, куди та на який термін їх відправляють. Арештантки після в'язничних камер та етапування були настільки виснаженими, що табірний простір ГУЛАГу їм вважався чимось схожим на життя на волі.

Умови утримання в таборах особливо не відрізнялися. Вони майже всюди були жахливими (тіснота, неприємний запах, незручні спальні місця, погане освітлення, холод). Вживати в умовах постійного дефіциту продуктів харчування, жінкам допомагали декілька способів: виконання чи перевиконання норми; продовольча допомога від інших арештанток; самостійний пошук їжі; купівля їжі в магазині на території табору тощо.

У таборах жінки, засуджені як «вороги народу», здебільшого, мали право працювати лише на загальних роботах, які були дуже важкими для арештанток через надмірне фізичне навантаження. Інші види робіт їм, як «контрреволюційним злочинцям», були заборонені. У таборах для «членів сімей зрадників батьківщини», зокрема в Акмолінському, де було зосереджено лише цю категорію репресованих, жінки могли поєднувати загальні роботи з працею всередині табору.

Система ГУЛАГ у 1930-х рр. мала розгалужену мережу таборів, але для жінок, засуджених як «дружини зрадників батьківщини», радянське керівництво вирішило побудувати окремі місця ув'язнення. Найбільшим із них був «АЛЖИР».

Жінки, ув'язнені в «АЛЖИРі», як засвідчують їхні спогади, довгий час продовжували вірити в справедливість радянського керівництва й на початку свого арешту чекали на швидке звільнення. Така віра в партію, Сталіна й у своє майбутнє звільнення, можливо, допомагала жінкам пройти цей термін ув'язнення.

До праці жінки ставилися відповідально, бо вважали, що в таборі вони також мають сумлінно виконувати обов'язок перед батьківщиною. Також праця була способом відволікатися морально й психологічно. Міцні дружні стосунки виникали з причини того, що жінки добре розуміли одна одну, мали спільне горе. Відсутність у таборі культурно-виховної частини не завадила жінкам самостійно організовувати дозвілля. Культурна самодіяльність допомагала жінкам покращувати умови життя в ув'язненні.

ВИСНОВКИ

У представленому дослідженні зроблено спробу охарактеризувати репресивний механізм у радянській тоталітарній державі, явище складне та багаторівневе. Як підкреслюють дослідники, важливою умовою функціонування сталінського тоталітарного режиму була наявність як зовнішнього, так і внутрішнього «ворога». Якщо реального ворога не було, то його образ штучно створювали й постійно культивували. До категорії «ворогів» міг потрапити будь-хто, незалежно від статі, віку, національності, соціальної приналежності тощо.

У 1930-х рр. репресії стали повсякденністю радянського суспільства, а державний терор не просто мав організований та спланований характер, але й став інструментом для вирішення будь-яких питань чи проблем радянського керівництва.

Проведене дослідження жіночого досвіду сталінського терору 1930-х рр. дозволило зробити такі висновки, основний зміст яких виносимо на захист:

1. Проаналізувавши наукові розробки дослідників ми виявили, що питання жіночого досвіду сталінських репресій упродовж 1930-х рр. представлено в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників лише фрагментарно. Здійснивши аналіз історіографії відповідно до проблемно-хронологічного принципу, нами було виокремлено п'ять груп досліджень, кожна з яких репрезентує певну дослідницьку проблематику та дозволяє здійснити комплексне дослідження з обраної тематики, а саме: роботи про характер сталінського тоталітарного режиму, дослідження масового терору в період 1930-х рр. на території УРСР, розвідки про роль і місце жінки в радянському суспільстві, праці про безпосередньо жіночий досвід репресій та про систему ГУЛАГ.

На Заході радянознавчі студії починають формуватися з другої половини ХХ ст. Саме запропонований зарубіжними дослідниками «тоталітарний підхід» став концептуальною основою для досліджень вітчизняних авторів з 1990-х рр.

Зарубіжні науковці у своїх працях аналізують терор і репресії 1930-х рр., гендерне питання в СРСР та розглядають постать жінки в горнилі сталінських репресій. Окреме місце посідає історія ГУЛАГу й конкретно жіночий досвід повсякдення в таборах.

Сьогодні в українській історіографії опубліковано ґрунтовні монографії з обраної нами проблематики, а саме роботи Тамари Вронської та Оксани Кісь. Проте загалом кількість наукових публікацій, які розглядають жінок як окремий об'єкт репресивної політики залишається нечисельною. Натомість увагу вітчизняних дослідників здебільшого привертають ширші контексти обраного нами питання: сталінський тоталітарний режим, терор, як спосіб контролювати суспільство, конструювання «нової радянської жінки» та її ролі в суспільстві загалом, «жіноче питання» в радянській ідеології, повсякденне життя жінок у ГУЛАГу тощо.

Для розв'язання поставлених дослідницьких завдань було використано значний обсяг джерел: радянські нормативні документи, що регулювали здійснення терору; документи органів державної безпеки, комуністичної партії; неопубліковані та опубліковані документи репресивного характеру; статистичні дані радянських карних органів, бази даних репресованих. Окремі групи проаналізованих нами джерел становлять кримінально-слідчі справи та еґо-документи.

Опрацювання різнопланової за змістом та походженням джерельної бази стало можливим завдяки використанню історико-антропологічного, соціокультурного, гендерного, мікроісторичного підходів, загальнонаукових методів аналізу та синтезу, системно-структурного методу, власне історичних методів, наукових принципів та методів пізнання, принципу історизму.

2. Державний терор став одним із головних невід'ємних складників сталінської тоталітарної системи. Здійснення масових репресій допомагало Сталіну приховувати прорахунки внутрішньої політики, придушувати спротив населення колективізації, стримувати вияви націоналізму та, урешті-решт, утверджувати особисту диктатуру.

Як показують наявні дослідження, на території Української РСР сталінській терор мав найбільш жорсткий характер. Це можна пояснити декількома причинами. По-перше, мав місце активний опір українського селянства насильницькій колективізації. По-друге, сформована внаслідок політики українізації націонал-комуністична та патріотично налаштована інтелігенція бачились Сталіну як загроза для режиму. Разом з українцями, жертвами масових репресій на території республіки стали громадяни й інших національностей, які проживали там. Складником сталінського терору проти власного народу стали репресії щодо жіночої половини населення.

Джерелом для дослідження кількості заарештованих та засуджених громадян СРСР можуть слугувати статистичні звіти радянських репресивних органів, які зберігають у ГДА СБУ. Проте, у них немає окремої інформації про репресованих жінок. Лише у звітах за 1931 та 1939 рр. карні органи УРСР виокремили їх.

Порівнюючи дані станом на початок і кінець 1930-х рр., бачимо, що в 1931 р. відсоток заарештованих жінок порівняно з чоловіками становив 3%. Натомість у 1939 р. цей показник зріс до 5,4%. Цей показник може бути вищим, бо у звіті за 1939 р. відсутня інформація з декількох областей.

На основі аналізу репресивних заходів щодо жіноцтва простежуємо «кампанійський», хвилеподібний аспекти в роботі репресивних органів: ідеться про кампанію з колективізації та репресії проти «куркулів»; згортання українізації й боротьбу з «національними ухилами»; партійні чистки та арешти «троцькістів»; пошуки «ворогів народу», «шпигунів» тощо. Під ці політичні кампанії карні органи знаходили відповідних «злочинців» і вигадували відповідні «звинувачення». Жінок визнавали такими ж «польськими шпигунками», «українськими націоналістками», «троцькістками», як і чоловіків, і вони отримували відповідні вироки за це.

На початку 1930-х рр. поширеною практикою в роботі репресивних органів було засудження до висилки та заслання. Рідше простежуємо ув'язнення у виправно-трудовах таборах (на 3-5 років). Зауважимо, що для

цього періоду також характерним було дострокове звільнення репресованих. Поступово карні органи засуджують до жорсткіших вироків. Майже зникають такі види покарання, як заслання та висилки. До ГУЛАГу засуджують на довші терміни ув'язнення. У вироків репресивних органів набагато частіше трапляється засудження до розстрілу, особливо в пік репресій – період Великого терору.

Важливою закономірністю в роботі репресивних органів стало те, що тих, кого було засуджено наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. потім засуджували вдруге, інколи й утретє. Більшість із жінок, біографії та кримінальні справи яких проаналізовано в дослідженні, спіткала саме така доля: Вікторія Лисянська, Ядвіга Шумович, Циля Заславська, Вікторія Рудницька, Людмила Караджа, Софія Ліхоніна, Ольга Зусь, Клара Зільберман, Гіся Чаусовська, Зоя Марченко, Надія Суровцова та інші.

Оперативний наказ № 00486 проти «дружин і дітей ворогів народу» було введено в дію 15 серпня 1938 р. Репресіям підлягали дружини: «зрадників батьківщини», членів «право-троцькістських» «шпигунсько-диверсійних» організацій, засуджених, починаючи з 1 серпня 1936 року. З жовтня до листопада 1937 р. операція була поширена на дружин, чоловіків яких було засуджено наказом № 00485 («польська лінія»), «харбінців», дружин румунських та німецьких «шпигунів». Широкомасштабну операцію радянської влади було розпочато не лише проти дружин і дітей «зрадників батьківщини», але й проти їхніх близьких родичів.

Арешту передусім підлягали жінки, які перебували в юридичному чи фактичному шлюбі; а також жінки, які на момент арешту були розлучені, але все одно вбачались як причетні до «антирадянської діяльності» чоловіка. Ті жінки, які не підлягали арешту (дружини з немовлятами, важкохворі та літні жінки) після завершення слідства мали бути етаповані до таборів.

Репресивні органи виділяли два «злочини» «членів сімей зрадників батьківщини»: по-перше, найосновніше те, що жінки були дружинами «зрадників батьківщини»; по-друге, те, що вони не «викрили» своїх чоловіків

(стаття 54-12 КК УРСР, яка зазначалася в постановках на арешт та обвинувальних висновках). Дружини, які до арешту чоловіка «викривали» його, не заарештовувались. Зауважимо, що якщо жінка доносила про «контрреволюційну діяльність» свого чоловіка вже після його арешту, то вона все одно підлягала арешту.

Засуджувати жінок зобов'язували на 5 або 8 років таборів. Проаналізовані нами архівні матеріали щодо засуджених жінок із Київської та Донецької областей дозволяють припустити, що вирок жінки міг залежати від покарання її чоловіка. Також термін засудження «дружин ворогів народу» міг залежати від того, у який період проведення операції жінку було засуджено. Були випадки, коли жінок засуджували до 3 років виправно-трудоих таборів.

Від початку операції № 00486 до кінця 1937 р. на території УРСР було заарештовано понад 7 тисяч жінок. За даними оперативно-статистичних звітів, у 1938 р. було засуджено понад 2 тисячі жінок. Також за цей рік є статистика щодо заарештованих «дружин ворогів народу», яку подано у звітах різних відділів ГУДБ. За цією інформацією, до відповідальності було притягнуто 1217 жінок. Безумовно ці звіти можуть містити неточності. Наприклад, звіти декількох областей взагалі відсутні. А в деяких звітах, наприклад, у Кам'янець-Подільській області, немає чіткої графи – «ЧСИР», але є «родичі репресованих».

3. У Радянському Союзі людина могла бути репресована впродовж усього життя. Архівно-слідчі справи звичайної робітниці Цилі Заславської є документальним підтвердженням цього. Групова кримінальна справа жінки 1933-1934 рр. загалом не відрізняється від аналогічних. Ще до початку слідства висунуте звинувачення, відсутність речових доказів та зв'язку між «членами угруповання», засудження позасудовим органом, усе це – ознаки сфальсифікованості справи та несправедливості радянської карної системи. Ця кримінально-слідча справа вкотре ілюструє практику репресування за антирадянські розмови та анекдоти, бо лише Цилю Заславську з усіх учасників «групи» було засуджено.

Жінка повернулася до Києва в 1935 р., а вже наприкінці 1936 р. її знову було заарештовано. Цілю Заславську було засуджено до 5 років таборів лише на основі одного нового звинувачення (проводила «троцькістську» діяльність у період висилки) та свідчень чотирьох осіб, які схожі на розтиражовані від одного допиту. Зважаючи на повторне засудження в післявоєнний період, повернутись до Києва Заславська змогла лише в 1954 р., а реабілітована юридично була наприкінці 1956 р.

4. На основі проаналізованих документів та спогадів жінок можна виділити основні характеристики умов утримання жінок у місцях позбавлення волі та в період етапування. Загалом усюди режим утримування був жахливим. Через велику кількість людей у камерах в'язниць та бараках зовсім не було свіжого повітря, окрім того, взагалі не було дотримано санітарних норм. Їжі у в'язниці, в період етапування та в таборі було недостатньо й вона була поганої якості. У місцях позбавлення волі не дотримувались навіть тих мінімальних норм, які були закріплені в офіційних документах. Фізичні знущання та моральне приниження особистості також стали одним зі складників перебування в ув'язненні.

Для деяких жінок період у в'язниці та дорога до ГУЛАГу були важчими, аніж перебування в самому таборі. На нашу думку, цьому могла сприяти щоденна праця. Жінки у в'язниці не мали змоги чимось зайняти себе, відволіктися від реалій ув'язнення. Це впливало на психологічний стан арештанток. Натомість у таборі, де більшість часу треба було працювати, жінки, навіть попри важкі фізичні навантаження, могли відволіктися від усвідомлення того, що знаходяться за колючим дротом. Жінки, ув'язнені як «дружини ворогів народу», відповідальним ставленням до праці доводили й собі, і табірному керівництву те, що вони є громадянами своєї держави, які продовжують віддано слугували їй, що вони не є її «зрадниками» і не є «політичними злочинцями».

Характерними для всіх таборів були фізично важкі загальні роботи. Жінки працювали на вирубці лісу, виробляли саман, були вантажницями,

будівельниками, заготовлювали очерет тощо. Робочий день зазвичай тривав довго, по 10-15 годин на добу.

Ув'язненим за «політичною» статтею було дозволено працювати лише на важких роботах. Вони не могли працювати в адміністративно-господарській частині табору чи, наприклад, обіймати інженерно-технічні посади. Хоча в проаналізованих нами спогадах згадано й винятки. У таборах для «членів сімей зрадників батьківщини», зокрема Акмолінському, жінки могли працювати не лише на загальних роботах, а також і в середині табору.

Акмолінський табір був наймасштабнішим місцем ув'язнення «дружин ворогів народу» в ГУЛАзі. Аналізуючи моральний стан жінок в Акмолінському таборі, доходимо висновку, що вони мали порівняно легший табірний досвід, аніж жінки у звичайних таборах. Перебування в окремому таборі врятувало їх від знущань із боку «криміналітету». Жінки мали власний табірний простір, у якому намагалися виживати в екстремальних умовах.

Більшість колишніх ув'язнених «АЛЖИРу» до кінця свого арешту не зрозуміли, чому їх посадили. Припускаємо, що це залежало й від упевненості в правоті партії й особисто Сталіна, і від рівня віри в них. Радянська ідеологія, яка виховувала відданість і любов особисто до вождя, насправді була досить успішною й таки «викривила свідомість» жінок так, що потім вони довго не розуміли очевидні речі.

Загалом, для арештанток ГУЛАґу важливим було підтримання дружніх стосунків, які допомагали жінкам витримати термін свого ув'язнення й не зійти з розуму через власне горе. Культурна самодіяльність допомагала відволіктися від суму, а також надавала можливість займатися тим, що цікавило жінок, дещо підіймало їм настрій.

Питання жіночого досвіду сталінських репресій 1930-х рр. є досить широким та складним для дослідження. Опрацювання відповідної джерельної бази, переосмислення нагромаджених фактів, аналіз попередніх досліджень надали можливість дійти висновків щодо сталінської гендерної політики в

обраний період. Жінки вбачились радянському керівництву такими ж «злочинцями», як і чоловіки. І вони також стали об'єктом уваги карних органів.

Ця проблематика потребує подальшого вивчення. Наприклад, важливим для опрацювання цієї тематики є дослідження особливостей репресивної політики щодо жінок на тих чи тих українських теренах, включаючи західні, приєднані в період 1939-1941 рр. У подальшому, актуальним виглядає ґрунтовний аналіз жіночого досвіду репресій у період німецько-радянської війни та пізнього сталінізму. Усе це уможливить створити узагальнювальне дослідження гендерного виміру державного терору в періоду сталінізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / ed. by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, Halyna Hryn. Harvard University. 2008. 284 p.
2. Alexopoulos G. Stalin and the politics of kinship: Practices of collective punishment, 1920s–1940s. *Comparative studies in society and history*. 2008. Vol. 50, №. 1. P. 91–117.
3. Attwood L. Creating the new soviet woman. Women's magazines as engineers of female identity. New York : St Martin's Press, 1999. 213 p.
4. Bondarenko P. S. Informative saturation of ego documents as a historical source. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк, 2020. № 3 (259). P. 9–12.
5. Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 august as European Day of remembrance for victims of stalinism and nazism. Brussels. 23.09.2008. URL: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN> (дата звернення 16.08.2020).
6. Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1965. XIII, 438p.
7. Hignett K., Ilić M., Leinarte D., Snitar C. Women's experiences of repression in the Soviet Union and Eastern Europe. London : Routledge, 2018. 240 p.
8. Ilic M. The forgotten five per cent: women, political repression and the purges. *Stalin`s terror revisited* / ed. by Ilic M. Basingstoke. New York, 2006. P. 116–139.
9. Joyce Ch. The soviet penal system and the great terror. *Stalin`s terror revisited* / ed. by Ilic M. Basingstoke. New York, 2006. XVII. P. 90–115.
10. Maddox S. Gulag football: competitive and recreational sport in stalin's system of forced labor. *Kritika: Explorations in russian and eurasian history*, 2018. Vol. 19, №. 3. P. 509–536.

11. Makinen I. Libraries in hell: cultural activities in soviet prisons and labor camps from the 1930s to the 1950s. *Slavic Review*. 2009. Vol. 68, № 2. P. 308–328.
12. Mascuch M., Dekker R., Baggerman A. Ego-documents and history: A short account of the longue duree. *The historian*. Malden, (Maas.), 2016. Vol. 78, № 1. P. 11–56.
13. Passey B. How significant a role did the Gulag camps play in stalin's economic system between 1929 and 1938? SL HISRORY INTERNAL ASSESSMENT, 1990. P. 1–12. URL: https://www.academia.edu/33632103/How_significant_a_role_did_the_Gulag_camps_play_in_Stalin_s_economic_system_between_1929_and_1938 (дата звернення: 30.04.2020).
14. Resolution 1495 (2006). Combating the resurrection of nazi ideology. 12/04/2006. *Parliamentary Assembly*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17427&lang=en> (дата звернення: 12.07.2020).
15. Resolution 1652 (2009). Attitude to memorials exposed to different historical interpretations in Council of Europe member states. 29.01.2009. *Parliamentary Assembly*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17713&lang=en> (дата звернення: 12.07.2020).
16. Ventsel A., Zhangutin B., Khamidullina D. Social meaning of culture in a stalinist prison camp. *Folklore-electronic journal of folklore*. 2014. № 56. P. 7–24.
17. Авторханов А. Технология власти. 3-е изд. Frankfurt/Main : Possev-Verlag, 1983. 809 с.
18. Адамова-Слизорберг О. Л. Путь. Москва : Возвращение, 1993. 254 с.
19. Алферова И. В. Эмансипаторский проект большевиков: миф или реальность... (по страницам женской большевистской печати). Брянск : Курсив, 2009. 208 с.

20. Анцис М. Л. Спецотделение № 17. *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы. Неопубликованные материалы. Литературный архив Е. В. Владимировой.* URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=anzis> (дата звернення 11.03.2018).
21. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
22. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. 161 с.
23. Афонина Т. П. Воспоминания узниц АЛЖИРа. *Малиновские вехи : сб. публ. и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки).* Малиновка, Астана, 2003. С. 13–14.
24. Бажан О. «Великий терор» на Полтавщині у світлі нових архівних документів. *Реабілітовані історією. Полтавська область* / упоряд. : О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава, 2009. Кн. 1. С. 124–131.
25. Бажан О. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012 р.). Київ, 2013. С. 437–455.
26. Бажан О. Г. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Київ, 2009. Вип. 15 (1). С. 301–309.
27. Бажан О., Золотарьов В. «Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях. *Краєзнавство.* 2019. Вип. 3. С. 192–204.
28. Бакунин А. В. История советского тоталитаризма : монография. Екатеринбург : Ин-т истории и археологии УО РАН, 1996. Кн. 1: Генезис. 256 с.

- 29.Бакунин А. В. История советского тоталитаризма : монография. Екатеринбург : Ин-т истории и археологии УО РАН, 1997. Кн. 2: Апогей. 224 с.
- 30.Баран В. Каральна діяльність радянських органів державної безпеки щодо «антирадянських елементів»: 1934–1941 рр. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5. С. 63–68.
- 31.Берека В. Новітні підходи в методології та методиці викладання історії в Україні. *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2017. Вип. 1 (2). С. 134–139.
- 32.Бестемиев С. К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект). Павлодар : Кереку, 2009. 258 с.
- 33.Битюцкий В. И., Новинский И. Н. Особенности дела членов семей «изменников родины». «К 70-летию начала «Большого террора»»: материалы III Всерос. науч. конф. (Краснодар, 3–4 дек. 2004 г.). Краснодар, 2006. URL: <http://maxima-library.org/component/maxlib/b/364055?format=read> (дата звернення: 12.05.2020).
- 34.Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 1. 424 с.
- 35.Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідж. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
- 36.Білокінь С. Смерть Софії Нелепінської-Бойчук. *Персональний сайт історика України*. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Nalepinska.html> (дата звернення 12.01. 2021.)
- 37.Блок-Баерс Р. М. Нью-Йорк–Москва–Сибір по етапу. *Звезда*. 2001. № 9. С. 194–204. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=8951> (дата звернення: 12.01.2021).
- 38.Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

- 39.Бондаренко П. Делегатські збори як більшовицький варіант активізації жінок в громадському житті. *Вісник студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов* : зб. наук. пр. : у 2 т. Бахмут, 2020. Т. 2. Літературознавство. Історія. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 95–98.
- 40.Бондаренко П. С. Державний терор в СРСР після Другої світової війни (на прикладі архівно-слідчих справ Цилі Заславської). *Гілея* : наук. вісн. Київ, 2020. Вип. 153(№ 2). С. 26–30.
- 41.Бондаренко П. С. Донеччанки в Акмолінському виправно-трудоному таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Грані історії* : зб. наук. пр. / ДВНЗ «Донбас. держ. пед. ун-т», Горлів. ін-т інозем. мов. Слов'янськ, 2019. Вип. 2(10) : Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження : спец. вип. С. 82–87.
- 42.Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій (на прикладі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Історія. Філософія. Політологія*. Одеса, 2019. Вип. 18. С. 12–19.
- 43.Бондаренко П. С. Роль та місце дозвілля й стосунків арештанток в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер. : Історичні науки*. Київ, 2019. Т 30(69), № 3. С. 10–16.
- 44.Борщенко Ю. Політичні репресії на Полтавщині у 1928–1933 рр. *Реабілітовані історією. Полтавська область* / упоряд. : О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава : АСМІ, 2009. Кн. 1. С. 90–111.
45. Бунина М. Я. Из тюрьмы на Маразлиевской. *Уроки гнева и любви: Сб. воспоминания о годах репрессий (20-е–80-е гг.)*. Ленинград, 1991. Вып. 2. С. 80–91.
- 46.Бушуева З. М. Воспоминания. Годы террора. *Книга памяти жертв политических репрессий*. Пермь, 1998. Ч. 1. С. 116–123.
- 47.Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев). 1931–1936. Т. 2. № 19.

URL: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/bullop2.htm> (дата звернення: 20.12.2019).

48. Васильчук Г. Н. Немцы Украины в реалиях сталинской реконструкции. *Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»* : материалы XII междунар. конф. (Москва, 18–19 сент. 2008 г.). Москва : МСНК-пресс, 2009. С. 433–441.
49. Васильчук Г. М. Політичні репресії в УСРР 20–30-х рр. XX ст.: історіографічний аспект. *Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. № 39. С. 281–291.
50. Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. *Наук. записки Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 299–303.
51. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України». *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 112. Т. 1. 231 арк.
52. Витяг з Кримінального Кодексу УРСР та умовні скорочення: Особлива частина. Розділ 1 [1]. Контрреволюційні злочини. *Реабілітовані жертви комуністичного терору на Полтавщині*. URL: https://web.archive.org/web/20120526004338/http://poltava-repres.narod.ru/viazni/index_ua.htm (дата звернення: 25.12.2019).
53. Витяг з протоколу засідання Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. 17 січня 1931 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НАКВД-КГБ*. 2002. № 1(18) 2002. С. 224–225.
54. Витяг з протоколу № 18/450 засідання Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР про винесення вироку по справі «Українська революційно-демократична спілка». 23 січня 1933 р. *За сценарієм ДПУ: Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»: документи. і матеріали* / упоряд. Т. Ф. Григор'єва ; ред. : П. Т. Тронько, Р. Я. Пиріг. Київ, 2004. С. 350–356.

55. «Відкритий список». *База даних жертв політичних репресій в СРСР*. URL: <https://ua.openlist.wiki> (дата звернення: 14.06.2020).
56. Возвращенные имена. *Книга памяти России*. URL: <http://visz.nlr.ru> (дата звернення: 12.05.2020).
57. Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения. Сытыквар: Коми кн. изд-во, 1991. 334 с.
58. Волович Х. В. О прошлом. *Доднесь тяготеет* / сост. С. С. Виленский. Москва, 1989. Вып. 1 : Записки вашей современницы. С. 461–494.
59. Вороніна М. С. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920 -х роках. *Українські жінки в горнилі модернізації* / ред. О. Р. Кісь. Харків, 2017. С. 106–131.
60. Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы. *Сахаровский центр*. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/> (дата звернення 23.06.2020).
61. Вронська Т. В. Сталінські повторники (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб). *Укр. іст. журн.* 2016. № 4. С. 72–88.
62. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.
63. Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ : Темпора, 2019. 420 с.
64. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги : сб. док. и материалов. Москва: РОССПЭН, 2007. 320 с.
65. Гаврилов Д. В. А. В. Бакунин – один из основателей академической исторической науки на Урале. *Урал индустриальный. Бакунинские чтения: Индустриальная модернизация Урала в XVIII–XXI вв.*: материалы XII Всерос. науч. конф., посвящ. 90-летию заслуж. деятеля науки России, д-ра истор. наук, проф. Александра Васильевича Бакунина (м. Екатеринбург, 4–5 дек. 2014 г.). Екатеринбург : [УрФУ], 2014. Т. 1. С. 4–10.
66. Гапак М. В. На небезпечній службі в ГУЛАГу. Ужгород : Патент, 1999. 149 с.

67. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
68. Главный уговор – не разреветься. *Новая газета – Казахстан*. 2009. URL: <https://www.neweurasia.info/extra-1/952-> (дата звернення: 18.03.2020).
69. Горбань Ю. А., Горбань Т. Ю. Историчне дослідження: імперативи неупередженого пізнання. *Історія науки і біографістика*. 2009. №. 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09gorban.pdf> (відвідано 12.02.2021).
70. Гордон Л. А., Клопов Э. В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. Москва : Политиздат, 1989. 319 с.
71. Градкова Ю. В. Обычная советская женщина. Образ описаний идентичности. Москва : Компания Спутник, 1999. 189 с.
72. Гранкіна О. В., Омельчук Д. В., Московченко Н. П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. : метод. рек. Київ, 1997. 34 с.
73. Грановская Л. И. Арест. *Нева*. 1991. № 9. С. 193–198.
74. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва : «Рос. полит. энцикл.», 2001. 96 с.
75. Грохотова К. Т. Добрых людей больше. *Годы террора: Книга памяти жертв политических репрессий*. Пермь: Перм. кн. изд-во, 2008. Т. 1. Ч. 6. С. 192–197.
76. Гула Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. *Наукові праці МАУП. Сер.: Політичні науки*. 2019. Вип. 57(1). С. 26–31.
77. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / под ред. А. Н. Яковлева (пред.) ; сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва : МФД, 2000. 885 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/ (дата звернення: 12.01.2021).
78. Даниленко В. Изидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. 255 с.

79. Даниленко М. В., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 340 с.
80. Даниленко М. Л. Стерегли нас как золото, а ценили как г... *Страницы трагических судеб : сб. воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* / сост. : Е. М. Грибанова, Е. С. Зулкашева, А. Н. Ипмагамбетова и др. Алматы, 2002. С. 19–85.
81. Даниэль А., Рогинский А. Аресту подлежат жены. *Информационно-политический канал «ПОЛИТ.РУ»*. 2003. URL: <https://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (дата звернення: 17.07.2020)
82. Дело № 146532 по обвинению Потоцкой Е. Д. и Давыдовой Л. Д. Начато «29» июля 1938 г. Окончено «сент.» 1938 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 55963 фп. 109 арк.
83. Дело № 49325 по обвинению Козачинской Анны Яковлевны по ст. 54-6 ч. I УК УССР. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 46061 фп. Т. 1. 184 арк.
84. Дело № 56040 по обв. Стрильчик Софью Павловну по ст. 54-10 УК УССР. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63640 фп. 33 арк.
85. Дело № 750 по обвинению Пастушенко Юлии Семеновны по ст. ст. 53-6 и 54-11 УК УССР (Сопилка Мирослава). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46382 фп. 95 арк.
86. Дело № 83004 по обвинению Езерской Елены Николаевны по ст. 54-10. Ук. УССР. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63536 фп. 28 арк.
87. Дело № 83649 по обвинению Зейберт Э.Т. Начато «4»/XII 1937 г. Окончено «23»/XII 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63446 фп. 55 арк.

88. Дело по обвинению Заславской Цили Владимировны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 41448 фп. Т.1 136 арк.; Т.2. 250 арк.
89. Дело по обвинению Княгницкой Александры Аркадьевны по ст. ст. 54-10, 54-12 Ук УССР. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 38637 фп. 37 арк.
90. Дело по обвинению Пляц Ирины-Эммы Вильгельмовны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62836 фп. 44 арк.
91. Дело по обвинению Ракуц Елизаветы Германовны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 43001 фп. 101 арк.
92. Дело ПОВ (УКРАИНСКИЙ ФИЛ.) Следствен. и др. матер. на обвин. Рудницкую Л. И. Т. 45. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. С. 60830 фп. 102 арк.
93. Демченко А. В. Історія повсякдення: теоретико-методологічні засади. *Актуальні проблеми науки та освіти* : матеріали ХІХ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів (м. Маріуполь, 3 лют. 2017 р.). Маріуполь, 2017. С. 99–101.
94. Детков М. Г. Содержание карательной политики Советского государства и ее реализация при исполнении уголовного наказания в виде лишения свободы в тридцатые, пятидесятые годы. Домодедово : РИПК работников МВД России, 1992. 156 с.
95. Детков М. Г. Тюремь, лагеря и колонии России. Москва: «Вердикт-ІМ», 1999. 448 с.
96. Джуха И. Г. «Греческая операция» НКВД в Украине. Книга Памяти мариупольських греков (жертвы греческой операции НКВД). Санкт-Петербург : АЛЕТЕЙЯ, 2017. 640 с.
97. Директива Народного Комиссара Внутренних дел СССР и Прокурора СССР № 185 от 29.04.1942 г. *Документы репрессивного характера*

- общесоюзного уровня. Мемориальный музей «Следственная тюрьма НКВД».* URL: http://nkvd.tomsk.ru/researches/archives/soviet_all/ (дата звернення: 20.02.2020).
98. Директива НКВД СССР и Прокурора СССР № 221 от 22.06.1941 г. *Красноярское общество «Мемориал».* URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/410622-1.htm><http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 20.02.2020).
99. Добровольский И. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. Франкфурт/Майн ; Москва : Междунар. о-во прав человека, 1999. 453 с.
100. Довжик А. Репресії проти жінок – викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Теофілії Войславської). *Київські історичні студії : наук. журн.* 2017 № 1(4). С. 95–102.
101. Доднесь тяготеет / сост. С. С. Виленский. Москва : Сов. писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы. 587 с.
102. Доднесь тяготеет / сост. С. С. Виленский. Москва : Возвращение. 2004. Т. 2: Колыма. 575 с.
103. Доклад И. В. Сталина на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938* / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2004. С. 95–109.
104. Доклад наркома внутренних дел СССР Н. И. Ежова на совещании руководящего состава НКВД. 3 декабря 1936 г. *«Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. Петров, М. Янсен* Москва, 2008. С.252–289. URL: <http://istmat.info/node/24567> (дата звернення: 01.02.2021).
105. Докладная записка ГПУ Украины Г. Г. Ягоде об итогах работы по выселению кулачества в республике. 25 марта 1930 г. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* / под ред. В. Даньлова, Р.

- Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2000. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 336–342.
106. Докладная записка ИНФО ОГПУ. 30 января 1931 г. «О засоренности колхозов классово-чуждыми элементами». *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4-х т.* Москва, 2004. Т. 3. : 1930–1934 гг., кн. 1. : 1930–1931 гг. С. 573–589.
107. Документи (повідомлення, обвинувальні висновки) НКВС УСРР на адресу ЦК КП(б)У про викриття і ліквідацію групи членів ОУН (за 1934 р. – А. Крушельницький, Ю. Бачинський та ін.), антирадянського терористичного угруповання РЗ-ВС (Є. Дмитрієв, А. Богданович) та антирадянського терористичного угруповання у Ямпільському районі Чернігівської області на чолі з Шишлевським Д. І. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 16. Спр. 57. 56 арк.
108. Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 38. 317 арк.
109. Дорохина О. В. Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии. *Вестн. МГУ. Серия 18. Социология и политология.* 1998. № 4. С. 138–154.
110. Дорошко М. С. Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920-1930-ті роки: український «досвід». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2007. № 16 (1). С. 445–455.
111. Дугин А. Н. Неизвестный ГУЛАГ: документы и факты. Москва : Наука, 1999. 103 с.

112. Дьяков Б. А. Повесть о пережитом. Москва : Сов. Россия, 1966. 264 с.
113. Елеуханова С. В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Караганда, 2009. 30 с.
114. Елеуханова С. В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Караганда, 2009. 168 с.
115. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5499 (дата звернення: 12.09.2020);
116. Епллбом Е. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.
117. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. Київ, 1994. 74 с.
118. Жанбосинова А., Казбекова А., Ниязханкызы Г. Гендерный аспект политических репрессий (на примере Восточного Казахстана). *Мир большого Алтая: междунар. науч. журн.* 2018. № 4(4). С. 545–557.
119. Жертвы политического террора в СССР. *База данных.* URL: <http://lists.memo.ru/index.htm> (дата звернення: 05.06.2020).
120. Жумасултанова Г. А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е-начало 50-х годов) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Караганда, 1999. 168 с.
121. З обвинувального висновка по справі «Українська революційно-демократична спілка (УРДС)». 20 січня 1933 р. *За сценарієм ДПУ: Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка» : док. і матеріали / наук. ред. : П. Т. Тронько, Р. Я. Пиріг.* Київ, 2004. С. 307–349.
122. За сценарієм ДПУ: Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка» : док. і матеріали / наук. ред. : П. Т. Тронько, Р. Я. Пиріг. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. 452 с.

123. Загальна декларація прав людини. 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 12.08.2020).
124. Закрытое письмо ЦК ВКП (б) «Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова». *Сталин И. В. Сочинения*. Москва, 1997. Т. 16. С. 277–285.
125. Записка наркома внутренних дел СССР Н. И. Ежова председателю СНК СССР В. М. Молотову об увеличении штатной численности ГУГБ в связи с открытием новых тюрем. 16 сентября 1937. *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах*. Москва: РОССПЕН, 2004. Т. 2. Карательная система: структура и кадры. С. 133.
126. Здравомыслова Е. А. Тёмкина А. А. Государственное конструирование гендера в советском обществе. *Журнал исследований социальной политики*. 2004. Т. 1, №3/4. С. 299–320.
127. Зельцер М. С. «Не дожил мой отец до сорока, в тридцать седьмом расстались с ним когда-то...». *Страницы трагических судеб: Сб. воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920-1950-е гг.* / сост. : Е. М. Грибанова, Е. С. Зулкашева, А. Н. Ипмагамбетова и др. Алматы, 2002. С. 133–142, 393, 404.
128. Земзюлина Н. И. Гендерный аспект кадровой политики в СССР. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2013. №6(22). С. 14–18.
129. Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012 р.) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 164–188.*

130. Иванов В. А. Механизм массовых репрессий в Советской России в конце 20-40-х гг.: на материалах Северо-Запад. РСФСР : дис. ... д-ра. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 1998. 643 с.
131. Иванова Г. М. Женщины в заключении (историко-правовой аспект). *Женщина и общество*. URL: <http://www.owl.ru/library/042t.htm> (дата звернення: 22.04.2020).
132. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : Наука, 2006. 438 с.
133. Игнаткин Ю. А. Рассказ из 1937. *Малиновские вехи: Сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка, Астана. 2003. С. 25–45.
134. Из письма коммуниста Кулякина в ЦК ВКП(б) О М. М. Хатаевиче. 15 липня 1937 р. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938* / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2004. С. 113–116.
135. Ильина Т. Я. Большая пятиконечная звезда – символ веры и металлическая решетка как итог этой веры. *Страницы трагических судеб: сб. воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* / сост. : Е. М. Грибанова, Е. С. Зулкашева, А. Н. Ипмагамбетова и др. Алматы, 2002. С. 149–160, 414–415, 437.
136. История СССР : учеб. для студ. ин-тов культуры : в 2 ч. / под ред. Н. Е. Артемова. Москва : Высш. шк., 1982. Ч. 2. 351 с.
137. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов : собр. док. в 7 т. Москва : РОССПЕИ, 2004. Т. 2 : Карательная система: структура и кадры. 696 с.
138. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов : собр док. в 7 т. / отв. ред. И. В. Безбородова, В. М. Хрусталева ; сост. И. В. Безбородова, В. М. Хрусталева. Москва :

- РОССПЭН. 2004. Т. 4 : Население ГУЛАГа: численность и условия содержания. 624 с.
139. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов : собр. док. в 7 т. / сост. Т. В. Царевская-Дякина. Москва : РОССПЭН, 2004. Т. 5 : Спецпоселенцы в СССР. 824 с.
140. Іваневич Л. А. Політичні репресії у житті Н. В. Суровцової. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2011. Т. 17. С. 360–367.
141. Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012 р.). / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 210–222.
142. Історичне джерелознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., доп. і перероб. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2017. 512 с.
143. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
144. Китаева Л. А. О моих родителях. *ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои: (Раскулачивание и гонение на Православную Церковь пополняли лагеря ГУЛАГа)* / ред. И. В. Добровольский. Франкфурт/Майн ; Москва, 1999. С. 372–376.
145. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. 2013. Ч. 1. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/943-oksana-kis-zhinochyu-dosvid-hulahu-stan-doslidzhen-ta-dzherelni-resursy-v-ukrayinskomu-konteksti-chastyna-i> (дата звернення: 12.06.2020).
146. Кісь О. Історія крізь призму жіночого досвіду (інтерв'ю). *Проект «Локальна історія»*. URL:

<http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6282>

(дата звернення: 12.09.2020).

147. Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Львів, 2017. 447 с.
148. Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2017. 288 с.
149. Кісь О. Ю. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. №. 2. С. 159–172.
150. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження*. 2016. Вип. 2. С. 56–72.
151. Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 164–171.
152. Коваленко Г. С. Латынь. *Доднесь тяготеет*. Москва: Возвращение. 2004. Т. 2 : Колыма. С. 235–239.
153. Колдомасова Г. В. Те далекие годы. *Малиновские вехи : сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка, Астана, 2003. С. 15–24.
154. Коломієць Л. В. Перекладачі 1920–30-х років – видатні державно-громадські діячі української народної республіки: повернення із забуття. *Мова і культура*. 2013. Т. 2, вип. 16. С. 390–403.
155. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.
156. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року від 03.11.1950 р. URL:

- https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 12.06.2020).
157. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : ВМА «Терен», 2009. 880 с.
158. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 280 с. URL: https://royallib.com/book/konkvest_robert/gniva_skorboti_radyanska_kolektiv_zatsya_golodomor.html (дата звернення: 12.09.2020).
159. Конституция СССР 1936 года. Москва–Кремль : Изд. ЦИК СССР, 1937. 306 с.
160. Конституція (основний закон) УРСР 1937 року. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення: 12.08.2020).
161. Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «Великого терору» на Житомирщині. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 222–264.
162. Косталевская Т. В. Воспоминания (беседа Г. И. Левинсон). *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы записанные ею* / сост. : О. Блинкина, Е. Великанова. Москва, 1996. С. 114–127.
163. Костенко Ю. А. Женское движение в России в 1920–1930-е гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.00. Москва, 2006. 336 с.
164. Котляр Ю. В. Тоталітаризм в Україні. *Історичний архів*. Наукові студії : зб. наук. пр. 2011. Вип. 6. С. 166–167. – Рец. на монографію: Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933). Суми : Мрія-1. 2010. 368 с.

165. Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2015. 208 с.
166. Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*. Харків. 2002. №. 44. С. 18–31.
167. Кравченко Є. О. «Статистика в нас шкутильгає...» Сталінська політика щодо органів обліку та статистики: історіографічний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2018. Вип. 21. С. 104–114.
168. Крайнік Р. Радянське антиробітниче законодавство часів «Великого терору». *Наукові записки*. Вип. 13. С. 96–102.
169. Кривицкая Ф. Пути-дороги. *О нашей маме Нине Всесвятской, учительнице. Очерки, воспоминания, материалы из домашнего архива / сост. : Ю. Ч. Ким, А. Ч. Ким*. Москва, 2007. С. 89–107.
170. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. (в редакції 1949 р.). Київ : Держполітвидав, 1950. 168 с.
171. Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. С. 229–236.
172. Кукушкина А. Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: истории и судьбы. Караганда, 2002. 184 с.
173. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Інститут історії України, 2005. 220 с.
174. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
175. Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

176. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
177. Кустова Е. А. «Моя Одиссея». *Карлаг: по обе стороны «колючки»* / сост. Е. Кузнецова. Сургут, 2001. С. 89–93.
178. Кучеренко І. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 234–243.
179. Кучумова О. М. Жены. *30 октября: газ.* 2007. № 74. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6279> (дата звернення 12.04.2020).
180. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 170–191.
181. Лабур О. Гендерна складова трудової політики в Радянській Україні (20–30-х рр. ХХ ст.): історіографія проблеми. *Університет : наук. іст.-філос. журн.* 2008. № 2. С. 59–68.
182. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). Київ : ВИПОЛ, 1999. 172 с.
183. Ларина А. М. Незабываемое. Москва : Изд-во АПН, 1989. 365 с.
184. Ластовка О. Політичні репресії на Полтавщині у 1934–1941 роках. *Реабілітовані історією. Полтавська область* / упоряд. : О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава : АСМІ, 2009. Кн. 1. С. 111–124.
185. Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові підходи до історіописання* / наук. ред. Т. Цимбал. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 119–186.
186. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
187. Литвин Н. Доповідь про концепцію розвитку інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. *Засідання Бюро Відділення історії, філософії та права НАН України*. 22 грудня 2011 р. С.

- 1–11. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=104> (дата звернення: 12.07.2020).
188. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) : монографія. Донецьк, 2006. 280 с.
189. Ліончук Р. Термін «гендер» у науковому дискурсі: вітчизняний та зарубіжний підхід. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 2. С. 66–70.
190. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва : МФД, 2004. 736 с.
191. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58623> (дата звернення: 01.01.2021).
192. Майжолова-Куленова В. Бывает радость и в тяжелые дни. *Страницы трагических судеб : сб. воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* / сост.: Е. М. Грибанова, Е. С. Зулкашева, А. Н. Ипмагамбетова и др. Алматы, 2002. С. 169–174.
193. Малиновские вехи : сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки). Малиновка ; Астана, 2003. 80 с.
194. Мамаева Е. А. Жизни прожить. Москва : Копи-центр, 1998. 149 с.
195. Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 300–321.
196. Маринич Л. Галицька еміграція в УРСР - трагічний епілог 1937–1938 рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору»*

- в *СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 321–342.
197. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2002. 246 с.
198. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України, 2015. 96 с.
199. Марченко З. Д. Семнадцать лет на островах ГУЛАГа. Москва: Возвращение, 1995. 106 с.
200. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 7. 923 арк.
201. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 26. 524 арк.
202. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. С. 411. Т. 30. 834 арк.
203. Материали разной переписки на участников к/р троцкистской организации за 1936/1937 год. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 23. 751 арк.
204. Материали разной переписки по троцкистам (меморандумы, справки, отчеты и др. документи) за 1932 год. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 12. 522 арк.
205. Материали разной переписки по троцкистам (постановления и др. документи). За 1934–1935 гг. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 14, ч. 2. 508 арк., ч. 3. 762 арк.
206. Материали разной переписки с Москвой по троцкистам за 1934 год. Материали по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 13. 306 арк.
207. Махорін Г. Л. Опір Геноциду в 1932–1933 рр. Житомир, 2008. 304 с.

208. Минц М. М. Новая зарубежная литература по истории сталинских репрессий : реф. обзор. *История России. Серия анализ. обзоров и сб.* Москва. 2011. С. 65–88.
209. Михайлюк О. В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Теоретико-методологічні засади аграрних досліджень*. 2016. Вип. 16. С. 9–14.
210. Мовчан О. М. Хатаєвич (Мордухович) Мендель Маркович. *Енциклопедія історії України* / ред. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 363–364.
211. Мозохин О. Б. «Тройки» ГПУ–ОГПУ. *Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953)*. Москва, 2006. 480 с. URL: <https://history.wikireading.ru/219440> (дата звернення: 22.09.2020).
212. Музей Карлага. Музей памяти жертв политических репрессий поселка Долинка. URL: <http://karlagmuseum.kz/ru/> (дата звернення 06.06.2020).
213. Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/o-muzee/statistika> (дата звернення 18.04.2020).
214. Мусійко В. В. Родинний архів письменника Василіска Гнедова у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. *Науковий вісник Нац. музею історії України*. 2018. № 3. С. 388–393.
215. Мы будем жить. Документальный фильм / реж. С. Павловский, Д. Виолина. Казахстан. 2009.
216. Набока С. Закономірності та особливості соціально-економічних модернізацій УРСР на рубежі 1920-х–1930-х рр. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2013. 2(115). С. 42–44.
217. Науково-документальний журнал: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/> (дата звернення: 12.12.2020).

218. Наумов А. История одного детства. *История*. 2001. № 28. С. 1–23.
219. Національний банк репресованих. URL: <http://www.reabit.org.ua/nbr/> (дата звернення: 03.08.2020).
220. Нескорена Берегиня: жертви московського комуністичного терору ХХ ст. / упоряд. Б. О. Гордасевич ; ред. : Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. 280 с. URL: https://gartua.io.ua/s2643309/neskorena_bereginya_zbirnik-martirolog (дата звернення: 12.09.2020).
221. Никольський В. Н. Статистика политических репрессий против женщин Донецкого региона в 1937–1938 гг. *Правда через роки. Статті, спогади, документи*. Донецьк. 1998. Вип. 2. С. 152–154.
222. Ніколаєва Н. Б. Репресована випускниця Київського державного університету Хмара Фаїна Михайлівна. *Гілея : наук. вісник. Історичні науки*. Київ, 2017. Вип. 123. С. 50–52.
223. Ніколаєва Н. Репресії 1937 р. у Київському університеті і Партвидавництві ЦК КП(б)У (на прикладі Федора Беляєва). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 356–379.
224. Никольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статист. дослідж. : монографія. Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. 624 с.
225. Нуралина Ш. Р. Ничто на земле не проходит бесследно: зап. Р. Тогобицкой. *Эхо массовых политических репрессий: судьбы людские* / сост.: В. М. Гринев, Т. В. Гринева. Астана, 2005. С. 100–103.
226. О деле так называемого «союза марксистов-ленинцев». Справка КПК при ЦК КПСС и ИМЛ при ЦК КПСС. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 6. С. 103. URL: https://scepsis.net/library/id_3312.html (дата звернення 15.05.2020).

227. О Скрипа-Козловской А. Н. – Пешковой Е. П. *Заклейменные властью. Анкеты, письма, заявления политических заключенных в Московский Политический Красный Крест и Помощь политзаключенных, во ВЦИК, ВЧК-ОГПУ-НКВД (по категориям репрессированных)*. URL: <http://pkk.memo.ru/page%202/women.html> (дата звернення 12.05.2020).
228. Обвинение по делу контрреволюционной шпионской организации ПОВ на Украине. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 2. 159 арк.
229. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации, именовавшей себя «Народной Революционной Социалистической партией». *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 20. 91 арк.
230. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации «Союз освобождения рабочих и крестьян». *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 61. 64 арк.
231. Обвинительное заключение по делу к-р организации «ОБЪЕДИНЕНИЕ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ». *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 96. 76 арк.
232. Обвинительное заключение по делу польской к.-р. шпионской диверсионной организации раскрытой на юго-западной ж.д. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 90. 91 арк.
233. Обвинительное заключение по делу раскрытой контрреволюционной организации микробиологов. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 82. 19 арк.
234. Обвинительное заключение по делу шпионско-диверсионной и контрреволюционной организации разведки чешского генерального штаба. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 126. 93 арк.

235. Обвинительные заключения по делам 1. Польской контрреволюционной и шпионской организации на правобережной Украине. (По обвинению Я. Свидерского, К. Наскренского, Я. Левинского, С. Квасневского и др.) ; 2. Шпионской организации II отдела польгенштаба на Украине (По обвинению Бергман Я., Гозинской М., Виноградова М. и др.). *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 124. 187 арк.
236. Обвинувальний висновок у справі «Контрреволюційної організації «Лівобережний штаб повстанських військ визволення України»», ліквідованої органами ДПУ УСРР у 1930 р. 14 січ. 1931 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НАКВД-КГБ*. 2002. № 1(18). С. 212–223.
237. Олійник Н. Ю. Емансипація жінок по радянські: особливості та наслідки. *Грані*. 2015. № 6. С. 144–151.
238. Омельченко П. С. Блочная форма выполнения заданий как способ активизации учебной автономии студентов (на материалах спецкурса «Повседневная жизнь женщин в лагерях ГУЛАГа в 1933–1953 гг.». *Announcements of union of scientists*. Sliven, 2017. Vol. 32(2). С. 47–51.
239. Омельченко П. С. Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини (1938–1941 рр.). *Перспективи розвитку сучасної науки* : міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29–30 верес. 2017 р.). Київ, 2017. С. 110–112.
240. Омельченко П. С. «Викривлена радянська свідомість» арештантів Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини». *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів*: міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 8–9 вер. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
241. Омельченко П. С. Дистанційне вивчення історії повсякдення: варіанти завдань (на прикладі щоденного життя жінок у таборах ГУЛАГУ). *Modern problem of management: economics, education, health care and pharmacy* : intern. sci. conf. (Opole, 26–29 oct. 2017). Opole, 2017. P. 154–156.

242. Омельченко П. С. Дозвілля арештанток Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences : intern. resear. and pract. conf.* (Lublin, 20–21 oct. 2017). Lublin, 2017. P. 34–37.
243. Омельченко П. С. Досвід виживання жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини (на основі его-свідчень). *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. № 1(62). С. 88–104.
244. Омельченко П. С. Неофіційна творчість політичних арештантів у таборах ГУЛАГУ. *Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 15–16 лип. 2017 р.). Київ, 2017. С. 26–28.
245. Омельченко П. С. Повсякденна праця ув'язнених жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Сучасна наука: проблеми і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 6–7 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 33–35.
246. Омельченко П. С. Повсякденне життя в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук : зб. наук. пр. : у 2 т.* Бахмут, 2019. Т. 2 : Історія. Літературознавство. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 38–40.
247. Омельченко П. С. Репресовані жінки Донеччини в науково-дослідницькій серії книг «Реабілітовані історією». *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018 : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф.* (Бахмут, 27 лют.–1 берез. 2018 р.). Слов'янськ, 2018. С. 52–56.
248. Омельченко П. С. Спецоперація проти дружин і дітей «ворогів народу» (до історії одного радянського наказу). *Тоталітаризм у повоснній Європі : матеріали міжнар. наук. інтернет конф.* (Бахмут, 16 листоп.–15 груд. 2016 р.). Бахмут, 2016. С. 54–56.
249. Омельченко П. С. Творчість та культура у повсякденному житті арештантів ГУЛАГУ. *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття :*

- міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22–23 груд. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 96–99.
250. Омельченко П. С. Умови утримання жінок-політв'язнів в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії* : міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 3–4 листоп. 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 23–28.
251. Омельченко П. С. Щоденна праця як спосіб вижити в неволі (на прикладі повсякденного життя у Акмолінському таборі для дружин зрадників батьківщини). *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук* : зб. наук. пр. Бахмут, 2018. С. 152–154.
252. Оперативний приказ Народного комиссара внутренних дел СССР №00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938* / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2004. С. 273–281.
253. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. № 28. С. 55–64.
254. Открытый общественный архив по истории советского террора, истории ГУЛАГа и сопротивления режиму. URL: <https://arch2.iofe.center/person/24944> (дата звернення: 12.01.2021).
255. «Открытый список». *База данных жертв политических репрессий*. URL: https://ru.openlist.wiki/Открытый_список:Заглавная_страница (дата звернення: 12.12.2021).
256. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. 422 с.
257. Переяслав Н. В. Красный Лорд. Невероятная судьба революционера, замнаркома, флотоводца, редактора, писателя, дипломата и

- невозвращенца Федора Федоровича Раскольников. Москва, 2019. 412 с.
URL: <https://books.google.com.ua/books/> (дата звернення: 12.09.2020).
258. Петров Н., Рогинский А. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг.
URL: <http://old.memo.ru/history/polacy/00485art.htm> (дата звернення: 20.06.2020).
259. Пилацкая Ольга Владимировна. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991*. URL: <http://www.knowbysight.info/PPP/04752.asp> (дата звернення: 12.09.2020).
260. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937-1938 рр. на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
261. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.
262. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь : Збруч, 2010. 372 с.
263. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). 448 с.
264. Положення про Український інститут національної пам'яті. : постанова Кабінету міністрів України від 12 листоп. 2014 р. № 684. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/pravovi-zasady-diyalnosti> (дата звернення: 12.07.2020).
265. Поль И. Л. Оглянись со скорбью: история одной семьи. Иркутск : Сиб. кн. изд-во, 1991. 192 с.
266. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР об утверждении Исправительно-трудового кодекса РСФСР. 1 авг. 1933 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 73–92. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/1 (дата звернення: 12.01.2020).

267. Постановление Президиума ЦК КПСС о создании центральной комиссии и местных комиссий по пересмотру дел осужденных за «контрреволюционные преступления», содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении. 4 мая 1954 г. *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы* / сост. : А. Н. Артизов, А. Н. Сигачев, В. Г. Хлопов, И. Н. Шевчук. Москва, 2000. Т. 1 : Март 1953 – февр. 1956. С. 116–117.
268. Постановление СНК СССР «Об утверждении положения об исправительно-трудовых лагерях». 7 апр. 1930 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 65-72. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/1 (дата звернения: 12.01.2020).
269. Постановление ЦИК и СНК СССР «Об Особом Совещании при НКВД СССР». 05. 11. 1934. *ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009095> (дата звернения: 12.12.2020).
270. Постановление ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности. *Репрессивное законодательство*. URL: https://web.archive.org/web/20070927213457/http://www.enet.ru/~kc/aktkbg/KALININ/akkab_05g.htm (дата звернения: 16.07.2020)
271. Постановления и обвинительные заключения к/р троцкистской организации. Материалы по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 10, ч. 1. 514 арк.
272. Постановления и обвинительные заключения по делам участников к/р троцкистской организации за 1933–1934 гг. Материалы по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 11. 390 арк.

273. Постановления и обвинительные заключения по делам участников к/р троцкистской организации за 1936–1937 гг. Материалы по троцкистам. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 18. 590 арк.
274. Постановления и повестки Особого Совещания при НКВД СССР на участников к/р троцкистской организации за 1936–1937 гг. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 19. 546 арк.
275. Придибайло О. Репресії проти єврейської національної меншини в Україні в 20 – 30-ті роки ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 6: Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 75–81.
276. Приказ № 00889 с объявлением «Временной инструкции о режиме содержания заключенных в исправительно-трудовых лагерях НКВД СССР». 2 августа 1939 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 456–475. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918- (дата звернення: 12.01.2020).
277. Приказ МВД СССР, МГБ СССР и Генерального прокурора СССР от 24.06.46 № 00585/00251/107сс. Красноярское общество «Мемориал». URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/460624.htm>, (дата звернення: 21.04.2020).
278. Приказ Наркома Внутренних дел о порядке осуществления постановления СНК и ЦК *операция» НКВД ВКП(б)* от 17 нояб. 1938 г.–26 нояб. 1938 г. *«Польская 1937-1938. Документы*. URL: <https://operacja-polska.pl/nkr/o-operacji-polskiej-nkw/dokumenty/1000,17-1938-26-1938.html> (дата звернення: 17.07.2020).
279. Приказ НКВД СССР № 00486 от 15.08.1037 о репрессировании жен изменников Родины. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України) Ф. 9. Спр. 81. Арк. 19–24.
280. Приказ НКВД СССР № 00577 «О ликвидации спецотделений в ИТЛ». 21 мая 1939 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / ;

сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред.. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 251.

281. Приказ НКВД СССР № 00689 от 17-Х-38. Об изменении Приказа КУВД № 00486 (37Г) о порядке репрессирования жен изменником Родины, право-троцкистских шпионов. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 9. Спр. 81. Арк. 163–164.
282. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / ред. І. Ільєнко. Київ : Інтел, 1995. 448 с.
283. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного режиму 1917–1991 років : закон України від 13. 03. 2018 р. № 2325-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 20. Ст. 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19#n19> (дата звернення: 30.06.2020).
284. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. *Відомості Верховної Ради*. 2006. № 50. Ст. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 12.06.2020).
285. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст. 218. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19> (дата звернення: 13.07.2020).
286. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. Дата оновлення: 19.12.2019. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст. 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 23.06.2020).

287. Про минуле – заради майбутнього : зб. / П. Л. Варгатюк [та ін.] ; упоряд. Ю. І. Шаповал ; гол. редкол. І. Ф. Курас ; Ін-т історії партії при ЦК Компартії України - філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Київ : Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1989. 408 с.
288. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : закон України від 13. 03. 2018 р. № 2325-VIII. Дата оновлення: 19.09.2019. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12> (дата звернення: 12.06.2020).
289. «Реабілітовані історією» – науково-документальна серія книг, ініційована Національною академією наук України, Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, спільно з Державним комітетом по пресі України, Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, для видання досліджень політичних репресій радянської доби та створення мартирологу безпідставно репресованих громадян. URL: <http://www.reabit.org.ua/> (дата звернення: 22.05.2020).
290. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон», 2004. Кн. 1. 648 с.
291. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон», 2005. Кн. 2. 624 с.
292. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон», 2006. Кн. 3. 624 с.
293. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : «СПД Бледнов», 2006. Кн. 4. 648 с.
294. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон» ; «СПД Бледнов», 2008. Кн. 5. 624 с.

295. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон» ; «ФО-П Колесніченко», 2009. Кн. 6. 592 с.
296. Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон», 2010. Кн. 7. 624 с.
297. Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 3. Київ : Основа, 2011. 984 с.
298. Реабілітовані історією. У 27 т : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон» ; ТОВ «Каштан», 2012. Кн. 9. 624 с.
299. Реабілітовані історією: Полтавська область. Київ ; Полтава : АСМІ, 2004. Кн. 2. 720 с.
300. Реабілітовані історією : у 27 т : Донецька область : науково-документальні нариси. Донецьк : КП «Регіон», 2011. Кн. 8. 624 с.
301. Режим личной власти Сталина : к истории формирования / Кукушкин Ю. С., Шетинов Ю. А. и др. Москва : МГУ, 1989. 160 с.
302. Резолюция Европейского парламента от 2 апреля 2009 года на европейском сознании и тоталитаризме. URL: https://ru.qwe.wiki/wiki/European_Parliament_resolution_of_2_April_2009_on_European_conscience_and_totalitarianism (дата звернення: 28.05.2020).
303. Резолюция ПАСЕ «Необходимость международного осуждения преступлений тоталитарных коммунистических режимов». Резолюция 1481 (2006). *Музей и общественный ЦЕНТР «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова*. URL: <http://old.sakharov-center.ru/news/2006/pase.htm> (дата звернення: 12.08.2020).
304. Резолюція Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932-1933 років. 23 жовт. 2008 р. URL:https://ips.ligazakon.net/document/view/mu08128?an=2&ed=2008_10_23 (дата звернення: 30.04.2020).

305. Резолюція ПА ОБСЄ «Воз'єднання розділеної Європи». Вільнюс, 29 черв.–3 лип. 2009 року. SC (09) 3 R. *Міжнародна політика і права людини*. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1247030701> (дата звернення: 12.05.2020).
306. Резолюція ПАРЄ 1723 від 28 квітня 2010 року про вшанування пам'ять жертв Великого Голоду (Голодомору) на території СРСР. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1084_rez_1723.htm (дата звернення: 12.01.2021).
307. Резолюція ПАРЄ № 1096 (1996) Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем. *Верховний суд України*. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/9CCC052FF67F623FC2257D9E0041D022](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/9CCC052FF67F623FC2257D9E0041D022) (дата звернення: 12.06. 2020).
308. Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П51/144 от 5 июля 1937 г. *Директивы Политбюро и НКВД о репрессиях*. URL: <http://old.memo.ru/history/document/pb-4sir.htm> (дата звернення: 12.05.2020).
309. Річні статистичні звіти ДПУ УСРР про результати оперативно-слідчої роботи в 1931 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 8. 62 арк.
310. Розина А. Я. У пам'яті в гостях. Санкт-Петербург : Нарвская застава, 1993. 104 с.
311. Романець Н. Боротьба із шкідництвом в аграрному секторі України як складова «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 15 бер. 2012). / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 188–210.
312. Романець Н. В. «Винні у тому, що...німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.).

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро : Моноліт, 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині. С. 29–88.

313. Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930–1936 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2013. № 1–2. С. 102–126.
314. Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УРСР: Справа «Польської Військової Організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. № 7. С. 170–189.
315. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки: людські біографії у контексті «перековки». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. № 22. С. 250–314.
316. Рубльов О., Синицький П. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суровцової. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2(29). С. 215–282.
317. Рябчук В. Н. Государственная измена и шпионаж. Уголовно-правовое и криминологическое исследование. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2007. 1102 с.
318. Ряшко В. І. Насильство в політиці і практиці сталінського тоталітарного режиму (історико-правовий аспект). *Вісн. нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 825. С. 269–273.
319. Салтык Г. А. Воспоминания бывших узников исправительно-трудовых лагерей СССР как исторический источник. *Ученые зап. : электрон. науч. журн. Курского гос. ун-та*. 2012. № 4 (24), Т. 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vospominaniya-byvshih-uznikov-ispravitelno-trudovyh-lagerey-sssr-kak-istoricheskiy-istochnik> (дата звернення: 15.03.2020).

320. Салтык Г. С клеймом «враг народа»: о судьбах репрессированных курян и их семей. *Ученые записки: электрон. науч. журн. Курского ун-та*. 2009. № 4(12). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/s-kleymom-vrag-naroda-o-sudbah-repressirovannyh-kuryan-i-ih-semey/viewer> (дата звернения: 01.06.2020).
321. Сандрацкая М. К. Воспоминания. *Мемориальный музей «Следственная тюрьма НКВД»*. URL: <https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/Vospominania/SandrackajaAMK/Sandrackaya-M-K.pdf> (дата звернения: 12.01.2021).
322. Секретно-политический отдел Винницкого областного отдела ГПУ-УСРР. Обвинительное заключение по делу «П. О. В.». По обвинению: Григоровича, Пакульского, Титова, Ярошинского, Бржозовского, Жачека и др. по ст. ст. 54-4, 54-6, 54-11 УК. УСРР. 1934 г., город Винница. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 1038. 108 арк.
323. Славина И. И. Тоненький нерв истории. [США], 2006. 371 с. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13089> (дата звернения: 16.03.2020).
324. Следственное дело № 123 антисовестской право-троцкистской организации на Украине по обвинению Куликовой Екатерины Алексеевны. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 36275 фп. 120 арк.
325. Следственное дело № 187 антисоветской националистической организации на Украине по обвинению Крупеник Анны Николаевны по ст. ст. 54-8, 54-11 УК УССР. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 44408 фп. 98 арк.
326. Следственное дело № 187 антисоветской националистической организации на Украине по обвинению Хмары Фаины Михайловны по ст. 54-7, 54-8, 51-11 УК УССР. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 69544 фп. 75 арк.

327. Следственное дело № 243/18714 по делу Шумович Ядвиги Сигизмундовны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57003 фп. 215 арк.
328. Следственное дело по обвинению Тулуб Зинаиды Павловны по ст. 54-8, 54-10, 54-11 УК УССР. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 36991 фп. 135 арк.
329. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
330. Солженицын А. И. Архипелаг Гулаг. Москва : ИНКОМ МВ, 1991. Т. 6. 432 с.
331. Солоневский А. Супружество Голубенко. *Літопис Кам'янського. Дніпродзержинська міська бібліотека ім. Т. Г. Шевченка*. URL: <http://lib.dndz.gov.ua/?pid=876> (дата звернення: 23.06.2020).
332. Солунова С. С. Расскажу о себе... *Распятыє: писатели – жертвы политических репрессий* / сост. З. Дичаров. Санкт-Петербург, 1998. Вып. 4: От имени живых. С. 190–193.
333. Соціальна психологія : навч. посіб. / Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська та ін. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
334. Спецсообщение Н. И. Ежова и Л. П. Берия И. В. Сталину об арестах жен изменников родины. 15 октября 1938 р. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938*. Москва, 2004. С. 563.
335. Спільна заява делегацій з нагоди 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 рр. 07. 11. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g07#Text (дата звернення: 19.05.2020).
336. Справка о составе заключенных, содержавшихся в ИТЛ НКВД на 1 января 1939 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 416–

419. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/3 (дата звернення: 12.01.2020).
337. Справка об истории возникновения и развития ИТЛ и ГУЛАГа ОГПУ-НКВД-МВД СССР. 25.05.1950. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. С. 333–345. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/2 (дата звернення: 12.01.2020).
338. Стасюк О. Громадські новоутворення в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. та їхній вплив на звичаєве право українського селянства. *Етнічна історія народів Європи*. 2010. Вип. № 33. С. 81–89.
339. Статистические сведения о смертности заключенных по ИТЛ НКВД СССР за 1932-1939 гг. *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : собр док. в 7 т. / отв. ред. : И. В. Безбородова, В. М. Хрусталева ; отв. сост. И. В. Безбородова. Москва, 2004. Т. 4: Население Гулага: численность и условия содержания. С. 492.*
340. Статистичні звіти й супровідні документи про результати оперативно-слідчої роботи центральних і регіональних органів НКВС (НКВД) УРСР за 1939 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 46. 94 арк.
341. Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 36. 91 арк.
342. Статистичні звіти та пояснювальні записки органів УДБ НКВС, УНКВС областей з відомостями про результат оперативно-слідчої роботи за I півріччя 1938 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 37. 83 арк.
343. Степанова–Ключникова Г. Е. Казахстанский АЛЖИР. Москва ; Малиновка ; Астана : Ассоц. жертв незакон. полит. репрессий. 2003. 62 с.

344. Страницы трагических судеб: сб. воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг. / сост. : Е. М. Грибанова, Е. С. Зулкашева, А. Н. Ипмагамбетова и др. Алматы : Жеті жарғы, 2002. 448 с.
345. Суровцева Н. В. Колымские воспоминания. *Доднесь тяготееет*. Москва, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы. С. 252–262.
346. Суровцова Н. Спогади. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
347. Сушко О. Польські педагоги Поділля – об’єкт державного терору 1930-х рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 251–264.
348. Сытник И. Г. Женский вопрос в политике государства и его решение на Южном Урале: 1918–1930 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Оренбург, 2006. 194 с.
349. Тарабрина О.А. Политика советского государства в решении «женского вопроса» в годы Гражданской войны (ноябрь 1917–1920 гг.) : замыслы и реалии : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Самара, 2006. 262 с.
350. Теория и методология истории : учеб. для вузов / отв. ред.: В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград : Учитель, 2014. 504 с.
351. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* Київ, 2010. Вип. 36. С. 415–435.
352. Терлецька І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 232–248.
353. Томахів В. Специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках у процесі становлення тоталітаризму. *Політичні репресії в*

Радянській Україні у 1930-ті рр. : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ, 2018. С. 39–49.

354. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект : дис... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2001. 167 с.
355. Торопцева А. Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. *Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки.* 2018. № 1. С. 102–107.
356. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва : Весь мир, 2000. 296 с.
357. Уголовное дело № 102642 по обвинению Козачковской С. Ю. начато 13 VI 1938 г. Окончено 29 IX 1938 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62576 фп. 69 арк.
358. Уголовное дело № 384 по обвинению Нелепинской-Бойчук С. А. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58310 фп. 79 арк.
359. Уголовное дело № 4063 по обвинению Поплавской В. В. Начато «5» октября 1937 г. Окончено «25» октября 1937 г. Т. 1. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 59342 фп. 36 арк.
360. Уголовное дело № 4444 по обвинению Майзель Я. Я. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58297 фп. 45 арк.
361. Уголовное дело № 4447 по обвинению Мошинской Я. Ф. Начато «25» VIII 1938 г. Окончено «26» XI 1938 г. Т. 1. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64028 фп. 58 арк.

362. Уголовное дело № 49095 по обвинению Слипка Я. В. Начато «24» сентября 1937 г. Окончено «5» октября 1937 г. Т. 1. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51339 фп. 64 арк.
363. Уголовное дело № 56 823 по обвинению Запольской Я. Ф. Начато «7» X 1937 г. Окончено «22» X 1937 г. Т. 1. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 53233 фп. 28 арк.
364. Уголовное дело № 56386 по обвинению Гурской В. П. Начато «4» VIII 1937 г. Окончено «22» X 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65857 фп. 37 арк.
365. Уголовное дело № 65909 по обвинению Бжесской М. Л. Начато 30 X 1937 г. Окончено 15 IX 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64638. 23 арк.
366. Уголовное дело № 787 по обвинению Бородчак Е. М. и др. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 59981 фп. 113 арк.
367. Уголовное дело № 83 по обвинению Бендлиной Л. К. Начато «14» XII 1937 г. Окончено «29» XII 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60548 фп. 37 арк.
368. Уголовное дело № 83515 по обвинению Яцкевич Э. К. Начато «23» XI 1937 г. Окончено «29» XI 1937 г. Т. 1. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 61750 фп. 35 арк.
369. Уголовное дело № 83714 Оксман Х. И. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 33734 фп. 40 арк.
370. Уголовное дело № 877 по обвинению Ангельчик Ч. Н. Начато «23» VII 1937 г. Окончено «13» IX 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64738 фп. Т. 1. 55 арк.

371. Уголовное дело № 92050 по обвинению Климач Е.Ф. Начато «15» XII 1937 г. Окончено «20» XII 1937 г. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62359 фп. 37 арк.
372. Уголовное дело по обвинению Волович Хавы Велковны по ст 54-10 УК УССР; Полякова Хана Абрамовна. Начато 14 августа 1937 г. окончено 28 декабря 1963 г. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). АТЗ УСБУ в Чернігівській області. Ф. 6. Спр. 10108 фп. 155 арк.
373. Уголовное дело по обвинению Шумяцкой Клавдии Михайловны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30309 фп. 82 арк.
374. Указ Президиума Верховного Совета СССР. О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР (21.02.1948 г.). *Красноярское общество «Мемориал»*. URL: <http://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/480221.htm> (дата звернення: 20.02.2020).
375. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии в связи с победой над гитлеровской Германией». *Жертвы политических репрессий в Алтайском крае* / ред. Г. Н. Безруков. Барнаул, 2004. Т. 6: 1945–1965. С. 53.
376. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10.03.56 № 134/27 «Об отмене Указа Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку, на поселение в отдаленные местности СССР». *Красноярское общество «Мемориал»*. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/560310.htm> (дата звернення: 20.02.2020).
377. Українська асоціація дослідників жіночої історії (УАДЖІ). URL: <http://www.womenhistory.org.ua/> (дата звернення: 12.07.2020).

378. Ухач В. З. Історія держави і права України : конспекти лекцій. Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.
379. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история России в 30-е годы. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.
380. Фролов М. О. Розлам більшовицької еліти: особливості боротьби проти прихильників Л. Троцького в Україні 20-х років ХХ ст. *Наук. пр. іст. ф-ту ЗДУ*. Запоріжжя, 2002. № 15. С. 70–79.
381. Хлевнюк О. Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941. *Свободная мысль*. Москва, 1993. №. 13. С. 73–84.
382. Циркуляр Главного Управления Исправительно-трудовых лагерей НКВД Союза ССР за 1940 год. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960* / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2000. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/4 (дата звернення: 12.01.2020).
383. Циркуляр МГБ СССР и Генерального прокурора СССР от 26.10.48 № 66/241сс. *Документы репрессивного характера общесоюзного уровня. Мемориальный музей «Следственная тюрьма НКВД»*. URL: http://nkvd.tomsk.ru/researches/archives/soviet_all/ (дата звернення: 20.02.2020).
384. Чаркіна Т. І. Методологічні підходи досліджень ментальності. *Наук. вісн. Сер. Філософія*. Харків, 2015. Вип. 44. С. 108–118.
385. Чаттер'є Ч. Ідеологія, гендер і пропаганда в Радянському Союзі: історичний огляд. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії» / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду ім. Генріха Бьолля*. Київ, 2015. С. 102–126.
386. Шабатура Е. А. Образ «новой женщины» в советской культуре 1917–1929 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Омск, 2006. 230 с.
387. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Наук. думка, 1993. 352 с.

388. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1(28). С. 76–100.
389. Шармар О. М. Організаційно-правові засади проведення органами державного політичного управління (ДПУ) політичних репресій проти селянства під час колективізації та голодомору в Україні у 1929–1934 рр. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 56–60.
390. Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії. *Гілея: наук. вісн. Історичні науки*. Київ, 2011. Вип. 50. С. 134–142.
391. Шевченко С. Екатерина Абраменко и Александр Вайн – затерянные имена из «Списка Сандармоха». *День*. 2014. №. 32. URL: <http://m.day.kyiv.ua/ru/article/ukraina-incognita/bezzhalostnyie-shchupalcy-imperii> (дата звернення: 23.06.2020).
392. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ : Тетра, 2000. 550 с.
393. Шитюк М. М. Справа Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна». *Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-у В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2012. Вип. 3.33. С. 103–108.
394. Шифротелеграма И. В. Сталина секретарям обкомов, крайкомов и руководству НКВД-УНКВД о применении мер физического воздействия в отношении «врагов народа». 10.-1. 1939. *Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58623> (дата звернення: 01.01.2021).
395. Шліхта Н. В. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х–початок 2000-х рр). *Docendo discimus – Навчаючи вчимося : (методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики : до 25-річчя кафедри історії НаУКМА) : зб. ст. викл. каф.*. Київ, 2020. С. 107–123.

396. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків : Акта, 2015. 252 с.
397. Щербакова И. Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников. *Пермское краевое отделение общества «Мемориал»*. URL: <http://www.pmem.ru/4262.html> (дата звернення: 12.08.2020).
398. Щомісячні статистичні звіти УДБ НКВС УРСР з відомостями про результати оперативно-слідчої роботи в 1938 р. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 40. 176 арк.
399. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора. Москва : Моск. шк. полит. исслед., 2006. 608 с.
400. Якубова Л. Д. Национальные районы: опыт осуществления политики коренизации в УССР. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: материалы VI междунар. науч. конф. (Киев, 10-12 окт. 2013 г.)* Москва, 2014. С. 76–85.
401. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України 20-х–початку 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Т. 13. С. 72–106.
402. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.
403. Ярочкина Е. В., Балагазин Т. М. Создание и функционирование репрессивных лагерей в Казахстане. Карлаг. *Науч.-метод. журн. Костанайского гос. пед. ин-та*. Костанай. 2012. № 2(26). С. 73–77.
404. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1998. 307 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження:

Статті у виданнях країн ЄС:

1. Омельченко П. С. Блочная форма выполнения заданий как способ активизации учебной автономии студентов (на материалах спецкурса «Повседневная жизнь женщин в лагерях ГУЛАГа в 1933-1953 гг.»). *Announcements of union of scientists*. Sliven, 2017. Vol. 32 (2). С. 47–51.

Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Омельченко П. С. Досвід виживання жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини (на основі его-свідчень). *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. № 1 (62). С. 88–104.
3. Бондаренко П. С. Роль та місце дозвілля й стосунків арештанток в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Київ, 2019. Т 30 (69) №3. С. 10–16.
4. Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій (на прикладі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Історія. Філософія. Політологія»*. Одеса, 2019. Вип. 18. С. 12–19.
5. Bondarenko P.S. Informative saturation of ego documents as a historical source. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк, 2020. № 3 (259). Р. 9–12.
6. Бондаренко П.С. Державний терор в СРСР після Другої світової війни (на прикладі архівно-слідчих справ Цилі Заславської). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2020. Вип. 153 (№ 2). С. 26–30.

Наукові праці апробаційного характеру:

7. Омельченко П. С. Спецоперація проти дружин і дітей «ворогів народу» (до історії одного радянського наказу). *Тоталітаризм у повоєнній Європі*: матеріали міжнар. наук. інтернет конф. (Бахмут, 16 лист.-15 груд. 2016 р.). Бахмут, 2016. С. 54–56.
8. Омельченко П. С. Неофіційна творчість політичних арештантів у таборах ГУЛАГУ. *Перспективи розвитку сучасної науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 лип. 2017 р.). Київ, 2017. С. 26–28.
9. Омельченко П. С. «Викривлена радянська свідомість» арештантів Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини». *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів*: міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 8-9 вер. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
10. Омельченко П. С. Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини (1938-1941 рр.). *Перспективи розвитку сучасної науки*: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 вер. 2017 р.). Київ, 2017. С. 110–112.
11. Омельченко П. С. Повсякденна праця ув'язнених жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Сучасна наука: проблеми і перспективи*: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6-7 жов. 2017 р.). Київ, 2017. С. 33–35.
12. Омельченко П. С. Дозвілля арештанток Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences: International research and practice conference* (Lublin, 20-21 oct. 2017). Lublin, 2017. P. 34–37.
13. Омельченко П. С. Дистанційне вивчення історії повсякдення: варіанти завдань (на прикладі щоденного життя жінок у таборах ГУЛАГУ). *Modern problem of management: economics, education, health care and pharmacy: International Scientific Conference* (Opole, 26-29 oct. 2017). Opole, 2017. P. 154–156.
14. Омельченко П. С. Умови утримання жінок-політв'язнів в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Суспільні науки сьогодні: постулати*

минулого і сучасні теорії: міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 3-4 лист. 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 23–28.

15. Омельченко П. С. Творчість та культура у повсякденному житті арештантів ГУЛАГУ. *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття*: міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22-23 груд. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 96–99.

16. Омельченко П. С. Репресовані жінки Донеччини в науково-дослідницькій серії книг «Реабілітовані історією». *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Бахмут, 27 лют. – 1 бер. 2018 р.). Слов'янськ, 2018. С. 52–56.

17. Омельченко П. С. Щоденна праця як спосіб вижити в неволі (на прикладі повсякденного життя у Акмолінському таборі для дружин зрадників батьківщини). *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць*. Бахмут: ГПМ, 2018. С. 152–154.

18. Омельченко П.С. Повсякденне життя в Акмолінському таборі дружин зрадників Батьківщини. *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць: у 2 т.* Бахмут: ГПМ, 2019. Т.2. Історія. Літературознавство. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 38–40.

19. Бондаренко П. С. Донеччанки в Акмолінському виправно-трудоному таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019*: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф (Бахмут, 25-26 жов. 2019 р.). Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск. Київ, 2019. Вип. 2(10). С. 82–87.

20. Бондаренко П. Делегатські збори як більшовицький варіант активізації жінок в громадському житті. *Вісник студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов: збірник наукових праць: У 2 т.* Бахмут: ГПМ, 2020. Т. 2. Літературознавство. Історія. Педагогіка. Методика. Психологія. С. 95–98.

Додаток Б

Список жінок репресованих на території Української РСР, долі яких розглянуто у дослідженні

1. Абраменко Катерина
2. Ангельчик Чеслава
3. Анцис Маріанна (Маріам)
4. Безбатько Тетяна
5. Бендліна Лідія
6. Бжесська Марія
7. Біднова Любов
8. Біликова Людмила
9. Бокал Ганна
10. Бондар-Гончар Євдокія
11. Бородчак Катерина
12. Булатникова Єлизавета
13. Буніна Марія
14. Бухарцева Віра
15. Вашкевич Марія
16. Волович Хава
17. Глазер Белла
18. Гурська Валентина
19. Давидова Любов
20. Даниленко Марія
21. Демченко Ванда
22. Дорохова Уляна
23. Едельштейн Ганна
24. Єзерська Олена
25. Закржевська-Леонтович Марія
26. Запольська Ядвіга

- 27.Заславська Циля
- 28.Зейберт Елла
- 29.Зільберман Клара
- 30.Зусь Ольга
- 31.Іващенко Лідія
- 32.Караджа Людмила
- 33.Карпович Антоніна
- 34.Клімач Олена
- 35.Княгницька Олександра
- 36.Козачинська Ганна
- 37.Козачківська Софія
- 38.Косач-Борисова Ізидора
- 39.Кротенко Євдакія
- 40.Крупеник Марія
- 41.Кулікова Катерина
- 42.Лисянська Вікторія
- 43.Ліхоніна Софія
- 44.Логвиненко Марина
- 45.Ломакіна Віра
- 46.Майзель Яніна
- 47.Марченко Зоя
- 48.Мошинська Ядвіга
- 49.Мошинська-Шнель Яніна
- 50.Нелепинська-Бойчук Софія
- 51.Оксман Хая
- 52.Перець Єфросінія
- 53.Пілацька Ольга
- 54.Пляц Емма-Ірина
- 55.Поплавська Валерія
- 56.Потоцька Єлизавета

- 57.Ракуц Єлизавета
- 58.Руденко Меланія
- 59.Рудницька Людвіга
- 60.Сервут Наталія
- 61.Скрипа-Козловська Ганна
- 62.Сліпко Яніна
- 63.Сопілка Мирослава
- 64.Старицька-Черняхівська Людмила
- 65.Стрильчик Софія
- 66.Суровцова Надія
- 67.Татарченко Марія
- 68.Тахтарова Кіріакія
- 69.Токаревська Ніна
- 70.Трісочка Мотрона
- 71.Тулуб Зінаїда
- 72.Фельдман-Голубенко Есфір
- 73.Хмара Фаїна
- 74.Цікілюк Просковія
- 75.Чаусовська Гіся
- 76.Шельтик Акуліна
- 77.Шкляревська Євдокія
- 78.Штурц Діонісія
- 79.Шумович Ядвіга
- 80.Шумяцька Клавдія
- 81.Яцкевич Емілія

Додаток В

Короткі біографічні довідки колишніх ув'язнених ГУЛАГу, згаданих у дисертації

Жінки заарештовані на території УРСР

Колимські табори.

Марченко Зоя Дмитрівна. Народилася у 1907 р. у м. Ямпіль. Вперше заарештована у 1931 р. у Москві. Засуджена до 3 років виправно-турдових таборів. Після звільнення повернулася до Ямполь. Вдруге заарештована у 1937 р. й засуджена у 1938 р. до 8 років виправно-трудова таборів. Звинувачена у «троцькізмі». Етапована до Колими. Перебувала в Новосибірській пересильній в'язниці, пересильному таборі на Чорній річці. Далі працювала на різноманітних видах роботи у Магадані. Повернулася до Ямполь у 1947 р. Втретє заарештована у 1949 р. й засуджена до безстрокового заслання в Красноярський край. Реабілітована у 1956 р. Майже 30 років працювала над своїми спогадами.

Колимські табори («Ельген»).

Суровцова Надія Віталіївна. Народилася у Києві у 1896 р. У 1919-1925 рр. проживала у Європі. Закінчила філософський факультету Віденського університету. З 1925 р. викладач в Харківському університеті. У 1927 р. заарештована та заслана на Колиму. У 1936 р. новий арешт. 1937 р. засуджена до 10 років виправно-трудова таборів за «контрреволюційну» діяльність. Перебувала у таборі Ельген. Реабілітована у 1957 р. Повернення до Умані. Працює над спогадами. У 1972 р. відбувається обшук у квартирі, під час якого у жінки вилучили написані нею спогади. Померла у 1985 р.

Одеська в'язниця («тюрма на Маразлиевской»).

Буніна Марія Яківна. Народилася у 1872 р. У 1920 р., після встановлення радянської влади в Одесі, була позбавлена рухомого та нерухомого мийна. Виселена з квартири. У 1920-х – на початку 1930-х рр. працювала економкою. Перший арешт відбувся у 1931 р. Знаходилась у в'язниці близько місяця.

Заарештована вдруге у 1935 р. Пробыла у в'язниці понад місяць. Справу припинено. Померла у 1962 р.

Онезький виправно-трудоий табір.

Косач-Борисова Ізидора Петрівна. Народилася у 1888 р. у с. Колодяжне. Сестра Лесі Українки. Закінчила у Києві агрономічний факультет політехнічного інституту. Працювала агрономом на Київщині, у галузі виноградарства в Кишиневі, у наукових установах тощо. 10 вересня 1937 р. заарештована та засуджена до 8-ми років перебування у Онезькому таборі. У 1940 р., після перегляду справи, повернулася до Києва. У 1943 р. виїхала до Німеччини, у 1949 – до США. Перебуваючи в еміграції брала активну участь у збереженні пам'яті про рід Косачів–Драгоманових, публікувала спогади, розвідки, рецензії. Померла у 1980 р.

Північний залізничний виправно-трудоий табір (Сєвжелдорлаг)

Волович Хава Володимирівна. Народилася у 1916 р. в Чернігівській області. Закінчила семирічну школу. Працювала коректором редакції місцевої газети. Заарештована у серпні 1937 р. Засуджена до 15 років виправно-трудоих таборів. Перед відбуванням до табору перебувала в одинадцяти в'язницях. У таборі була акторкою театрального колективу. У 1942 р. народила у таборі доньку, яка померла у 1944 р. Після закінчення німецько-радянської війни направлена до Сибірського виправно-трудоого табору. Звільнення з табору у 1953 р. Три роки заслання. У 1956 р. повернення на батьківщину.

Табір невідомо.

Бондар-Гончар Євдокія Сидорівна. Приблизна дата засудження – 1932-1933р. Покарання відбувала на Далекому Сході.

Народилися на території України

Кочмес (північно-східна частина Воркутинських таборів), Ухтпечлаг (Ухтинсько-Печорський виправно-трудоий табір).

Войтоловська Ада Львівна. Народилася у 1902 р. у м. Київ. Батько – Лев Наумович Войтоловський, лікар, критик-публіцист, письменник. Навчалася у київській гімназії, в інституті міжнародної освіти у Києві. У 1934 р. втретє було

заарештовано чоловіка Адди Войтоловської. 1935 р. – виключення жінки з аспірантури та звільнення з роботи. У цьому ж році жінка разом із дітьми вислана до Нижнього Новгороду. У 1936 р. заарештована та відправлена до в'язниці у Ленінград. Звинувачена у «контрреволюційній троцькістській діяльності». Перебувала в Архангельській пересильній в'язниці, табірному пункті «Сивая маска» (Ухтинсько-Печорський виправно-трудоий табір), Кочмесі (північно-східна частина Воркутинських таборів). У 1940 р. звільнена. З 1941 по 1944 рр. перебувала у засланні. Вдруге заарештована у 1949 р. та засуджена до безстрокового заслання. У 1954 р. – реабілітована.

Спецвідділення для дружин «ворогів народу» біля м. Томськ.

Блок-Баєрс Розалія Мойсеївна. Народилася у м. Київ у 1900 р. Деякий час проживала у Нью-Йорку. У 1922 р. повернулася до СРСР, вступила у партію. У 1925-1926 рр. проживала та працювала у Англії. Повернулася до Москви у 1926 р. У січні 1937 р. заарештовано її чоловіка та звинувачено у «троцькістській діяльності». 5 вересня 1937 р. жінку заарештовано й через три місяці засуджено до 5 років виправно-трудоих таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». Відбувала покарання у спецвідділенні біля м. Томськ. Пізніше переведена до Сиблагу. Звільнена у 1942 р. Померла у 1996 р.

Сандрацька Марія Яківна. Народилася у 1898 р. у Одесі. У 1918 р. переїжджає до Москви. Працювала в літературно-видавничому відділі Народного комісаріату просвіти. У 1920 р. вступає до комуністичної партії. Повернення до Одеси. У 1920-х рр. працює у «жінвідділі» Одеського губернського комітету. 28 травня 1937 р. її чоловіка заарештовано за «контрреволюційну діяльність». 7 серпня 1937 р. народила четверту дитину. 9 вересня цього ж року, заарештована. Перебувала у Арсенальній в'язниці. 9 жовтня 1937 р. засуджена на 8 років як дружина «зрадника батьківщини». Деякий час перебувала місцевій в'язниці Томська, пізніше була переведена у табір на станції Яя. У ГУЛАГу працювала медичною сестрою та дитячим вихователем. Звільнено жінку було у 1947 р. У 1955 р. реабілітована. У 1980-х рр. написала спогади.

Табір невідомо.

Грохотова Ксенія Тимофіївна. Народилася у 1913 р. на Київщині. У 1930 р. одружується. До одруження родину чоловіка було розкуркулено. Після одруження переїзд до Пермської області. 17 лютого 1938 р. Ксенію Грохотову та її чоловіка було заарештовано. 14 березня 1938 р. жінку було засуджено до 10 років виправно-трудових таборів. Покарання відбувала на Далекому Сході, Карагандиському таборі. Звільнена у 1948 р.

Табір у Магадані (Колима)

Коваленко Галина Сергіївна. Народилася в Київській губернії у 1900 р. У 1925 р. закінчила робітничий факультет Московського державного університету та вступ до медичний факультет. У 1928 р. була виключена з партії та університету як «троцькістка». Заарештована у 1936 р., перебувала у Ярославській в'язниці. Засуджена до 10 років ув'язнення та на 5 років поразки у правах. У 1938 р. етапована до Колимських таборів. 1943 р. – після завершення курсів медичної працівниці, працює у лікарні таборів. Звільнена у 1956 р.

Темниківський виправно-трудоий табір для дружин зрадників батьківщини,

Мордовська АРСР.

Розіна Ганна Яківна. Народилася у 1907 р. у Катеринославі. 1923 р. – переїзд родини до Петрограду. У 1924-1932 рр. навчалася в педагогічному інституті на історичному факультеті, вступила до комсомолу. По закінченню університету працювала вчителем у школі. Кандидатка в члени партії. 4 липня 1937 року заарештовано чоловіка. 14 липня того ж року заарештовано Ганну Яківну. У жовтні завершення слідства та засудження на 5 років таборів. Направлена до Потьми в Темниківський табір. У 1944 році – повернення до Ленінграду. Згодом переїзд до Москви. 1949 – 1954 рр. – повторні арешти, тому постійні переїзди по території Радянського Союзу. У листопаді 1954 року – повернення до Ленінграду. 1956 рік – робота екскурсоводом. У 1962 році вийшла на пенсію. У 1982 році почала працювати над спогадами. У 1993 видання своїх спогадів. Померла у 1997 році.

Акмолінський табір «дружин зрадників батьківщини».

Жінки заарештовані на території УРСР

Анцис Маріанна (Маріам) Лазарівна. Народилася 1899 року у Волинській губернії. Заарештована в 1937 році разом із матір'ю (пізніше звільнена) та донькою, яка згодом була відправлена в дитячий розподільник. 27 грудня 1937 р. засуджена вироком особливої наради (далі – ОСО) НКВС ССРСР на 8 років виправно-трудова таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». У січні 1938 року їй було повідомлено, що чоловік розстріляний. 27 лютого 1938 року прибула до Акмолінського табору. 25 лютого 1940 році переведена на заслання в село Велика Мурта Красноярського краю. У 1940 році призначена вільнонайманим директором швацької фабрики Акмолінська. З початком війни намагалася потрапити на фронт. Подальша доля невідома.

Даниленко Марія Львівна. Народилася в 1909 році в Полтавській області в єврейській родині. За освітою – філолог російської мови. Чоловік – комсомольський журналіст. У 1937 році чоловік працював завідувачем відділу пропаганди та агітації ДК ВКП(б) у Харкові. Листопад 1937 року – арешт чоловіка. У січні 1938 року заарештована й вже у березні (без судового засідання) засуджена на 8 років таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». Направлена до Акмолінського відділення. У 1941 році переведена до Катурського відділення Карагандиського табору. Перебувала там до 1943 року. У 1946 році звільнена, після чого повернулася в Україну. У 1957 році реабілітована разом із чоловіком. У 1972 році вийшла на пенсію.

Карпович Антоніна Олексіївна. Народилася в 1911 році. Домогосподарка. Заарештована в Києві восени 1938 року. Засуджена на 8 років, після заслання. Місце ув'язнення – Акмолінський табір. Реабілітована в 1956 році. Померла 17 листопада 1977 року. Спогади про життя матері Антоніни Олексіївни надані дочкою Тамарою Косталевською.

Жінки заарештовані в інших республіках СРСР

Ахунд-Заде Шукурія. Народилася 1902 року в м. Батумі. Засуджена вироком особливої наради від 2 грудня 1937 року як «член сім'ї зрадника

батьківщини» на 8 років виправно-трудоу таборів. 2 лютого 1938 року прибула з в'язниці м. Баку до Акмолінського табору. Звільнена 14 жовтня 1945 року.

Афоніна Тетяна Павлівна. Народилася в 1915 році. Проживала в Ленінграді. Дружина фабричного інженера. Балерина. Восени 1937 року арештований й розстріляний чоловік. У листопаді 1937 року заарештована та відправлена до Воронежської в'язниці. Засуджена на 5 років як дружина «ворога народу». До 20 листопада 1942 року відбувала покарання в Акмолінському таборі дружин зрадників батьківщини. Згодом проживала в Акмолінську. У 40-х роках працювала хореографом в Акмолінському залізничному клубі, пізніше художнім керівником. У 1965 році жінці було присвоєно звання Заслуженого працівника мистецтва Казахстану. У 1975 році вийшла на пенсію.

Бабаєва Клавдія Михайлівна. Народилася в Москві в 1901 році. Засуджена 4 грудня 1937 року як «член сім'ї зрадника батьківщини» на 8 років таборів. З 12 січня 1938 року до 14 листопада 1945 року перебувала в Акмолінському таборі.

Бушуєва Зинаїда Максимівна. Народилася 24 вересня 1906 року в Пермській губернії. За освітою – бухгалтер. У 1932 році одружилася з працівником суднобудівельного заводу. У липні 1937 року чоловік заарештований. Бушуєву Зинаїду було заарештовано в серпні 1938 року. Старших дітей подружжя відправлено до дитячого будинку. Перебувала у в'язниці разом із шестимісячною дитиною. Термін перебування у в'язниці невідомий. Згодом відправлена до Акмолінського табору. Дата звільнення невідома. Проживала в Пермі. У 1957 році реабілітована. Померла 25 квітня 1992 року.

Віоліна Лідія Михайлівна (Френкель). Народилася у 1909 році. Засуджена як «член сім'ї зрадника батьківщини» у 1938 році та відправлена до Акмолінського відділення. Звільнена у 1943 році. Померла у 2000 році.

Ігнаткіна Марія Григорівна. Народилася в селищі Толбога Читинської області (сучасна Росія). Працювала на будівництві залізниці. Переїхала до

Чити. Чоловік працював керівником Читинського залізничного вузла. У 1937 році була обрана делегатом на Всесоюзний з'їзд активісток жіночих рад залізничної дороги. Чоловіка засуджено на 8 років таборів у липні 1937 року. У листопаді того ж року заарештована Марія Григорівна. У грудні засуджена на 8 років як «член сім'ї зрадника батьківщини». У лютому 1938 року відправлена до Акмолінського табору. У 1945 році звільнена та відправлена на примусове проживання до Ленінського району Карагандиської області. У 1957 році – реабілітована разом із чоловіком. Спогади про табір записано сином Марії Ігнаткіної – Юрієм Ігнаткіним.

Колдомасова Галина Володимирівна. Народилася в 1906 році в Омську. У 1922 році закінчила Смоленську школу фізичного виховання. Чоловік – член ВКП (б) з 1918 року. Восени 1937 року чоловіка заарештовано, а Галину Володимирівну звільнено з роботи. Заарештована в січні 1938 року, а в березні засуджена на 8 років виправно-трудовах таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». У травні прибула до Акмолінського табору дружин зрадників батьківщини. У 1942 році переведена до Карагандиського табору. Звільнена в 1946 році. Працювала в Карандинському гірничому технікумі. У 1956 році реабілітація чоловіка та повернення Галини Володимирівни до Москви. Згодом працювала в Московському державному університеті.

Курошева Варвара Іванівна. Народилася в 1907 році. Засуджена як «член сім'ї зрадника батьківщини» на 8 років таборів. В Акмолінському таборі дружин зрадників батьківщини знаходилася з 26 травня 1938 року до 12 вересня 1945 року.

Кустова Катерина Олександрівна. Народилася у Вологді в 1909 році. Комсомолка. Чоловік – завідувач міського земельного відділу, член партії з 1924 року. Навчалася в Смоленську. У серпні 1937 року арешт чоловіка. У вересні Людмилу Едуардівну виключено з комсомолу. У листопаді 1937 року – заарештована. Наприкінці літа 1938 року засуджена як «член сім'ї зрадника батьківщини». Направлена до Акмолінського відділення. 18 листопада 1943

року звільнена, але без права виїзду з Казахстану. У листопаді 1946 дозвіл на виїзд до Вологди.

Кучумова Ольга Михайлівна. Рік народження невідомий. У березні 1937 року заарештовано чоловіка, який працював заступником керівника Управління центральної бухгалтерії Державного банку СРСР. У жовтні чоловіка засуджено до розстрілу. У листопаді заарештовано Ольгу Михайлівну. Засуджена на 8 років таборів та відправлена до Акмолінського спецвідділення. У 1945 році - заслання після завершення терміну ув'язнення. У 1954 році реабілітована та дістала змогу повернутися до Москви.

Лур'є Брайна Соломонівна. Народилася 1904 року. 1920-ті рр. – переїзд родини до Ленінграду. Закінчила історичний факультет педагогічного інституту. 27 червня 1937 року заарештовано чоловіка. Через тиждень заарештовано Брайну Соломонівну. У 1938 році засуджена як «член сім'ї зрадника батьківщини» на 5 років таборів і відправлена до Акмолінського табору. Звільнена у 1942 році без права на виїзд. У 1946 році повернення до Ленінграду. У 1949 році другий арешт. Реабілітація в 1956 році. У 1973 році переїзд до Алмати. Померла в 1977 році. Спогади про долю матері Брайни Соломонівни надруковано сином Михайлом Зельцером.

Майжолова-Куленова Вазіпа. Народилася в 1911 році в Уланському районі Східно-Казахстанської області. Вийшла заміж у 1929 році. Чоловік – Куленов Закія Кусановіч (1902 року народження), директор Семипалатинської школи агітації. У жовтні 1937 року заарештований чоловік. Засуджений до розстрілу. 17 березня 1938 року заарештована Мажолова-Куленова Вазіпа як «член сім'ї зрадника батьківщини». Направлена до Акмолінського відділення. У 1946 році звільнена. До 1948 року проживання у м. Аягуз Семипалатинської області. Згодом переїзд до м. Усть-Каменогорська, де працювала на швацькій фабриці. 31 січня 1958 року реабілітована. З 2001 року проживала з донькою в Алматі. Написала розповідь про роки репресій у рік свого 90-ліття.

Перебувала в Акмолінському таборі з 3 березня 1938 року до 5 травня 1943 року.

Мамаєва Олена Олександрівна. Народилася 3 травня 1899 року в Сибірську. Навчалася в приватній жіночій гімназії. У 1917 році переїзд родини до Нижнього Новгороду. Вступ до політехнічного інституту. Восени 1918 року переведення на інженерно-будівничий факультет до Московського вищого технічного училища. У травні 1926 – року початок роботи в мостовому бюро при Наркоматі шляхів сполучення. У 1930 році вступила до партії. Серпень 1937 року заарештований чоловік. Липень-жовтень 1938 року – заарештована, перебувала в Лубянській в'язниці. У жовтні того ж року засуджена на 5 років таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини» та відправлена до Акмолінська. Звільнена в липні 1939 року. Повернення до Москви. У 1956 році реабілітація чоловіка. В липні 1959 року вийшла на пенсію. Померла 15 липня 1963 року в Москві.

Наумова Сарра Яківна. Народилася 1901 року в м. Євпаторія. Чоловік – чекіст. У 1922 році – переїзд до Москви. Працювала шифрувальницею таємного відділу Наркомату зовнішньої торгівлі. У 1924 році – вступ до партії. У 1927 році – переїзд до України. З 1928 року працювала технічним секретарем Першої фабрики Держвзуття. 1933-1936 рр. – проживання в Берліні, де Сарра Яківна працювала технічним секретарем Берлінської партійної організації торгівельного та політичного представництва СРСР. У жовтні 1937 року заарештовано чоловіка, згодом розстріл. У квітні 1938 року Сарру Яківну засуджено на 8 років як «члена сім'ї зрадника батьківщини». Направлено до Акмолінського спецвідділення. Діти залишаються з бабусею. 19 грудня 1945 року звільнена з табору. Подальша доля невідома. Спогади про матір видано сином Анатолієм Наумовим.

Нураліна Шаріфа Рахімжанівна. Народилася в 1915 році в селищі Баян-Аул, Павлодарської області Казахстану. 1935-1936 рр. – проходження курсів комсомольських працівників, знайомство з майбутнім чоловіком. У 1937 році, через декілька місяців після весілля заарештовано чоловіка. За три місяці чоловік помер у в'язниці через торттури. 17 березня 1937 року заарештована Шаріфа Рахімжанівна. 10 червня того ж року засуджена як «член сім'ї зрадника

батьківщини». Через два місяці потрапила до Акмолінського табору (прибуття 9 серпня). Звільнена – 17 березня 1946 року. Проживання в селищі Малинівка як вільнонаймана. В кінці 1946 року – переїзд до Акмолінська. Одруження. 14 квітня 1993 року – реабілітація.

Поль Капіталіна Миколаївна. Заарештована в жовтні 1937 році. Засуджена на 8 років таборів. Направлена до Акмолінського табору. У 1957 році – реабілітована. Спогади матері Капіталіни Михайлівни записані та видані сином Ігорем Полем.

Розенберг Ревекка Аронівна. Народилася в 1898 році в м. Бобруйськ, Білорусь. У 1916-1920 рр. навчалася на факультеті природознавства Вищих жіночих курсів. У 1924-1929 рр. навчалася в Харківському медичному інституті. У 1937 році – переїзд до Москви у зв'язку з призначенням чоловіка головним інженером Головного управління хімічного машинобудування. 3 лютого 1938 року заарештовано чоловіка. 26 квітня того ж року заарештовано Ревекку Аронівну. У серпні засуджена на 8 років виправно-трудова таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». Направлена до Акмолінського відділення. Грудень 1939 року зміна вироку на 5 років заслання в Казахстан. У 1939-1953 рр. працювала головним лікарем обласного туберкульозного відділення (м. Акмолінськ). У 1953 році – переїзд до Алмати. Реабілітація в 1955 році. Померла в січні 1956 року. Спогади про матір та її перебування в таборі видано донькою Тамарою Іл'їною.

Семьонова Галина Олександрівна. Народилася 31 жовтня 1904 року у Тверській губернії. 1920-1925 рр. навчалася в хіміко-технологічному інституті ім. Менделєєва. Згодом працювала на хімічному заводі. 15 березня 1937 року заарештовано чоловіка. Згодом засуджений до розстрілу. У листопаді 1937 року заарештовано Галину Олександрівну. Засуджена на 8 років таборів і відправлена до Акмолінського табору. Дострокове звільнення (за два роки завершення терміну ув'язнення). Життя та праця в Карагандиському таборі. У 1945 році – повернення до Москви. Реабілітація в 1956 році. 1989 рік – робота

над мемуарами. Померла в 1993 році. Спогади про матір та її перебування в таборі видано донькою Луїзою Китаєвою.

Славіна Есфіль Ісааківна. Народилася в 1885 році. Проживала з родиною в Москві, а в 1930 році переїхала до Ленінграда. 5 листопада 1937 року заарештовано чоловіка. 12 квітня 1938 року заарештовано Есфіль Ісааківну. 19 червня 1938 року засуджена на 8 років таборів і направлена до Акмолінського табору для дружин зрадників батьківщини. У серпні прибула до табору. У 1949 – році другий арешт. Реабілітація в 1959 році. Померла в 1964 році. Розповіді Есфіль Ісааківни про перебування в таборі записано та видано донькою Ідою Славіною.

Солунова Софія Степанівна. Народилася 1903 року в Петербурзі. Навчалася на етимологічно-лінгвістичному факультеті Петроградського університету. Одруження з Яковом Полем – керівником інженерних військ Ленінградського воєнного округу. У 1937 році чоловіка заарештовано. У листопаді 1937 року заарештовано Софію Степанівну. Засуджено на 8 років та відправлено до Акмолінського табору. Звільнено в 1946 році. У 1954 році – повернення до Ленінграду. Реабілітація в 1956 році. У 1958 році вийшла на пенсію.

Степанова-Ключникова Галина Євгенівна. Народилася 1914 року в м. Ярослав (Польща). Згодом переїхала до Москви. Навчалася в Московському інституті інженерів транспорту. 26 листопада 1937 року заарештовано чоловіка. У листопаді того ж року заарештовано Галину Євгенівну та засуджено на 5 років таборів як «члена сім'ї зрадника батьківщини». У лютому 1938 року прибула до Акмолінського табору. У 1939 році – заміна табору засланням, направлення до Алмати. У 1942 році звільнення. Реабілітована в 1956 році.

Місце арешту невідоме.

Каледіна-Швер Клавдія Іванівна. Народилася 1910 року в м. Новосибірськ. Засуджена 31 липня 1938 року до 8 років таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». Перебувала в Акмолінському спецвідділенні з 29 серпня 1938 року до 09 травня 1946 року. Реабілітована 30 грудня 1955 року.

Жінки заарештовані у інших республіках СРСР.

*Темниківський виправно-трудоий табір для «дружин зрадників батьківщини»,
Мордовська АРСР.*

Грановська Людмила Іванівна. Народилася в 1915 році в Новоросійську. Працювала на заводі цеховим конструктором. Чоловік розстріляний у грудні 1937 року. Тоді ж Людмилу Іванівну заарештовано. У березні 1937 року засуджена на 5 років ув'язнення у Темниківському таборі (Мордовська АРСР) як «член сім'ї зрадника батьківщини». У 1940 році направлена до Карельських таборів. У 1942 році етапована до Карагандинського табору. Точна дата звільнення невідома. У 1955 році закінчила університет марксизму-ленінізму в Петрозаводську. Повернулася до Ленінграда в 1961 році. У 1970 році – вихід на пенсію. Померла у 2002 році.

Кривицька Фанні Григоріївна. Народилася 1913 року в Москві. Засуджена 16 квітня 1938 року на 5 років таборів як «член сім'ї зрадника батьківщини». Направлена до Темниківського табору для дружин «зрадників батьківщини». У 1941 році, 20 червня була переведена до Карагандинського табору. Звільнена 3 квітня 1943 року.

Спецвідділення для «дружин ворогів народу» біля м. Томськ.

Ларіна Ганна Михайлівна. Дата народження – 27 січня 1914 року. До 1918 року проживання в Білорусі, далі – переїзд до Москви. Навчалася на робітничому факультеті Планово-економічного інституту. У 1934 році – початок спільного життя з Миколаєм Бухаріним. 27 лютого 1937 року – арешт чоловіка. Ганну Михайлівну заарештовано 5 вересня 1937 року. Засуджено на 8 років таборів як «члена сім'ї зрадника батьківщини». У березні 1938 року прибула до Томського табору. У травні цього ж року відбула до Сиблагу. У 1942-1956 року перебуває у Яйському таборі. Померла в Москві, у 1996 році.

Табір у Магадані (Колима)

Адамова-Слізорберг Ольга Львівна. Народилася 1 серпня 1902 року. У 1919 році переїхала з рідного міста Самари до Москви. За освітою – економіст. У 1936 році арешт чоловіка за звинуваченням у «контрреволюційній

діяльності». 27 квітня заарештована. У листопаді засуджена на 8 років суворого ув'язнення. Покарання відбувала в Магаданському таборі (Колима). Звільнена в 1944 році. До 1946 року проживала на Колімі. Згодом переїхала до Москви. У тому ж році – повторний арешт і відправка до таборів Караганди на «вічне заслання». У 1955 році – повернення до Москви. Реабілітована в 1956 році. Померла у 1991 році.

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Електронні бази даних: Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/> (дата звернення: 12.06.2020); Жертвы политического террора в СССР. URL: <http://lists.memo.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.08.2020); Главный уговор – не разреветься. *Eurasia internet*. 2009. URL: <http://www.novayagazeta.ru/arts/42885.html> (дата звернення: 12.12. 2020); Нескорена Берегиня: Жертви московського-комуністичного терору ХХ ст. / упор. Б. О. Гордасевич, ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. Торонто, Львів: Піраміда, 2002. 280 с. URL: https://gartua.io.ua/s2643309/neskorena_bereginya_zbirnik-martirolog (дата звернення: 12.09.2020); Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5499 (дата звернення: 12.09.2020);

Додаток Г

Табл. Г.1.

**Результати оперативно-слідчої роботи органів
ДПУ УСРР у 1931 р. (абсолютні дані та у відсотках)**

Виявлені злочини	Органами ДПУ	Транспортними органами ДПУ	Разом жінок
Контрреволюційні злочини			869/45,6%
Учасники контрреволюційних організацій і груп	186	4	190
Шпигунство	107	8	115
Контрреволюційне шкідництво	39	9	48
Терористичні акти	87	-	87
Антирадянська агітація	408	9	417
Недонесення про підготовку контрреволюційного злочину	5	-	5
Активна боротьба проти робітничого класу	7	-	7
Особливо небезпечні злочини проти порядку управління			582/30,6%
Масові заворушення	11	-	11
Бандитизм	25	5	30
Підробка грошових знаків	-	-	-
Контрабанда	8	-	8
Порушення державного кордону	181	-	181
Порушення положень про монополію та валютних операцій	62	-	62
Спекуляція	17	2	19
Соціально шкідливі та небезпечні елементи	156	115	271
Службово-посадові злочини			298/15,6%
Зловживання владою	188	43	231
Привласнення й розтрата	23	16	39

Хабар	15	-	15
Підробка	10	1	11
Розголошення секретних відомостей	1	-	1
Безгосподарність	1	-	1
Військові злочини			-
Військове шпигунство	-	-	
Дезертирство	-	-	
Перевищення влади	-	-	
Невиконання наказу та образа керівного складу	-	-	
Інші військові злочини	-	-	
Інші злочини	138	16	154/8,1%
Разом	1675	228	1903

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Річні статистичні звіти ДПУ УСРР про результати оперативно-слідчої роботи в 1931 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 8. 62 арк.

Додаток Д

Табл. Д.1.

**Кількість покарань, винесених трійками
ДПУ УСРР за 1931 р.**

Назва злочину	Покарання (абсолютні дані та у %)							З В І Л Ь Н Е Н О
	Р О З С Т Р І Л	виправно -трудові табори	З А С Л А Н Н Я	В И С И Л К А	Переда но до органів НКЮ	І Н Ш Е	всього за видами покарань	
Учасники контрреволюційних організацій, та угруповань	12	65	24	9	-	14	124/26,1%	10
Контрреволюційне шкідництво	--	3	2	4	--	1	10/2,1%	3
Шпигунство	--	26	29	10	--	5	70/14,7%	9
Антирадянська пропаганда та агітація	1	16	59	10	--	23	109/25%	40
Порушення кордону	2	17	39	16	--	6	80/16,8%	8
Активна боротьба проти робітничого класу за царського устрою	--	1	1	--	--	1	3/0,6%	-
Масові заворушення	--	--	--	--	--	1	1/0,2%	-
Бандитизм	1	6	6/	--	--	1	14/2,9%	2
Контрабанда	--	--	2	1	--	--	3/0,6%	-
Порушення про монополію валютних операцій	--	1	4	4	--	4	13/2,7%	1
Спекуляція	--	--	1	--	--	2	3/0,6%	2
Соціально- шкідливий та соціально-	--	7	16	--	--	1	24/5%	3

небезпечний елемент								
Зловживання владою та її дискредитація	--	1	1	--	--	--	2/0,4%	2
Розголошення секретних свідчень	--	--	1	--	--	--	1/0,2%	1
Інші злочини	--	13	2	--	--	2	17/3,5%	-
Разом	16/ 3,3%	143/ 30,1%	198/ 41,7%	56/1 1,8 %	--	61/ 12,8 %	474/ 100%	80

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Річні статистичні звіти ДПУ УСРР про результати оперативно-слідчої роботи в 1931 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 8. Арк. 10, 16.

Додаток Е

Табл. Е.1.

Результати оперативно-слідчої роботи центральних і регіональних органів НКВС УРСР за 1939 р.

	Усього засуджено жінок	В тому числі – до розстрілу	Ув'язнення на строк більше 10 років	Ув'язнення від 5 до 10 років (включно)	До 5 років ув'язнення, заслання, примусові роботи	Усього засуджено чоловіків в
Вінницька область	32	-	-	5	27	346
Ворошиловградська область	11	-	-	7	4	155
Сумська область	4	-	-	1	3	293
Дніпропетровська область	71	-	-	8	63	695
Житомирська область	2	-	-	1	1	138
Київська область	34	-	-	16	18	399
Кіровоградська область	8	-	-	4	4	174
Кам'янець-Подільська область	18	-	-	3	15	241
Одеська область	21	-	-	-	21	503
Полтавська область	49	-	-	15	34	973
Чернігівська область	7	-	-	2	6	277
Усього	257	-	-	62	196	4194

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Статистичні звіти й супровідні документи про результати оперативно-слідчої роботи центральних і регіональних органів НКВС (НКВД) УРСР за 1939 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 46. Арк. 11-84 а.

Додаток Ж

Табл. Ж.1.

**Кількість жінок і чоловіків, звільнених центральними і
регіональними органами НКВС УРСР у 1939 р.**

	Усього звільнено жінок	В тому числі - звільнен ооргана ми НКВС	Звільнено Особливо ю нарадою	Звільнено прокура- турою	Звільнен осудовим и органами	Усього звільнено чоловіків
Вінницька область	19	14	-	1	4	336
Ворошиловградсь ка область	8	8	-	-	-	259
Сумська область	12	11	-	-	1	595
Дніпропетровська область	113	92	-	-	21	3143
Житомирська область	34	34	-	-	-	779
Київська область	77	66	-	2	9	811
Кіровоградська область	8	7	-	1	-	177
Кам'янець- Подільська область	49	49	-	-	-	440
Одеська область	12	9	-	-	3	1088
Полтавська область	136	128	-	-	8	949
Чернігівська область	34	28	-	4	2	495
Усього	502	446		8	48	9072

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Статистичні звіти й супровідні документи про результати оперативно-слідчої роботи центральних і регіональних органів НКВС (НКВД) УРСР за 1939 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 46. Арк. 11-84 а.

Додаток 3

Табл. 3.1.

**Відомості про жінок, заарештованих органами НКВС УРСР як
«дружини зрадників батьківщини» з 1 червня 1937 р. до 4 січня 1938 р.**

		Кількість заарештованих жінок (абсолютні дані)	Кількість жінок за переписом 1937 року
1	НКВС УРСР (центральный апарат)	72	
2	Донецька область	915	1478727
3	Київська область	1343	3009563
4	Харківська область	682	2945724
5	Дніпропетровська область	1157	1808457
6	Вінницька область	120	2270824
7	Житомирська область	841	
8	Одеська область	434	1692232
9	Чернігівська область	194	
10	Полтавська область	256	
11	Кам'янець-Подільська область	222	
12	Миколаївська область	126	
13	НКВС Молдавської РСР	156	293457
14	По прикордонних загонах	68	
15	Дорожно-транспортний відділ ГУДБ	595	
	Всього	7181 осіб (0,04%)	14936361

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 36. Арк. 32; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги : сб. док. и материалов. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 44.

Додаток Й

Табл. Й.1.

**Статистичні дані органів УДБ НКВС, УНКВС областей та
ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці про жінок, заарештованих
як «дружин ворогів народу» за перше півріччя 1938 р.**

		Кількість притягнутих до відповідальності та заарештованих
1	Харківська область	913
2	Житомирська область	829
3	Чернігівська область	41
4	Полтавська область	144
5	Молдавська АСРР	3
6	Вінницька область	68
7	Дніпропетровська область	76
8	Миколаївська область	111
9	Разом	2185

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Статистичні звіти та пояснювальні записки органів УДБ НКВС, УНКВС областей з відомостями про результат оперативно-слідчої роботи за I півріччя 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 37. Арк. 8, 16, 38, 39, 40, 52, 54, 55, 65, 72, 74, 76; Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 38. Арк. 76, 168.

Додаток К

Табл. К.1.

Оперативно-слідча робота НКВС УРСР за перше півріччя 1938 р.

Інформація за січень 1938 р. (28.12.1937-28.01.1938 рр.).

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	617	100	47	12	776
Заарештовано	533	98	40	12	683

Інформація за лютий 1938 р. (28.01-27.02.1938 рр.)

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	39	62	19	-	120
Заарештовано	33	45	16	-	94

Інформація за березень 1938 р. (25.02-28.03.1938 рр.)

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	4	30	17	-	61
Заарештовано	4	29	17	-	50

Інформація за квітень 1938 р.

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	-	28	50	15	93
Заарештовано	-	28	50	15	93

Інформація за травень 1938 р.

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	12	62	25	14	113
Заарештовано	12	44	24	14	94

Інформація за червень 1938 р.

Відділи ГУДБ	3 відділ (контр-розвідувальний)	4 відділ (секретно-політичний)	5 відділ (особливий)	11 відділ (водно-транспортний)	Разом
Притягнуто	4	15	33	2	54
Заарештовано	3	14	33	2	52

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Щомісячні статистичні звіти УДБ НКВС УРСР з відомостями про результати оперативно-слідчої роботи в 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 40. Арк. 6-9.

Додаток Л

Табл. Л.1.

Характеристика вироків та кількість засуджених жінок Донецької області

Характеристика вироку	3 роки таборів	5 років таборів	8 років таборів	10 років таборів	Розстріл	Інше	Заслан-ня	Дані відсутні
Кількість жінок	19	124	183	87	92	151	43	209

Від загальної кількості заарештованих в Таблицю Л.1. не було внесено таких осіб: виправдані жінки, незасуджені, жінки, справу яких було припинено, жінки, яких було звільнено з-під варту (загалом – 63 жінки). Від загальної кількості засуджених 908 осіб більше 10% – 92 особи засуджено до розстрілу.

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Науково-документальні нариси. Донецьк: видавництво КП «Регіон», 2004. Книга перша. 648 с.; видавництво КП «Регіон», 2005. Книга друга. 624 с.; видавництво КП «Регіон», 2006. Книга третя. 624 с.; видавництво «СПД Бледнов», 2006. Книга четверта. 648 с.; видавництва КП «Регіон» – «СПД Бледнов», 2008. Книга п'ята. 624 с.; видавництва КП «Регіон» – «ФО-П Колесніченко», 2009. Книга шоста. 592 с.; видавництво КП «Регіон», 2010. Книга сьома. 624 с.; видавництво КП «Регіон», 2011. Книга восьма. 624 с.; видавництва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. Книга дев'ята. 624 с.

Додаток М

Табл. М.1.

Національна приналежність жінок, засуджених на території Донецької області та відправлених відбувати покарання до Акмолінського табору «дружин зрадників батьківщини»

Національність	Українки	Росіянки	Єврейки	Німкені	Інші	Невідомо
Кількість жінок	89 (36,8%)	73 (30,2%)	37 (15,3%)	24 (9,9%)	12 (4,9%)	7 (2,9%)
Засуджені до 8 років таборів	43	51	26	13	4	4
Засуджені до 5 років таборів	42	21	11	11	8	2
Інше	4	1	-	-	-	1

Складено нами на основі опрацювання наступних джерел: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Науково-документальні нариси. Донецьк: видавництва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. Книга дев'ята. 624 с.

Додаток Н

**Експозиції музею пам'яті жертв політичних репресій селища
Долинка (Музей КАРЛАГу)**

Джерело: Музей Карлага. Музей памяти жертв политических репрессий поселка Долинка. URL: <http://karlagmuseum.kz/ru/> (дата звернення 06.06.2020).

Додаток П

Експозиції музейно-меморіального комплексу жертв політичних репресій і тоталітаризму «АЛЖИР»

Джерело: Музейно-меморіальний комплекс жертв політичних репресій і тоталітаризма «АЛЖИР». URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/o-muzee/statistika> (дата звернення 18.04.2020).

Додаток Р**Світлина Валерії Поплавської**

Джерело: Уголовное дело № 4063 по обвинению Поплавской В. В. Начато «5» октября 1937 г. Окончено «25» октября 1937 г. В одном томе. Том № 1. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 59342 фп. Арк. 24 а.

Додаток С**Світлина Елли Зейберт**

Джерело: Дело № 83649 по обвинению Зейберт Э.Т. Начато «4»/XII 1937 г. Окончено «23»/XII 1937 г. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63446 фп. 55 арк.

Додаток Т

Світлина Гісі Чаусовської

Джерело: «Відкритий список». База даних жертв політичних репресій в СРСР. URL: [https://ru.openlist.wiki/Чаусовская_Гися_Борисовна_\(1895\)](https://ru.openlist.wiki/Чаусовская_Гися_Борисовна_(1895)) (дата звернення: 12.06.2020).

Додаток У**Світлина Емми-Ірини Пляц**

Джерело: Фотокартка знаходиться у архівно-слідчій справі Елли Зейберт / Дело № 83649 по обвинению Зейберт Э.Т. Начато «4»/XII 1937 г. Окончено «23»/XII 1937 г. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63446 фп. 55 арк.

Додаток Ф

Світлина Катерини Бородчак

Джерело: Уголовное дело № 787 по обвинению Бородчак Е. М. и др. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 59981 фп. Арк. 111.

Додаток Х

Світлина Зінаїди Тулуб

Джерело: Следственное дело по обвинению Тулуб Зинаиды Павловны по ст. 54-8, 54-10, 54-11 УК УССР. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. Спр. 36991 фп. Арк. 46.

Додаток Ц

Світлина Клавдії Шумяцької

Джерело: Уголовное дело по обвинению Шумяцкой Клавдии Михайловны. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 30309 фп. Арк. 2 зв.

Додаток Ш

Світлина Цилі Заславської

Джерело: Дело по обвинению Заславской Цили Владимировны. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.263. Оп. 1. Спр. 41448 фп. Т.1 Арк. 57.